BOMBAY SANSKRIT SERIES

No. I

PANCHATANTRA IV & V

EDITED WITH NOTES

BY

G. BÜHLER, PH. D.

PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, ELPHINSTONE COLLEGE.

Bombay:

PRINTED AT THE "ORIENTAL PRESS."

1868.

ST OF ERRATA IN THE TEXT

P. 29. L. 23.—dele stop after भवन्ति.

P. 33. L. 10.—दर्शिन read दर्शनेन.

P. 36. L. 7.—तूर्णी read तूष्णीं.

P. 43. L. 20.—संपन्न read संपन्नं.

P. 45. L. 1.—आरभ्यते परि° read आरभ्यतेपरि°

P. 47. L. 10.—आजन्मनः read आ जन्मनः.

P. 58. L. 13.—put a stop after मनघाः.

P. 60. L. 19.—त्वा read त्वां.

P. 67. L. 7.—शुद्धयाति read शुध्यति.

NOTES.

P. 1. L. 1.—शारदा a N. of Sarasvatî, the goddess of eloquence.

P. 1. L 2.—महाकवि 'a great poet,' such as Kâlidâsa, th author of the Raghuvans'a, the Kumârasambhava, and the Meghadûta; Mâgha, the author of the S'is'upâlavadha, etc.

P. 1. L. 3.—Metre of s'l. 1 : Áryâ.

P. 1. L. 3.—अर्थशास्त्र a book containing practical precepts or moral tales on conduct in life, especially such conduct as tends to the increase of one's prosperity.

P. 1. L. 3.—इदम् 'this' *i.e.* what is told in the Panchatantra.

P. 1. L. 5.—तद्यथा 'this (is) as (follows),' 'namely'; तद्यथानुश्रूयते 'it is namely heard,' 'it is namely reported,' 'we are namely told' (that there was in the southern country etc.)

P. 1. L. 5.—अस्ति, historical Present, 'there was.'

P. 1. L. 6.—सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः 'a wishing-tree for the multitude of all supplicants'

P. 1. L. 6.— प्रवरनृप°; other noble princes paid homage to Amaras'akti by prostrating themselves at his feet, which therefore are said to have been covered with the rays that issued from the diadems of those princes.

P. 1. L, 7.—पारं गम् 'to go to the extreme end of, to master completely.'

P. 1. L. 13.—It is better that one's son should die or that no son at all should be born, than that one's son should be stupid.

P. 1. L. 14.—स्वल्पदुःखाय scil. भवतः; 'to be to very little pain, to cause very little pain.'

P. 1. L. 15.—Metre of s'l. 3 : S'ikharinî.

P. 1. L. 15.—वरम्—न 'better—than'; वर, being derived from rt. वृ 'to select, to choose' means originally 'selection, choice, what is chosen,' and expressions like वरं कन्या नाविद्वांस्तनयः ought therefore properly to be translated, ('if one has the choice between a girl and an ignorant son) a girl is chosen, not an ignorant son,' which may then be expressed more freely by 'a girl is better than an ignorant son.'

P. 1. L. 16.—जातप्रेतः a Karmadhâraya-compound; cf. Benfey § 201, Pâṇini II., 1, 49, 'first born and afterwards deceased'; cf. pag. 22, 3. संमानितविमानिताः.

P. 1. L. 18.—रूपद्रविणगुण 'beauty, wealth, and (other) excellencies.'

P. 1. L. 20.—कोऽर्थः with the Instr., 'what is the advantage of, what is the use of.'

P. 2. L. 1.—पञ्चशतीं, f., instead of the usual n. पञ्चशतम्.

P. 2. L. 3.—द्वादशभिर्वर्षैः 'in twelve years'; the Instr. denotes the period of time during which any thing is done etc., or which is necessary for any thing; cf. l. 20 मासषट्केन ; pag. 7, 5. कतिपयैरहोभिः ; 31, 23. स्वल्पैरेवाहोभिः etc.

P. 2. L. 3.—श्रूयते 'it is heard, it is studied, it is learnt.'

P. 2. L. 4.—चाणक्यादीनि : Chânakya is famous as the author of a code of practical precepts on conduct in life and as a writer on the principles of government. It was chiefly by his assistance, that Chandragupta obtained the sovereignty of India; cf. M. Müller, a History of Ancient Sanskrit Literature, p. 281, etc.

P. 2. L. 4.—वात्स्यायनादीनि, scil. श्रूयन्ते ; Vâtsyâyana is known as

the author of a work entitled *Kâmasûtra*, 'Institutes of love,' which is still extant.

P. 2. L. 10.—Metre of s'l. 5: Upajâti.

P. 2. L. 10.—किल "certainly,' 'as every body knows or admits.'

P. 2. L. 13.—Supply गृह्यते. It is commonly believed in India, that there are two kinds of swans, the common kind, and a superior kind which lives in paradise and only rarely appears on earth. To ascertain whether a swan belongs to one or the other class a vessel containing milk and water mixed with each other ought to be placed before it; a swan of the superior class is supposed to be able to separate the milk from the water and to eat it alone leaving the water behind.—यथा would have been sufficient, without इव.

P. 2. L. 15.—तु makes the request more urgent; cf. p. 49, 4.

P. 2. L. 15.—नूनम् 'surely, in all probability.'

P. 2. L. 16.—स राजा 'the king;' the pronoun तद् is frequently used like the English article; cf. l. 19 तं राजानम्, l. 22 तां ब्राह्मणस्यासंभाव्यां प्रतिज्ञाम् etc.

P. 2. L. 20.—मासषट्केन; cf. l. 3.

P. 2. L. 22.—असंभाव्य 'inconceivable, incredible.'

P. 3. L. 1.—अपि 'on the other hand, in his turn.'

P. 3. L. 2.—अपरीक्षितकारक is properly an adjective, meaning 'one who does anything inconsiderate;' as the title of a तन्त्र of the Panchatantra however, it becomes, like मित्रभेद and लब्धप्रणाश, neuter, and we read therefore at the commencement of the fifth book अपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रम्, the fifth book, entitled "the doer of inconsiderate things, the inconsiderate man."

P. 3. L. 2.—चेति; च occurs occasionally after a Dvandva-

compound, where it is, strictly speaking, superfluous because its sense is expressed already by the compound.

P. 3. l. 2.—तन्त्राणि is the object both of रचयित्वा and of पाठिताः.

P. 3. l. 5.—किं बहुना 'what with more, what need I say more, in one word.'

P. 4. l. 1.—मित्रभेद, 'the separation of friends,' is a masculine, but when referred to तन्त्रम् it becomes a neuter, 'the first book, entitled "the separation of friends"; cf. लब्धप्रणाशम् and अपरीक्षितकारकम् at the beginning of the fourth and fifth Tantras, and such titles as अभिज्ञानशाकुन्तलं नाम नाटकम्, etc

P. 4. l. 5.—तद्यथानुश्रूयते, cf. p. 1, 5.

P. 4. l. 6.—वर्धमानकः; in the following he is called Vardhamâna; of p. 6, 13; 31, 13.

P. 4. l. 8.—चिन्तनीयाः कर्तव्याश्च 'to be devised and put into practice.'

P. 4. l. 10.—अर्थमेकम् 'wealth alone, wealth exclusively.'

P. 4. l. 14.—'Which by the needy is not sung of the rich,' *i. e.* which the needy do not ascribe to the rich.

P. 4. l. 15.—धनिनां परोऽपि 'even a stranger if he be one of the rich, *i. e.* if he be rich.'

P. 4. l. 21.—स्युः कार्याण्यखिलान्यपि, scil. वित्तात्; as the organs of sense are dependent on eating so are all actions on wealth, *i. e.* they do not succeed without it.

P. 5. l. 2.—श्मशानमपि सेवन्ते 'frequent even burial-grounds, *i. e.* they will endure even the worst horrors imaginable, if they by doing so can only satisfy their greediness.

P. 5. l. 3.—दूरतः 'from afar, far away.'

P. 5. l. 4.—Metre of s'l. 10 : Âryâ.

P. 5. l. 7.—विद्योपार्जना 'acquisition of knowledge,' (with the view of obtaining in future a livelihood by one's learning.)

P. 5. L. 8.—Construe वाणिज्येनार्थलाभोतिरस्कृतः स्यात्.

P. 5. L. 9.—Metre of s'l. 11 : S'ikhariṇî.

P. 5. L. 10.—सेवनविधि means here the attendance on a Guru for the sake of being instructed by him; it is called गतृरगहन 'rich in impenetrable or impervious passages' because it is fraught with many difficulties.

P. 5. L. 11.—परकरगतग्रन्थिशमनात् 'because it makes an end of one's bourse (properly, the knot in which one's money is tied up) which has gone (by it) into another man's hands.'

P. 5. L. 12.—परम has here the meaning of a comparative 'more excellent, superior.'

P. 5 L. 13.—उपाय: 'a means, a real means, best means.'

P. 5, L. 14.—तदन्यः = तस्मादन्यः, तस्माद्भिन्नः.

P. 5. L. 16.—गोष्ठिककर्मन् is said to mean 'the transaction of business for a company;' मिथ्याक्रय 'false price.'

P. 5. L. 18.—पण्यम्; cf. the explanation of उपाय: in l. 13.

P. 5. L. 21.—म्रियते 'he dies' *i. e.* if he dies.

P. 5. L. 22.—Metre of s'l. 15, 16 and 17 : Áryá.

P. 6. L. 5.—The Kirâtas are a barbarous mountain tribe; originally Kshatriyas they are supposed to have become S'údras by their neglect of all religious rites. Professor Benfey believes that the word may denote here 'barbarians, especially such as are given to cheating.

P. 6. L. 9.—मथुरा N. of an ancient famous town, now called Muttra; it is situated near Agra on the borders of the river Yamunâ *i. e.* the modern Jumna.

P. 6. L. 10.—मङ्गल्यवृषभ 'a bull with auspicious marks,' such as particular marks on the forehead or breast, or a tail that reaches down below the knee, etc.

P. 6. L. 12.—पङ्कपूर ‘a great quantity of mud, deep mud;’ कलितचरण ‘broken-legged.’

P. 6. L. 19.—स्वल्पात् ‘from or by a very little’ *i. e.* by sacrificing very little.

P. 6. L. 21.—नीत्वा ‘having led or taken,’ *i. e.* ‘together with.’ Sanskrit Absolutives may often in English be rendered by prepositions; cf. p. 36, 18 उद्दिश्य ‘towards;’ 46, 16 मुक्त्वा ‘except;’ 54, 20; 79, 6; 94, 1; 111, 4 etc.

P. 7. L. 1.—वह्निना संस्कृ ‘to hallow by fire, to burn solemnly.’

P. 7. L. 2.—वृषोत्सर्ग ‘the setting free of a bull.’ At the death of a person his relations set a bull free and allow it to roam about at liberty till it dies; it is recognised by a particular sign put on its back, and nobody touches it from the time of its liberation.

P. 7. L. 5.—हरवृषभ ‘the bull of Hara *i. e.* S'iva,’ the bull being the vehicle of S'iva.

P. 7. L. 7.—आस्ते. The rt. आस् ‘to sit’ employed with the Participle of another verb denotes the continuity of the action expressed by the Participle; प्रगर्जन्नास्ते ‘he bellows continually.’

P. 7. L. 8.—Metre of s'l. 20 = s'l. 323: Vans'astha.

P. 7. L. 11.—कृतप्रयत्न ‘one for whose sake efforts are made, well taken care of.’

P. 7. L. 14.—आकार ‘countenance, the expression of the face as indicating the disposition of the mind.’

P. 7. L. 18.—मन्त्रयतः; the verb मन्त्र् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

P. 7. L. 23.—अव्यापार ‘not-business’ *i. e.* a business or occupation that does not concern one.

P. 8. L. 11.—अत्रान्तरे = अस्मिन्नन्तरे, literally 'in this interval,' on that occasion, meanwhile, then.

P. 8. L. 12.—यथेच्छया occurs several times for the more usual and correct form यथेच्छम्; it seems to have been formed incorrectly on the analogy of स्वेच्छया.

P. 8. L. 14.—स्वस्थानाच्चलितकीलकेन 'by the wedge moved from its place' i. e. in consequence of the wedge being removed from its place.

P. 8. L. 16.—भक्षितशेष, a Tatpurusha-compound, 'remaining from what has been eaten.'

P. 8. L. 19.—Metre of s'l. 22: Vaitaliya. The two Ablatives in this line denote the cause (हेतु) why; or, which is here the same, the object (प्रयोजन) to attain which, people attend on princes.

P. 8. L. 22.—जीवति 'he lives' i. e. he really lives, his existence only deserves to be called life.

P. 9. L. 1.—Metre s'l. 24: Vasantatilakâ.

P. 9. L. 2.—आर्यगुण 'a noble quality.'

P. 9. L. 8.—जातु 'at all, ever;' किं जातु 'what is the use at all? whatever can be the use?'

P. 9. L. 11.—वा 'or' makes the question more urgent and general by opposing it to some assumption made by the speaker but not necessarily expressed by him; as in the present case '(every person that has died is born again) or who is not born again?' वा may then be translated by 'I should like to know, possibly' etc.; को वा 'who possibly?'

P. 9. L. 12.—जन्म:; cf. the explanation of जीवति p. 8, 22.

P. 9. L. 12.—अन्वयार्थिकम् = अन्वयार्दाभकम्.

P. 9. L. 14.—Metre of s'l. 28.: Âryâ.

P. 9. L. 17.—The two adjectives in this line refer both

to जलदाः and to सज्जनाः ; स्तिमित means 'wet, moist,' and 'fixed, steady.'

P. 9. L. 19.—Metre of s'l. 30 and 31 : Âryâ.

P. 9. L. 20.—महतामपि यो गुरुर्भवति 'who is an object of respect even for great men.'

P. 10. L. 7.—स्थास्याम्; cf. Benfey § 190, I.

P. 10. L. 12.—Metre of s'l. 35 : Vasantatilakâ.

P. 10. L. 13.—असंस्कृत 'one who has not undergone or performed the sacred ceremonies prescribed for a man of the three first castes.'

P. 11. L. 3.—कियती मात्रा literally 'how great a measure ?' How great a measure is a king for the wise, *i. e.* what account do wise men make of a king ; cf. p. 49, 4 कियन्मात्र; 80, 14 का मात्रा.

P. 11, L. 4.—परा गतिः 'a high path, a high or exalted position.'

P. 11. L. 5.—मलय is the N. of a mountainous range on the western coast of the Indian peninsula on which the best sandal-wood trees grow.

P. 11. L. 6.—White umbrellas are given as a mark of honour.

P. 11. L. 7.—भूपतौ ; cf. Benfey § 239, 47 ; M. Müller § 233.

P. 11. L. 13.—Metre of s'l. 43 : Vans'astha.

P. 11. L. 16.—परोक्षीकृतज्ञानफलाः is a Bahuvrîhi-compound.

P. 11. L. 17.—मनुः ; cf. Manu Dharmas'âstra VIII, 26.

P. 12. L. 1.—The Pâṇḍavas resolved in the thirteenth year of their exile to go to the city of king Virâṭa and to enter into his service. On this occasion their priest Dhaumya informed them how servants ought to conduct themselves. cf. Virâṭaparvan 89 etc.

P. 12. L. 3.—चि with prep. नि 'to collect, to gather, to gather fruits or flowers from.'

P. 12. L. 5.—'According to a special saying, that must be understood to be service, which is good for one's master,' *i. e.* he is a good servant whose object is his master's welfare With वाक्यविशेषतः cf. वाक्यतः in s'l. 366.

P. 12. L. 7.—S'l. 47 nearly = s'l. 350.

P. 12. L. 10.—कालान्तरादपि 'even after an interval or lapse of time,' *i. e.* even if it be only after the lapse of some time.

P. 12. L. 12.—अनात्मसंपन्न, = अनात्मवत् = अजितेन्द्रिय.

P. 12. L. 16.—अर्क; N. of a plant, Calotropis gigantea, which, though frequently used in medicine, is supposed to possess some dangerous qualities.

P. 12. L. 19.—जीव 'live'; the Marâṭhî particle जी 'expressing assent, from an inferior' is evidently a corruption of this Sanskṛit word.

P. 12. L. 22.— अङ्के 'on his own body.'

P. 13. L. 2.— Supply यः from the context.

P. 13. L. 6.— यः पश्येत् 'he who can look upon or consider.'

P. 13. L. 7.— वृथाकार, a Bahuvrîhi-compound, 'one whose form or appearance is vain or only an illusion.'

P. 13. L. 12.— वदताम् 'of those that speak or converse' *i. e.* when people converse with one another.

P. 13. L. 14.—Metre of s'l. 61 : Upajâti.

P. 13. L. 14.—अपायसंदर्शनज 'arising from the appearance (or employment) of inadequate or futile means;' उपायसंदर्शनज 'arising from the appearance (or employment) of adequate or successful means.'

P. 13. L. 16.—'Some people's (excellence lies) in their voice, like (that of) parrots, others' (excellence lies) in their

heart, like (that of) mutes, and others' again in heart and voice; (however this may be,) good speeches (always) bound beautifully *i. e.* they are successful or effective.'

P. 13. L. 19.—निविशता; the rt. सेव् with prep. नि is usually conjugated in the Âtmanepada only.

P. 14. L. 1.—The adjectives in s'l. 64 and 65 refer both to राजानः and to पर्वताः and पन्नगाः.

P. 14. L. 4.—मन्त्रसाध्य 'to be mastered by counsels, or by incantations.'

P. 14. L 6.—दुष्यति 'it becomes defiled or sullied.'

P. 14. L. 8.—The glory or high position of a king remains a long time confined in itself (*i. e.* is not easily attained) like water in well.'

P. 14. L. 10.—तम् (scil. भावम्) अनुप्रविश्य; विश् with the prep. अनुप्र means 'to enter into after somebody,' भावमनुप्रविश् 'to enter into the nature of somebody else, to assume the nature of, to adapt or accommodate one's self to'; cf. अनुप्रवेश p. 92, 1

P. 14. L. 11.—नयेत् requires for its object तंतम् which, like तस्यतस्य, refers to the preceding यस्ययस्य.

P. 14. L. 12.—'The good conduct of dependants consists in compliance with the ideas of their master.'

P. 14. L. 14.—Metre of s'l. 70: Âryâ; observe the hiatus between the third and fourth Pâdas.

P. 14. L. 15.—अमन्त्रतन्त्र is a Bahuvrîhi-compound, 'void of incantations and spells.'

P. 14. L. 20.—द्वितीयमण्डलवर्ती; cf. p. 7, 16.

P. 14. L. 21.—तस्य depends on the following उपरि.

P. 15. L. 1.—अस्माभिः प्रयोजनं नास्ति 'we are of no use, we are

not wanted'; cf. l. 2: सर्वैरपि प्रयोजनम् ; l. 5. तृणेन कार्यं भवति ; p. 18, 1. अङ्गैः प्रयोजनं (नास्ति) etc.

P. 15. L. 1.—वक्तव्यम् 'you have (only) to speak' (and I am at your service).

P. 15. L. 2.—सर्वैरपि ; अपि employed after words expressing number conveys the notion of totality, 'all together, all persons not excepting even one'; cf. p. 21, 5. सर्वेऽपि परिग्रहः ; p. 26, 6, द्वयोरप्यनयोः ; p. 44, 17, त्रयाणामपि ; etc.

P. 15. L. 3.—Metre of s'l. 71: Upajâti.

P. 15. L. 6.—किमङ्ग = किं पुनः 'how much more.

P. 15. L. 8.—तथापि ; the reasoning of Damanaka when fully expressed would appear to be this: 'nevertheless we are not the less fitted for the position which we ought to hold and it is not just in your Majesty to keep us out of it.'

P. 15. L. 11.—प्रभवामीति 'because one knows that one has the power' (to employ one's servants or ornaments in any way one likes).

P. 15. L. 16.—Metre of s'l. 74: Âryâ.

P. 15. L. 16.—समीयते 'to be treated as an equal,' is a nominal verb derived from सम.

P. 15. L. 17.—धुरि युज् 'to appoint to a high or honourable position.'

P. 15. L. 17.—त्रिभिः 'from three causes'; there is here a change in the construction; one would have expected: त्रय एतेऽर्थपतिं त्यजन्ति भृत्याः.

P. 15. L. 20.—Metre of s'l. 75: Drutavilambita.

P. 16. L. 3.—विद्यमानगतिः 'possessed of a resource or refuge' *i. e.* if any other course is open to him; cf. p. 83, 11.

P. 16. L. 4.—Construe: येषां बुद्धिः काचे 'मणिरयम्' मणौ च 'काचोयम्' इति प्रवर्तते.

P. 16. L. 9.—'Even this their appellation (of master and servants) rests on mutuality.

P. 16. L. 15.—निःस्नेह 'not treated affectionately'; स्नेह has the double meaning of 'oil' and 'affection.'

P. 16. L. 16.—s'l. 83 = s'l. 352.

P. 16. L. 18.—भृत्याः is the predicate.

P. 17. L. 9. —सांग्रामिकीं वार्त्तां भविष्याम् 'a future warlike rumour,' a rumour that a war is imminent.

P. 17. L. 13.—Observe the hiatus in चर्म इवाहितम्.

P. 17. L. 14.—समीहिताः the rt. ईह् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

P. 17. L. 17.—Metre of s'l. 94: S'ârdûlavikrîdita.

P. 17. L. 17.—कृमिजम्—कृमेर्जातम् and from this जातम or जातः or जाता has to be supplied for the following Ablative cases, सुवर्णमुपलाज्जातम्, दूर्वा गोरोमतो जाता etc; cf. p. 24, 18.

P. 17. L. 20.—किं जन्मना 'what does birth matter'?

P. 17. L. 21.—The two adjectives अपकारिणी and हितकृत् indicate the reasons for which a mouse is killed and a cat valued.

P. 18. L. 1.—प्रयोजनम्, scil. नास्ति.

P. 18, L. 3.—माम् is the object both of विद्धि and of अवज्ञातुम्.

P. 18. L. 10.—ऐकान्तिके = एकान्ते.

P. 18. L. 16.— सविलक्षस्मितम् 'with a smile of embarrassement.'

P. 18. L. 18.—Metre of s'l. 100: Upajâti

P. 18. L. 21.—महतोनुरोधात् 'after great consideration' *i. e.* after having well considered the nature of the people around him the wise man either confides in or distrusts them according to the estimate which he has formed of them.

P. 19. L. 1.—Metre of s'l. 101: Âryâ; cf. s'l. 341.

P. 19. L. 2.—अनुपचर्य 'one who need not be waited on, or

who does not exact much attention; unselfish, unpretending.'

P. 19. L. 7.—शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भवितव्यम् 'his prowess must be corresponding to his voice.' Whenever the Future Passive Participle of the verb भू 'to be' is used impersonally and consequently its subject (in this case पराक्रम) stands in the Instr., the predicate (शब्दानुरूप) must appear likewise in the Instr.; cf. p. 31, 15, त्वया मत्समीपवर्तिना भाव्यम्; 38, 7; 108, 6; etc.

P. 19. L. 14.—Construe अत्युत्कटे च रौद्रे च महोनाथे शत्रौ पार्श्वे यस्य etc.

P. 19. L. 16.—Metre of s'l. 104 and 105: Âryâ.

P. 20. L. 2.—प्रताप has the double meaning of 'heat' and 'prowess.'

P. 20. L. 2.—यो दृढत्वं न गच्छति 'he who does not go to firmness', i. e. he who does not prove firm.

P. 20. L. 6.—ज्ञातम् = शङ्कितम्.

P. 20. L. 7.—यावत् 'until.'

P. 20. L. 15.—यावन्न–तावत् 'as long as not' i. e. before.

P. 20. L. 23.—महद्भोजनम् is not a compound; cf. M. Müller § 517; Benfey § 202.

P. 21. L. 1.—परिपूरितं भविष्यति 'it will be filled' i. e. it will turn out to be filled; it is filled, as I shall find out.

P. 21. L. 3.—दारुशेष' is a Bahuvrîhi-compound; 'seeing that that (thing before him) contained (besides the leather with which it was covered) only wood.'

P. 21. L. 9.—Metre of s'l. 110: Âryâ.

P. 21. L. 13.—किं...कृत्याकृत्यमस्ति 'what is to be done and not to be done?' i. e. after receiving his master's orders a good servant has no choice left whether he will or will not do his master's bidding.

P. 21. L. 16.—आहेय, derived from अहि, 'belonging or relating to a snake.'

P. 22. L. 3.—संमानितविमानिता: 'first honoured and afterwards disgraced; cf. p. 1, 16 जातप्रेत:.

P. 22. L. 4.—Supply ते.

P. 22. L. 5.—अन्यत्स्थानान्तरम्; अन्य and अन्तर are occasionally employed both together, when either of the two would have been sufficient; in this case either अन्यत्स्थानम् or स्थानान्तरम् would have sufficed.

P. 22. L. 11.—दितेर्गर्भै: 'the descendants of Diti,' *i. e.* the Daityas.

P. 22. L. 14.—अनेनैतस्य संधिविग्रहद्वारेण; these two Instrumental cases are co-ordinate; the former expresses the general, the latter the special means by which Damanaka hopes to bring the lion into his power; 'hereby (*i. e.* by the fact that Sanjîvaka has come here, that I have been sent to him etc.) Pingalaka will come into my power, by means of my uniting and setting him at variance with this (Sanjîvaka).'

P. 22. L. 17.—मन्त्रिणाम् depends on the preceding वाक्ये.

P. 23. L. 2.—स्वामिप्रसादात् 'by Your Majesty's leave.'

P. 23. L. 3.—सत्यं दृष्टं भविष्यति 'will he really be seen?' *i. e.* will it really turn out to be true that he has been seen?

P. 23. L. 6.—विनश्येत; the rt. नश् is usually conjugated in the Parasmaipada only.

P. 23. L. 10.—विशेषो भूपते: 'the difference between a king' scil. and the gods.

P. 23. L. 12.—दीनोपरि; the prep. उपरि frequently forms an adverbial compound with the noun depending on it; cf. the Marâṭhî postposition वर.

P. 23. L. 14.—Metre of s'l. 122: Vans'astha.

P. 23. L. 19.—Metre of s'l. 123: Vasantatilakâ.

P. 23. L. 22.—तुल्ये बले 'equal strength' *i. e.* 'persons of equal strength.'

P. 24. L. 1.—नियोजयामि, scil. एनम्.

P. 24. L. 4.—तत्-यथा; one would have expected either न तत्कार्यं शस्त्रैः etc. संसिद्धिमभ्येति यद्बुद्ध्या प्रसाधितम्, or न कार्यं शस्त्रैः etc. संसिद्धिं यथाभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम्.

P. 24. L. 8.—तम्, viz. संजीवकम्.

P. 24. L. 12.—फलेन ज्ञास्यसि 'you will learn by the result' (of not obeying his commands).

P. 24. L. 16.—आत्मीयस्वामिसकाशात्प्रसादः कारयितव्यः; this would in classical Sanskrit have been expressed by आत्मीयस्वामिना प्रसादः कारयितव्यः; cf. the same construction on p. 25, 8 स्वामिनः सकाशादभयदक्षिणा दापयितव्या.

P. 24. L. 18.—समुद्रस्य गिरेरपि; supply पर्यन्तः from भूमिपर्यन्तः; cf. a similar construction p. 17, 17.

P. 24. L. 23.—इति belongs to the words भगवतो...वृषभः and indicates that these words contain the reason for the preceding statement न तत्प्राकृतं सत्त्वम्; 'this is not a common animal, being the bull who is the vehicle of S'iva.' A full stop ought to have been put after इति.

P. 24. L. 23.—कालिन्दी = यमुना.

P. 25. L. 5.—यद् often introduces a direct speech; cf. p. 45, 2; 50, 1; 90, 1; 106, 6.

P. 25, L. 5.—चण्डिका is a N. of the wife of S'ivà who has a lion for her vehicle.

P. 25. L. 8.—स्वामिनः...दापयितव्या; cf. p. 24, 16.

P. 25. L. 12.—याचयित्वा; the causal is used here in the sense of the primitive verb; the agent of 'the asking' is the same as the agent of the main verb आनीयताम् *i. e.* Damanaka.

P. 25. L. 14.—The four adjectives of this line refer both to मन्त्रिभिः and to सुस्तम्भैः of l. 15.

P. 25. L. 17.—S'l. 127 = s'l. 381.

P. 25. L. 18.—को वा; cf. p. 9, 11.

P. 25. L. 21.—धन्यतरो मम 'luckier than I.' In later Sanskrit the Genitive is often used after the comparative degree, instead of the Ablative.

P. 25. L. 23.—संमान is here and elsewhere used as a neuter noun, although the simple noun मान 'honour' is masculine.

P. 26. L. 4.—विचर् 'to act' (according to one's own judgement).

P. 26. L. 5.—सर्वं राज्यपुरम् depends on उद्धरिष्यामि.

P. 26. L. 8.—हन्ति, scil. नृपजाः.

P. 26. L. 10.—पूजयते; the rt. पूज् is usually conjugated in the Parasmaipada.

P. 26. L. 14.—वर्धमानम्, the modern Burdwan.

P. 26. L. 19.—Metre of s'l. 131: Mâlinî.

P. 26. L. 21.—समाने 'equal' in both cases, whether one act for the benefit of the king, or for that of his subjects.

P. 27. L. 5.—तेन, viz. गोरम्भेण.

P. 27. L. 8.—चिन्तयन्नास्ते; cf. p. 7, 7.

P. 27. L. 8.—वृथाशरीरशोषेण is one word.

P. 27. L. 9.—शक्यमिति, scil. चिन्तयन्नास्ते.

P. 27. L. 11.—Metre of s'l. 132: Âryâ.

P. 27. L. 18.—स्वगतम्, scil. आह.

P. 27. L. 20.—दृष्टा भविष्यति, cf. p. 23, 3.

P. 27. L. 22.—तदभ्यासात् 'because he is familiar with it,' 'because it is constantly in his mind.'

P. 28. L. 6.—Metre of s'l. 136: S'ârdûlavikrîḍita.

P. 28. L. 6.—स्मित has the double meaning of 'smiling

(referring to अधर), and 'blown' (referring to पाटल); the whole स्मितपाटलाधरदृच् is a Bahuvrîhi-compound.

P. 28. L. 8.—दूरोदारचरित्राचित्रविभव 'one who is a stranger to noble conduct (but) possesses manifold wealth.'

P. 28. L. 9.—परमार्थतोऽर्थवदिव 'significant, as it were, in the truest sense of the word.'

P. 28. L. 17.—स्वल्पानि सुगुरूण्यपि 'be they ever so insignificant or difficult.'

P. 28. L. 18.—कृते: viz. वाक्ये: or कृत्ये:.

P. 29. L. 1.—पुमानित्येव 'for no other reason than because he is a man.'

P. 29. L. 3.—दशालम्बि 'hanging down (*i. e.* dragged along on the ground) with the skirt.'

P. 29. L. 4.—रक्त has the double meaning of 'red,' and 'attached.'

P. 29. L. 9.—Metre of s'l. 146: S'ârdûlavikrîdita.'

P. 29. L. 13.—Metre of s'l. 147: S'âlinî.

P. 29. L. 16.—राजा मित्रम्; here the construction is changed; in accordance with the preceding one would have expected राज्ञि मैत्र्यम्, but this would offend against the metre.

P. 30. L. 4.—नो गुणी, scil. आप्नोति.

P. 30. L. 10.—कृतसंमान is a Bahuvrîhi-compound.

P. 30. L. 14.—योगनिद्रां गतस्य राज्ञ: might depend on संमार्जनक्रियाम् 'cleaning for the king etc.', but it would seem that here and in some other passages the Genitive is used absolutely, = योगनिद्रां गते राज्ञि; cf. p. 36, 1; 40, 9; 43, 4; 58, 11; 89, 20; 106, 23; 110, 1; 112, 6.

P. 30. L. 15.—Read अहो अविवेको°.

P. 30. L. 21.—परवश 'being in the power of another' *i. e.* in this case, under the influence of sleepiness.

P. 30. L. 22.—आजन्म ; the prep. आ is prefixed to nouns and forms with them adverbial compounds, denoting either the limit conclusive, as e. g. आमरणम् 'until death', or the limit inceptive, as e. g. आजन्म 'from birth.'

P. 31. L. 2.—न संभाव्यते 'it is not considered likely, it is not likely.'

P. 31. L. 8.—स संजीवकः 'that Sanjîvaka (of whom I have told you before).'

P. 31. L. 11.—उपरि दत्त्वा ; cf. p. 14, 21.

P. 31. L. 13.—वर्धमानेन सह वियोगः 'separation *from* Vardhamâna'; words denoting separation are often construed like words denoting union ; cf. p. 49, 13; 74, 6; 78, 19.

P. 31, L. 20.—अनुभवन्नास्ते ; cf. p. 7, 7.

P. 31, L. 21.—संगत is used here as a substantive, 'meeting with, acquaintance, friendship.'

P. 31. L. 22.—ईक्षते = प्रतीक्षते.

P. 31. L. 23.—स्वल्पैरेवाहोभिः 'in a very few days ;' cf. p. 2, 3.

P. 32. L. 4.—कांदिशीक derived from the interrogative pronoun किम् and दिश् ('to which region'?) means 'running away in all directions.'

P. 32, L. 9.—वृत्तिभङ्गात् 'in consequence of the loss of a livelihood.'

P. 32. L. 14.—सामादिभिरुपायैः; उपाय is a stratagem or means to be employed by statesmen and others eager for success ; four are usually enumerated, viz. भेद 'sowing dissension,' (among one's enemies), दण्ड 'open force,' साम्न् 'negotiation,' and दान 'bribery ;' cf. p. 71, 2; 92, 2.

P. 32. L. 15.—S'l. 155-157 form one sentence.

P. 32. L. 22.—Sense of s l. 158 : The world would perish

f the plans of serpents, of the wicked, and of robbers did succeed.

P. 33. L. 1.—Metre of s'l. 159: S'ârdûlavikrîdita.

P. 33. L. 1.—शम्भु is one of the names of S'iva; his wife Durgâ is the daughter of the mountain Himavat; Ganapati, the god of wisdom, and Kârttikeya, the god of war, who tore asunder the mountain Krauncha, are his sons. The serpent is sacred to S'iva himself, the lion to Durgâ, the mouse to Ganapati, and the peacock to Kârttikeya.

P. 33. L. 4.—'How should this (strife and hostility) not be thus in another's (house); for it is the nature of the world.' यस्मात्-हि is a pleonasm; स्वरूप = स्वभाव.

P. 33. L. 9.—स्वदोषनाशाय 'for the destruction of one's own guilt' *i. e.* in order not to incur personally any guilt.

P. 33. L. 11.—Vidura and Dhritarâshtra, the son of Ambikâ, are two heroes mentioned in the Mahâbhârata.

P. 33. L. 14.—महामात्र has the double meaning of 'a king's minister' and 'an elephant-driver.'

P. 33. L. 18.—Supply for each of the three Instrumentals of this verse some such word as 'suffered'; cf. the following story.

P. 34. L. 11.—नास्ति 'it is not' *i. e.* it is not possible.

P. 34. L. 13.—विश्वस्तः-विश्वासमेति 'inspired with confidence—he confides.'

P. 34. L. 14.—The reason why Âshâdhabhûti thinks it necessary to employ 'words of deceit' is contained in the second Pâda of this verse: 'one who speaks plainly or truthfully does not deceive others.'

P. 34. L. 19.—संयोग 'the union with.'

P. 34. L. 21.—प्रथमे वयसि 'in the first stage of life.'

P. 34. L. 21.—विरक्तिभाव=विरक्ति; भाव is occasionally by a kind of pleonasm compounded with abstract nouns; cf. p. 94, 7 जाड्यभाव; 103, 20 वार्द्धकभाव.

P. 34. L. 22.—स शान्तः 'he is free from passions', he is really शान्त, he only deserves to be called शान्त.

P. 35. L. 2.—चित्ते जरा 'age in mind' *i. e.* becoming old in wisdom.

P. 35. L. 5.—जटाधर 'wearing matted or braided hair', as an ascetic.

P. 35. L. 6.—सभस्माङ्गिन् 'covering one's body with ashes of cowdung.

P. 35. L. 7.—The mantra of six syllables is: ओँ नमः शिवाय.

P. 35. L. 13.—Metre of s'l. 169: S'ârdûlavikrîḍita.

P. 35. L. 18.—परत्र 'in the next world.'

P. 35. L. 19.—कृतशयनसमयम् viz. आषाढभूतिम्.

P. 36. L. 1.—एवं चिन्तयतस्तस्य is a Genitive absolute, 'while he was thus reflecting'; cf. p. 30, 14.

P. 36. L. 3.—The पवित्रारोपण is a religious ceremony performed on a certain day in every year on which the members of a family or the pupils of a Guru etc. meet, and after invoking their particular deity (S'iva, when they are S'aivas etc.), put rings of Dûrvâ grass as Pavitras on their fingers.

P. 36. L. 8.—योगेश्वरस्य; the कन्था is worn by Yogins; therefore it is said to belong to the Yoges'vara, the lord of the Yogins.

P. 36. L. 8.—सावधानेन, scil. त्वया.

P. 36. L. 18.—उद्दिश्य 'in the direction of, towards;' cf. p. 6, 21.

P. 36. L. 21.—ततः क्षणात् 'then, after a moment.'

P. 37. L. 1.—अन्वेषयन् = अन्विष्यन्.

P. 37. L. 4.—सूर्योढ 'brought by the sun' *i. e.* arriving at sunset; after sunset one must not continue a journey.

P. 37, L. 12.—अतिथेः has to be supplied in each Pâda.

P. 37. L. 16.—देवदत्त may stand for the name of any person, the real name of whom is either not known or the mentioning of which is of no consequence.

P. 37. L. 18.—Metre of s'l. 173, 174, 175, 176: Âryâ.

P. 38. L. 1.—'The play (of her husband) burns her marrow, his love her bones, his kind words are harsh for the adulteress; husband and wife who are not both fond of each other, are not satisfied.'

P. 38. L. 7—त्वया-भाव्यम्; cf. p. 19, 7.

P. 38. L. 12.—प्रागेव 'already before.'

P. 38. L. 13.— आकारम् the expression of his face as indicating his thoughts.

P. 38. L. 14.—दृष्टप्रत्यय 'one who has seen conviction' *i. e.* one who has seen with his own eyes what convinces him (of the truth of rumours heard before); cf. l. 22 संजातप्रत्यय.

P. 38. L. 17.—The Accusatives of this line stand in apposition to the Acc. चिह्नानि of the following line.

P. 38. L. 19.—कर has the double meaning of 'hand' and 'ray', अम्बर that of 'garment' and 'sky', तेजः that of 'energy' and 'splendour', राग that of 'fury' and 'red colour', वारुणी that of 'spirituous liquor' and 'the west (as the region of Varuṇa).'

P. 39. L. 3.—तस्मिन्स्थाने 'in that place' (fixed upon by both of you).

P. 39. L. 5.—अत्रान्तरे = अस्मिन्नन्तरे.

P. 39. L. 8.—Metre of s'l. 179, 180, 181: Âryâ.

P. 39. L. 11.—परलोके and जगति are opposed to each other.

P. 39. L. 12.—स्वाधीने पररमणे 'when a paramour is attached to them,' when they possess a paramour.

P. 39. L. 14.—बन्धकी रहसि, scil. तं भजन्त्येव.

P. 39. L. 15.—कृच्छ्रादपि 'even if she (by not doing so) incurs trouble or danger.'

P. 39. L. 18.—उन्मोचयामि ; the causal form has here and in the following (विमोच्य etc.) the sense of the primitive verb.

P. 39. L. 20.—तदनु 'thereupon.'

P. 40. L. 2.—स्वरभेदभयात् 'from fear of betraying her voice'

P. 40. L. 6.—वित्तनाशात्क्षुत्क्षामकण्ठः 'on account of the loss of his property, and being famished with hunger.'

P. 40. L. 9.—मम गतायाः 'while I was away'; cf. p. 30, 14

P. 40. L. 13.—अतः *i. e.* अस्मात्, (नासिकाच्छेदनिग्रहात्).

P. 40. L. 17.—Metre of s'l. 182 : = s'l. 405 Upajâti. Observe the hiatus in the third line.

P. 40. L. 22.—तादृग्रूपाम् 'of such a shape' (as it was before).

P. 40. L. 23.—भ्रान्तिरपि 'even an illusion' *i. e.* even the faintest thought of.

P. 41. L. 7.—S'ambara, Namuchi, Bali, and Kumbhînasi are the names of different demons.

P. 41. L. 10.—कालयोगतः 'according to the times or occasions' which offer themselves.

P. 41. L. 12.—स्त्रीबुद्ध्याः is the Ablative case, dependent on विशेष्येत ; 'that cannot be distinguished from (*i. e.* cannot surpass) the intelligence of women'.

P. 41. L. 16.—Metre of s'l. 187 : Upajâti.

P. 41. L. 17.—नेच्छेत् 'he should not wish', *i. e.* one should not wish, one should not allow.

P. 41. L. 20.—Metre of s'l. 188 and 189 : Vaitalîya.

P. 41. L. 22.—'The heart is beaten with fists' *i. e.* their

breasts are pressed with the hands (as it were to punish the heart for its malignancy and venemousness).

P. 42. L. 1.—Metre of s'l. 190: S'ârdûlavikrîdita. The qualities which are in this verse ascribed to various limbs of a woman's body are designated by such words as may denote both some good and some bad quality; कार्कश्य 'firmness' (of the material breast) and 'hardness' (of heart); दृशोस्तरलता 'sparkling eyes' and 'ogling'; अलीक elegant 'smallness' and 'untruthfulness'; कौटिल्य 'waviness' and 'falsehood'; मान्द्य 'stateliness' and 'slowness'; स्थूलता 'fullness' and 'clumsiness'; भीरुत्व 'bashfulness' and 'cowardice'; मायाप्रयोग 'versatility' and 'trickiness.'

P. 42. L. 6.—Metre of s'l. 191: Sragdharâ.

P. 42. L. 8.—दुर्गाह्य 'difficult to be fathomed, unfathomable.'

P. 42. L. 10.—Metre of s'l. 192: Vasantatilakâ.

P. 42. L. 10.—कार्यहेतोः 'in order to accomplish their designs.'

P. 42. L. 14.—Metre of s'l. 193: Indravajrâ.

P. 42. L. 14.—प्रथमम्—अथ 'first'—'afterwards.'

P. 42. L. 19.—Metre of s'l. 194: Upajâti.

P. 42. L. 20.—मुहूर्तराग 'red for a moment', or 'attached for a moment.'

P. 42. L. 22.—Cf. s'l. 145.

P. 43. L. 2.—विषमय ought according to the rules of grammar to form in the feminine विषमयी, and not विषमया.

P. 43. L. 4.—चिन्तयतस्तस्य परिव्राजकस्य may either be made dependent on निशा or it may be a Genitive absolute; cf. p. 30, 14.

P. 43. L. 10.—कार्यकरणापेक्षया 'with the desire of accomplishing her design.'

P. 43. L. 12.—अभाण्ड is a Bahuvrîhi-compound.

P. 43. L. 12.—तदभिमुखम् = तस्या अभिमुखम्.

P. 43. L. 14.—Read सदाचारवर्तिन्याः.

P. 43. L. 18.—यद्—तद् 'because—therefore.'

P. 44. L. 2.—Metre of s'l. 197 : Âryâ.

P. 44. L. 2.—भिन्न 'changed.'

P. 44. L. 6.—भूरिगद्गदम् is a Bahuvrîhi-compound, referring to वचः.

P. 44. L. 17.—त्रयाणामपि 'of all the three'; cf. p. 15, 2.

P. 44. L. 22.—पुनः 'besides' (the cutting off of the nose).

P. 45. L. 2.—यद्; cf. p. 25, 5.

P. 45. L. 11.—यात्रा° ; Yâtrâs are pilgrimages to particular shrines of certain deities. They take place on fixed days every year or two years or with longer intervals. The number of devotees that take part in them is very great, amounting sometimes to 100,000 and more. The pilgrims offer their gifts at the shrine of the god, walk round it several times, and then depart.

P. 45. L. 12.—संकुल is here used as a substantive, 'the throng.'

P. 45. L. 16.—तद्दुःखदुःखितः = तस्य दुःखेन दुःखितः.

P. 45. L. 22.—काष्ठप्रदान 'the offering of wood' for the preparation of a funeral pile.

P. 46. L. 5.—यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम् 'whatever is contained in the egg of Brahman' *i. e.* in the whole universe.

P. 46. L. 7.—सहस्रश उपायानाम् 'means by thousands' *i. e.* thousands of means; cf. p. 59, 22 दुर्गाणि स्युः सहस्रशः.

P. 46. L. 7.—असाध्य 'incurable.'

P. 46. L. 10.—मत्वा 'considering it' *i. e.* if I consider it.

P. 46. L. 13.—तद्वेदना is a Karmadhâraya-compound.

P. 46. L. 15.—यत्र-तत्र, i. e. यस्मिन्-तस्मिन्.

P. 46. L. 16.—मुक्त्वा 'except'; cf. p. 6, 21.

P. 46. L. 19.—वैनतेय 'the son of Vinatâ' i. e. Garuḍa, the vehicle of Vishṇu.

P. 46. L. 19.—Vishṇu is represented as having four arms; his weapons and insignia are a conch shell, a disc, a club, a lotus, a diadem, and a jewel suspended on his breast. Lakshmî, the goddess of fortune, is his wife, and Râdhâ was his favourite while he resided among the herdsmen.

P. 46. L. 19.—चिरज 'old.'

P. 47. L. 2.—कस्यायनोक्तविधिना; cf. p. 2, 4.

P. 47. L. 3.—मुग्धा, scil. असि.

P. 47. L. 7.—कीटिका 'a worm.'

P. 47. L. 9.—राधा; cf. note on p. 46, 19.

P. 47. L. 11.—उपकल्प्य 'having assigned' me to thee.

P. 47. L. 13.—गान्धर्वेण विवाहेन 'by the Gândharva marriage'; the Gândharva form of marriage is described as a form of marriage which is concluded simply by the mutual consent of the bridegroom and bride without the performance of any religious ceremonies and without the consultation of the relatives of the two parties. Cf. Manu, III., 27.

P. 48. L. 2.—कृतान्तः कुपितः 'the god of death is angry' with him, and makes him therefore commit an action which deserves death as its punishment.

P. 48. L. 4.—कुलकलङ्किन् 'one who disgraces his family.'

P. 48. L. 10.—विश्वासिता; the causal form is used here in the sense of the primitive verb.

P. 48. L. 19.—सीमाविधेः सह; सह is employed here because मर्यादाव्यतिक्रम conveys the general idea of 'war.'

P. 48. L. 23. – संबोध्यः – यथा – व्यापादयति . 'he is to be requested to kill.'

P. 49. L, 4.—कियन्मात्राः literally 'of how great a measure' *i. e.* of how little importance ; cf. p. 11, 3.

P. 49. L. 4.—तु makes the question more forcible; cf. p. 2, 15.

P. 49. L. 6.—गच्छता कालेन 'in the course of time.'

P. 49. L. 6.—अस्य (viz: देशस्य) depends on the word शेष in the Bahuvrîhi-compound प्राकारशेषः ; the king had of the whole country only his fortress left to him.

P. 49. L. 9.—नानाप्रकारवस्त्रभक्ष्यपेयान् is a Bahuvrîhi-compound qualifying the preceding कर्पूर – विशेषान् ; च is strictly speaking superfluous ; it appears to owe its existence entirely to the fact that the latter part वस्त्रभक्ष्यपेय of the Bahuvrîhi compound नानाप्रकारवस्त्रभक्ष्यपेयान् is a Dvandva-compound ; cf. p. 3, 2.

P. 49. L. 12.—अत्र काले = अस्मिन्काले.

P. 49. L. 13.—अनया सह वियोगः cf. p. 31, 13.

P. 49. L. 18.—अथवा–मृत्युर्भवति 'or should I die.'

P. 49. L. 22.—समस्तैः शत्रुभिर्हतैः literally 'by all enemies having been slain' *i. e.* when all enemies have been slain. In Sanskrit the slaying of the enemies is looked upon as the instrument or means which will make the weaver again taste food; in English the slaying of the enemies and the tasting of food are considered merely as antecedent and sequent in the order of time.

P. 50. L. 1.—यत् cf. p. 25, 5.

P. 50. L. 4.—वैकुण्ठीया गतिः 'going to the paradise of Vishṇu called *Vaikuṇṭha*'; warriors killed in battle while actually fighting with the enemies, enter paradise.

P. 50. L. 5.—पलायन्तो हन्यमानाः 'being killed while running

away'; पलाय् (*i. e.* पला + अय् पला–इ) is usually conjugated in the Âtmanepada.

P. 50. L. 10.—स्मृतमात्रः 'merely remembered,' *i. e.* by the mere remembrance; by the mere thought.

P. 50. L. 14.—विहितनियमः 'one who has taken a vow'; cf. p. 49, 22, समस्तैः.... करिष्यामि.

P. 51. L. 1.—यथा 'how, as,' is used sometimes like यद् 'that'.

P. 51. L. 1.—विष्णुजामातृ 'his son-in-law Vishnu', a Karmadhâraya-compound; compounds of this kind are not usual in classical Sanskrit.

P. 51. L. 2.—The sentence commencing with कौलिकोऽपि and ending with किमेतदिति consists of three parts (the first ending with अवतीर्णः सन्, and the second with पश्यन्ति) the joint whole of which however does not form one harmonious period; to judge from the commencement the whole sentence ought to have been formed thus, कौलिकोऽपि.... अवतीर्णः सन्यावद्राजामात्यपौरलोकैर्नगरवासिभ्यः कौलिको दृश्यते तावत्पृच्छ्यते किमेतदिति ।.

P. 51. L. 7.—देशश्च प्रदत्तः 'and a part of the country was given' to him for his sustenance.

P. 51. L. 13.—Meaning of s'l. 206: It is doubtful whether an arrow will hit the mark, but the intelligence of the wise always hits exactly whatever it aims at.

P. 51. L. 18.—शक्यम्, scil. कर्तुम्.

P. 52. L. 10.—अन्यच्च 'and besides.'

P. 52. L. 11.—अत्र विषये = अस्मिन्विषये.

P. 52. L. 13.—यादृक्-तादृङ्न ; one would have expected यादृक्-तादृङ्न.

P. 53. L. 4.—सानिध्यासेन स्थीयते, scil. त्वया.

P. 53. L. 6.—परमवैराग्यता is an abstract noun derived from the Bahuvrîhi-compound परमवैराग्य.

P. 53. L. 9.—संपद्यते लग्ना 'it is closely impending.'

P. 53. L. 10.—रोहिणीशकट 'the cart of Rohiṇî' is the N. of an asterism; its deity is Prajâpati and it is called therefore also प्राजापत्यं शकटम्. The passage of Saturn and other planets through this constellation portends evil.

P. 53. L. 11.—Varâhamihira is the most famous of Indian astronomers; he flourished in the 6th century of the Christian era.

P. 53. L. 13.—Metre of s'l. 211: Âryâ. भिद् 'to pass through.' रविनन्दन 'the son of the Sun,' *i. e.* the planet Saturn.

P. 53. L. 16.—Metre of s'l. 212: Âryâ. Whenever a planet passes through the रोहिणीशकट, the earth begins to suffer from want of rain; it becomes parched and bare and is covered with ashes and bones from the funeral piles on which the human beings that have died in consequence of the drought, are burnt. In this state it is compared here with the religious ascetics, who in order to atone for their sins think it necessary to go about naked with their limbs covered with ashes and to eat the food which they have received as alms, out of human skulls carried in their hands.

P. 53. L. 19.—Metre of s'l. 213: Rathoddhatâ. The last Pâda is incorrect; it ought, instead of ending in ⏑–⏓ to end in –⏑⏓. रुधिर is on the margin of one MS., explained by मङ्गलः *i. e.* 'the planet Mars.'

P. 53. L. 22.—क्रीडित is here and elsewhere used actively in the sense of 'one who has played.'

P. 54. L. 4.—तेन is explained by the following यद्बीजशेषमात्रमप्यत्र नोत्तरिष्यति; in the latter clause I take बीजशेषमात्रम् as 'the object and supply from the preceding सर: as the subject of the

verb उद्धरिष्यति, 'because (the lake) will not preserve here even their seed as a remainder'; बीजशेष is here a Karmadhâraya-compound.

P. 54. L. 9.—चतुर्विंशत्यापि वर्षाणाम् 'even in twenty-four years'; cf. p. 2, 3.

P. 54. L. 11.—तत्र विश्वासम् = तस्मिन्विश्वासम्.

P. 54. L. 20.—उद्दिश्य 'towards'; cf. p. 6, 21.

P. 55. L. 1.—प्रभवतीति, scil. मत्वा.

P. 55. L. 3.—इत्युक्तवति तस्मिन्-गृहीतः 'when he had said thus, he was seized.' The employment of the Locative absolute violates here the rule of the classical Sanskrit by which the subject of the Locative absolute ought not to be the same as the subject of the main sentence.

P. 55. L. 5.—तज्जलाशयम् is a Karmadhâraya-compound.

P. 55. L. 7.—कुशलकारणं तिष्ठति 'is there any cause (for your return), concerning (your or our) welfare'?

P. 56. L. 12.—व्यापादयन्नोपरराम 'he did not cease killing' *i.e.* he killed continually; उपरम् with न is construed here like the verbs आस्, स्था, etc.; cf. p. 7, 7.

P. 56. L. 17.—तव तावत् - अस्माकं च पुनः 'first, as far as you are concerned'—'and further with regard to ourselves.'

P. 56. L. 22.—The meaning which this vers is intended to convey and for which it is quoted here, is this, that actions succeed only, and are on the other hand sure to succeed, when they are done according to certain fixed rules and not according to the capricious will of individuals. मथित 'shaken, handled roughly', has besides the meaning of 'cultivated' and of 'churned'; मथितानि 'even when roughly handled' (or 'cultivated', if referred to the soil, and 'churned,' if referred to the Arani).

P. 57. L. 3.—स्थितम् with the Dative has the same sense as अस्ति with the Dative case: 'it stands to, it tends to, it produces.'

P. 57. L. 4.—In this vers the conduct of a prince is compared with that of a cowherd, in s'l. 220 with that of a gardener.

P. 57. L. 8.—S'l. 220 = s'l. 347.

P. 57. L. 10.—In this vers a prince is compared with a lamp; the wealth which he draws from his subjects is like the oil which the lamp consumes; and as in the case of the lamp the consumption of the oil takes place imperceptibly because the bright wick (गुण) in the lamp sucks up the oil gradually, so the bright good qualities (गुण) of a king make the beholder forget, that the king takes away the property of his people.

P. 57. L. 13.—सिच्यते चीयते च 'it is watered and (flowers and fruits) are gathered from it.'

P. 57. L. 14.—S'l. 223 = s'l. 348.

P. 57. L. 16.—S'l. 224 = s'l. 349.

P. 57. L. 17.—प्रजाभ्यः is the Ablative case.

P. 57. L. 19.—संक्षयात् 'in consequence of the ruin' brought about by a prince.

P. 57. L. 23.—तत्रैव = तस्मिन्नेव.

P. 58 L. 6.—कूपोपरि 'above a well' *i. e.* by the mouth of a well.

P. 58. L. 10.—आहाराय 'for my sustenance'; the Dative is used because the following निःसत्त्वं वनं कृ conveys the idea of killing all the animals.

P. 58. L. 11.—चिन्तयतस्तस्य, cf. p. 30, 14.

P. 58. L. 13.—एकं - अपरम् 'firstly – secondly.'

P. 58. L. 18.—पञ्चशशकैः समम् must here mean 'I as one of five hares', I with four others; cf. p. 59, 2.

P. 58. L. 20.—With अभिष्टदेवतां स्मरत the lion exhorts the hares to prepare themselves for death.

P. 59. L. 7.—मृगकोपम् 'the rage (which I feel) against the forest-animals.'

P. 59. L. 9.—तम्, viz. विग्रहम्.

P. 59. L. 13.—दुर्गाश्रय is a Bahuvrîhi-compound.

P. 59. L. 16.—दुर्गणैकेन, scil. तत्रिकस्थिति.

P. 59. L. 19.—शक्र is a N. of Indra; his teacher was Brihaspati, the preceptor of the gods. Hiranyakas'ipu was a demon slain by Vishnu. Vis'vakarman is the divine builder of the gods.

P. 59. L. 22.—ततः 'therefore.'

P. 60. L. 4.—S'l. 233 = s'l. 364.

P. 60. L. 8.—वर्धन्तौ, from वृध् 'to grow.'

P. 60. L. 10.—Metre of s'l. 235: Upajâti.

P. 60. L. 15.—मानोत्साह 'energy (caused) by self-confidence.'

P. 60. L. 16.—भार्गव: 'the decendant of Bhrigu' *i. e.* Paras'urâma, who is said to have exterminated the whole race of the Kshatriyas.

P. 60. L. 20.—Construe: नाशं यान्ति यथा पतंगाः वह्नौ (नाशं यान्ति).

P. 60. L. 23.—यथा 'in order that.'

P. 61. L. 5.—तदनु 'thereupon.'

P. 61. L. 7.—द्विगुणतरः; the comparative termination seems to have been added to द्विगुण because this word by itself expresses a comparative idea.

P. 61. L. 10—तत्र =तस्मिन्.

P. 61. L. 15.— तत्रान्तरे = तस्मिन्नन्तरे 'on that occasion' viz. when Sanjîvaka was not present.

P. 61. L. 18.—स्वयमेव 'of my own accord.'

P. 61. L. 21.—ब्रूयात् 'he should tell' *i. e.* one should tell.

P. 61. L. 22.—साभिप्राय 'spoken with a purpose.'

P. 61. L. 23.—Read संजीवकौ.

P. 62. L. 4.—तद्वचः is a Tatpurusha-compound.

P. 62. L. 8.—Metre of s'l. 240: S'ârdûlavikrîḍita.

P. 62. L. 9.—निर्विद्यते 'he becomes dissatisfied with.'

P. 62. L. 11.—स्वातन्त्र्यात् 'from independence,' *i. e.* in order to attain independence.

P. 62. L. 14.—अनैकान्तिकमेतत् 'this is not to the point,' 'this has nothing to do with the matter in question.'

P. 62. L. 16.—राज्ञां श्रियम् belong together.

P. 62. L. 22.—अत एवायं दोषः 'from this very reason this fault', *i. e.* this your feeling towards Sanjîvaka is the very cause of his secret machinations against you.

P. 63. L. 4.—तदस्मान्न सिध्यति 'that is not attained from or through him,' this advantage cannot be derived from him.

P. 63. L. 6.—दूषयित्वा 'having shown his crime, having accused him.'

P. 63. L. 7.—S'l. 244 = s'l. 422.

P. 63. L. 12.—S'l. 245 is taken from Kumârasambhava II, 55 where it occurs in the answer of Brahma to the request of the other gods to kill the demon Târaka. For the construction in l. 13 cf. Siddhânta-Kaumudî, vol. I., p. 252.

P. 63. L. 14.—Metre of s'l. 246: Vasantatilakâ.

P. 64. L. 4.—यत्त्वावध्यव्यवसायबाह्यं कुतस्तासां मांसाशनम् 'how can they eat flesh which (eating of flesh) is foreign (*i. e.* contrary) to thy resolution that nothing should be killed.'

P. 64. L. 11.—Metre of s'l. 250: S'ârdûlavikrîḍita.

P. 64. L. 13.—It is even at the present time commonly

believed in India that the rain-drops which under the Svâti-nakshatra fall into shells, are changed into pearls corresponding in size to the size of the rain-drops

P. 64. L. 17.—Cf. Virâṭaparvan v. 1149.

P. 64. L. 19.—परिश्रय:= आश्रय:.

P. 65. L. 3.—मन्दविसर्पिणि यूका *i. e.* मन्दविसर्पिणी नाम यूका.

P. 65. L. 4.—आस्वादयन्ती.....तिष्ठति; the rt. स्था 'to stand' employed with the Participle of another verb expresses, like the rt. आस्, continuity of action; cf. p. 7, 7.

P. 65. L. 10.—Mètre of s'l. 253: S'ârdûlavikrîḍita; observe the hiatus वार्ता अतिदुर्व° in the second line.

P. 65. L. 10.—समाश्वस; the rt. श्वस् is occasionally conjugated like a root of the first class.

P. 65. L. 10.—आसनमिदम् 'here is a seat.'

P. 65. L. 12.—एवं-युज्यति 'such (conduct) is proper.'

P. 66. L. 2.—तत्सर्वमुपरार्थितः, scil. क्रियते.

P. 66. L. 6.—पुनस्त्वमग्निमुखश्चपलश्च 'you however are Agnimukha (*i. e.* 'fire-mouth' by nature and may therefore by your bite awaken the prince) and have no control over yourself (and may bite him therefore also when it is dangerous to do so).'

P. 66. L. 9.—Construe: तावद्यदि तदास्वादयामि (तद्) मम देवगुरुकृतः शपथः स्यात्.

P. 66. L. 15.—Sense of s'l. 258: It is more likely that fire should become cold and the moon's rays hot, than that a being should change its nature or character.

P. 66. L. 18.—उत्थितः, scil. आह च.

P. 66. L. 20.—वीक्षांचक्रुः; the rt. ईक्ष् is usually conjugated in the Âtmanepada.

P. 67. L. 11.—नीलिवर्णं is a Bahuvrîhi-compound, 'one who has the colour of Indigo.'

P. 67. L. 15.—वज्रलेपस्य; वज्रलेप 'diamond-cement'; cf. note on Panchatantra IV, s'l. 9. Several receipts for preparing this kind of cement are given in the 57th Adhyâya (called वज्रलेप) of Varâhamihira's Brihatsaṃhitâ. The first of them is as follows. 'A drona of water must be boiled with the unripe fruit of the Tindûka-tree, the unripe fruit of the Kapittha-tree, and also the flower of the silk-cotton tree, likewise with seeds of S'allakî-trees, bark of the Dhanvana-tree and with orris-root. When it has been boiled so long that only the eighth part of the whole remains, it must be taken from the fire. The paste of this must be mixed with the following substances (which must first be pounded), viz. common frankincense, aloes, bdellium, marking nut, the gum of the Kundurûka and Sarja-trees, also with flax and Bel fruit. The paste so prepared is called Vajralepa.' When employed in building, this paste has to be heated, and it is said, that palaces, houses, windows, Lingas, idols, walls and wells built or fixed with it will stand a million years. In the modern Marâthî वज्रलेप is used, so to speak, proverbially, to denote any thing ineffacible or indelible; writing engraved on a stone, a spot of ink made on a piece of cloth, a sin for which no penance can be done etc. may be called वज्रलेप.

P. 67. L. 16.—एको ग्रहः 'their grasp is one' *i. e.* they all cling fast to what they have once come in contact with.

P. 67. L. 17.—हरगलगरलतमाल is a Karmadhâraya-compound, 'the poison on the neck of S'iva, which is like the Tamâla-tree.'

P. 67. L. 22.—विश्वसेत्, cf. p. 65, 10.

P. 68. L. 5.—छत्त्रच्छायायाम्; a large umbrella of a particular shape is as a mark of distinction held over a prince.

P. 68. L. 9.—ताम्बूलाधिकारः; native princes keep even now a special servant who has the betel leaves, betel nut etc. in his charge, and offers them to his master when required. Formerly this office was given only to very trust-worthy and confidential servants, no doubt, in order to prevent the administering of poison with the betel.

P. 68. L. 11.—तस्य-वर्तमानस्य ; cf. p. 30, 14.

P. 68. L. 22.—यतः ‘whence’ or ‘from which’ (I can judge, that etc).

P. 68. L. 23.—अत्र ‘in the following.’

P. 69. L. 16.—‘Firstly, birth causes very great pain; then there is constant misery; and in that one has besides to support one's-self by service’ etc.

P. 69. L. 18.—श्रूयन्ते ‘they are heard’ *i. e.* they are recorded to be

P. 69. L. 20—‘In consequence of his servitude he does not eat when he is desirous (of food), he does not awake free from sleepiness (*i. e.* he is made to rise when he is still sleepy)’ etc.

P. 70. L. 2.—पापधर्मजः ‘caused by the sin (which a servant in his position inevitably will commit) and the virtue (of the religious ascetic).’

P. 70. L. 4.—धनाय तानि चाल्पानि ‘they even have little power to secure wealth.’

P. 70. L. 8.—Construe: स्वामिना मन्त्रभेदं कर्तुं सचिवानां न युज्यते.

P. 70. L. 12.—अशस्त्रवधः ‘murder not (committed) with a weapon.’

P. 70. L. 16.—Construe: तस्य सा हत्या तदुत्था 'his murder arises from that man, *i. e.* is caused by that man.'

P. 70. L. 18.—यद्, cf. p. 25, 5.

P. 70. L. 21.—प्रायश्चित्तेन तदर्हेण विचीर्णेन 'by making an atonement proportionate to that (murder).'

P. 70. L. 22.— सुहृद्द्रुह:, scil. शुध्यन्ति.

P. 71. L. 2.—सामादिभिरुपायै:, cf. p. 32, 14.

P. 71. L. 5.—अशक्य: = असाध्य:.

P. 71. L. 5.—हते, scil, तस्मिन्.

P. 71. L. 7.—'The son of Drona' is As'vatthâman; cf. Sauptikaparvan, v. 330 etc.

P. 71. L. 12.—Metre of s'l. 278: Âryâ.

P. 71. L. 16.—नरम्-न, cf. p. 1, 15.

P. 71. L. 22.—Metre of s'l. 282: Upajâti.

P. 72. L. 4.—Metre of s'l. 283: Vans'astha

P. 72. L. 9.—Metre of s'l. 284: S'ârdûlavikrîdita.

P. 72. L. 11.—I translate according to Dr. Böhtlingk: 'certain ruin attends their various failings; (on the other hand it is doubtful whether) they will be successful or not (even when they do not commit any fault).'

P. 72. L. 12.—आशङ्कितं 'doubtful, uncertain.'

P. 72. L. 14.—Metre of s'l. 285: Mandâkrântâ.

P. 72. L. 14.—भावस्निग्ध 'heartily attached.'

P. 72. L. 20.—सहन्ति; the rt. सह् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

P. 72. L. 22.—तद्गुणै: 'by his own good qualities.'

P. 73 L. 8.—Observe the hiatus between the third and fourth Pâdas.

P. 73. L. 11.—अस्ति-प्रतिवसति स्म 'there lived once'; अस्ति is frequently used at the commencement of a story where it

forms the verb of the first sentence; e. g. p. 4, 5 अस्ति-नगरम् 'there was a town;' p. 26, 14; p. 34, 2 अस्ति—मठायतनम्; p. 52, 20 अस्ति-सरः; p. 65, 2. अस्ति—शयनस्थानम्. Hence अस्ति has come to be considered generally as the usual word to begin a tale with, and it is occasionally, as in the present instance, employed redundantly. For other explanations of this use cf. Professor Bühler on Panchatantra IV., p. 6, 11.

P. 73. L. 19.—शतब्राह्मणघातजम् 'arising i. e. equal to the sin arising from the murder of a hundred Brahmins.'

P. 74. L. 6.—प्राणैर्न वियुक्तः; cf. p. 31, 13.

P. 74. L. 8.—उरम् - परमम्.

P. 74. L. 12.—मन्त्रयतः; cf. p. 7, 18.

P. 74. L. 21.—पथ्याशिन् 'one who requires some nourishing food.'

P. 74. L. 22.—पथ्यक्रिया 'the preparation of some nourishing food.'

P. 75. L. 3.—Metre of s'l. 290: Upajâti.

P. 75. L. 9.—क्षुन्निरोध literally 'the suppression of hunger' i. e. the inability to satisfy one's hunger, starvation.

P. 75. L. 10.—न यास्यन्ति 'which will not go for your Majesty,' i. e. if it is not to be given up for your Majesty.

P. 75. L. 13.—Metre of s'l. 291: Upajâti.

P. 75. L. 16.—अरकाः = भेराः.

P. 75. L. 18.—महती 'great, serious, dangerous.'

P. 75. L. 20.—कुर्मः 'we make' i. e. 'we will make,' or, 'let us make.

P. 75. L. 22.—The words यस्य भृत्यस्य जीवतः प्राणेषु विद्यमानेषु must be taken together.

P. 76. L. 3.—उरम् = परमम्.

P. 76. L. 12.—स्वल्पं तदपि दुर्बलम् 'very little and that even of little strength (or poor).'

P. 76. L. 14.—Supply भवता for गतम् and also for प्राप्त:; 'you are not guilty of his Majesty's पिण्ड (cf. Benfey's Dictionary)' *i. e* you are not guilty of his death.

P. 76. L. 19.—तेषां ग्रहणसंभवः 'arising from the taking away of it (*i. e.* the life of a servant).'

P. 76. L. 21.—स्वजातिः = स्वजातीयः.

P. 77. L. 3.—न ते गच्छन्ति 'they do not go' *i. e.* because they do not go.

P. 77. L. 10.—शोभावाक्यानि 'speeches of beauty' *i. e.* 'handsome speeches.'

P. 77. L. 16.—Observe the hiatus between the third and fourth Pâdas.

P. 77. L. 16.—तानि *i. e.* आनिष्टानि.

P. 78. L. 2.—संपरिकल्पितः 'found out to be, made out to be.'

P. 78. L. 4.—समाचरेत् 'he (*i. e.* अशुद्धप्रकृती राजा) will conduct himself.'

P. 78. L. 6.—सभासदैः 'with councillors' *i. e.* if he possesses or is surrounded by councillors.

P. 78. L. 7.—तैः *i. e.* सभासदैः.

P. 78. L. 10.—Mêtre of s'l. 303 : Âryâ.

P. 78. L. 13.—Metre of s'l. 304 : Vasantilakâ.

P. 78. L. 14.—किल 'indeed' *i. e.* as must be admitted, or as everybody knows.

P. 78. L. 16.—पर-पर and l. 19 अन्य-अन्य 'the one' (*i. e.* he who listens to the slanderer), 'the other' (*i. e.* the slandered person).

P. 78. L. 18.—खलभुजंग is a Karmadhâraya-compound, खलो भुजंग इव.

P. 78. L. 19.—प्राणैर्वियुज्यते, cf. p. 31, 13.

P. 79. L. 4.—आश्वसेत्, cf. p. 65, 10.

P. 79. L. 6.—मुक्त्वा 'except;' cf. p. 6, 21.

P. 79. L. 7.—Metre of s'l. 308: Upajâti.

P. 79. L. 12.—गुणावेतौ 'these two kinds of excellence, these two advantages.'

P. 79. L. 14.—Metre of s'l. 310: S'ârdûlavikrîdita.

P. 79. L. 14.—Literally, 'by sacrifices, (undertaken) for the sake of making the oblation of clarified butter etc., (performed) together with the distribution of various presents, etc.'

P. 79. L. 16.—चान्द्रायणाद्यैः, scil. व्रतैः.

P. 79. L. 18.—कृतनिश्चय may govern both the Locative and the Dative; cf. above p. 50, 13. मरणे कृतनिश्चयः; it may also be compounded with the noun governed by it, e. g. मरणकृतनिश्चयः 'resolved to die,' or it may govern an Infinitive, e. g. हन्तुं कृतनिश्चयः 'determined to kill.'

P. 80. L. 1.—कर्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता 'they should assume the brilliancy of the autumnal moon,' is said in opposition to the preceding प्रगोपयेत् 'he should hide himself.'

P. 80. L. 12.—चटति = आपतति.

P. 80. L. 14.—का मात्रा; cf. p. 11, 3.

P. 80. L. 17.—तेन, i. e. नरेण.

P. 80. L. 20.—The टिट्टिभ is the 'red-wattled lapwing.' Jerdon, The Birds of India, Vol. III., p. 649 remarks of this bird: 'In the south of India it is recorded to sleep on its back with its legs upwards, and the Indian proverb "*Titihri se âsmân tham raheyâ* etc., can the Peewit support the

heavens," is applied to a man who undertakes some task far above his strength.'

P. 80. L. 22.—कुतूहलादपि 'if it were only for curiosity's sake.'

P. 81. L. 2.—वेलाव्याजेन 'under the disguise of the tide' *i. e.* desirous of creating the impression that the eggs had been taken away by the regular tide.

P. 81. L. 12.—मित्रे, scil. भवतः.

P. 81. L. 14.—सश्रयं कृ 'to go for shelter to.

P. 81. L. 15.—तद्दुःखदुःखितौ = तस्य दुःखेन दुःखितौ.

P. 81. L. 16.—जम्बालशेषम् is a Bahuvrîhi-compound.

P. 81. L. 20.—Metre of s'l. 316: Upajâti.

P. 81. L. 21.—गतिमाप्नुयात्सः 'one may obtain progress or success'. सः 'he' *i. e.* 'he who is courageous in times of adversity;' it may then be translated by 'one.'

P. 82. L. 1.—तर्तुमेव 'to cross again' the sea, and not to stay at home in safety. तर्तुम् occurs occasionally for the regular तरितुम् or तरीतुम्.

P. 82. L. 6.—येन...नयथः 'in order that you both bring to the lake the piece of wood, after I have seized it in the middle with my teeth, (both of you) holding it together with me, at the two ends.'

P. 82. L. 8.—भवता...भाव्यम् cf. p. 19, 7.

P. 82. L. 9.—गच्छता 'going, *i. e.* being carried along.'

P. 82. L. 13.—आह 'began to say'.

P. 82. L. 13.—अर्धोक्ते is a Locative absolute.

P. 82. L. 16.—अनागतविधाता = अनागतस्य विधाता 'one who makes arrangements for that which has not yet arrived, provident;' प्रत्युत्पन्नमतिः 'he who shows intelligence when (danger etc.) has approached, possessed of presence of mind'; यद्भविष्यः 'he

who thinks that what will come, must come,' and who makes therefore no effort to avert any danger that may threaten him, the fatalist.

P. 82. L. 20.—इति त्रयः 'these three.'

P. 83. L. 1.—आहारवृत्तिः 'means of subsistence.'

P. 83. L. 4.—रात्रावपि 'this very night.'

P. 83. L. 7.—संश्रितव्यः is an incorrect form; the right form would be संश्रयितव्यः.

P. 83. L. 8.—नूनम् 'surely, in all probability'.

P. 83. L. 11.—अन्यत्रापि 'also elsewhere' (than at home); or 'even elsewhere' i. e. should it be in a strange place, and not at home.

P. 83. L. 12.—ते न पश्यन्ति 'they do not see,' i. e. they do not await.

P. 83. L. 15.—भीत 'timid.'

P. 83. L. 17.—Metre of s'l. 322: Upajâti.

P. 83. L. 18.—हि is used in interrogative sentences to make the question more forcible and urgent; कस्मात्...हि 'why (pray tell me,) for (I should like to know,) does he'...

P. 83. L. 22.—वाङ्मात्रेण; cf. M. Müller § 69.

P. 84. L. 2.—गतानामपि, scil: अस्माकम्.

P. 84. L. 3.—Metre of s'l. 323 = s'l. 20: Vans'astha.

P. 84. L. 9—तज्जलाशयम् is a Karmadhâraya-compound.

P. 84. L. 10.—यद्भविष्येण सह, all the fishes 'together with i. e. including Yadbhavishya' were taken out of the lake.

P. 84. L. 14.—तन्न युक्तम् 'therefore, (i. e. because you are too weak to fight with the ocean) it is not proper.'

P. 84. L. 14.—अस्योपरि कोपं 'anger against it.'

P. 84. L. 15.—Metre of s'l. 324: Âryâ.

P. 84. L. 15.—उपद्रवाय भू 'to be to distress, to turn to distress.'

P. 84. L. 16.—दहतितराम्; cf. M. Müller § 249.

P. 84. L. 19.—S'l. 325 nearly = s'l. 237.

P. 84. L. 23.—विधुंतुद 'the enemy of the moon' *i. e.* the demon Râhu who is believed to cause the lunar eclipses by swallowing the moon. A lunar eclipse can only take place at the time of full-moon.

P. 85. L. 2.—गण्डश्याममदच्युते: is a Bahuvrîhi-compound, 'one from whose cheeks brown juice trickles down.'

P. 85. L. 5.—पाद has the double meaning of 'foot' and 'ray.'

P. 85. L. 7.—नयामि; the Present tense is occasionally used to denote an action which will take place almost immediately.

P. 85. L. 8.—जाह्नवी 'the daughter of Jahnu' *i. e.* the river Ganges.

P. 85. L. 9.—तत्कथम्; the meaning of तद् becomes clear if the preceding यत्र is dissolved into यदस्मिन्; यदस्मिन्...तत् तम्.

P. 85. L. 10.—विप्रुषवाहिन्या cf. M. Müller § 98, 4.

P. 85. L. 12.—अनिर्वेद: श्रियो मूलम् 'faint heart never wan fair lady.'

P. 85. L. 14.—Metre of s'l. 330: Âryâ.

P. 85. L. 14.—परभाग: = सुसंपत् 'superiority.'

P. 85. L. 15.—तुला means 'a balance, a pair of scales,' and it denotes also 'the sign Libra of the zodiac'; तुलामधिरुह् may therefore be either 'to ascend a balance, to be weighed on a balance (with any thing else), to be found equal to, to equal', or 'to enter the sign Libra of the zodiac;' both meanings must be understood here. The sun enters the sign Libra at the end of the monsoon.

P. 85. L. 18.—हि; the first line contains the cause of the fact described in the second line.

P. 85. L. 22.—महाजनविरोध 'hostility of many people or creatures,' viz. of the sparrow, the woodpecker, the fly, and the frog.

P. 86. L. 6.—आयुःशेषता is an abstract noun formed from the Bahuvrîhi compound आयुःशेष.

P. 86. L. 8.—न कथंचिदतिष्ठत् 'she never ceased.'

P. 86. L. 9.—तद्दुःखदुःखितः; cf. p. 81, 15 etc.

P. 86. L. 12.—विशोचेयम्; the wise do not bewail what is lost etc., but fools do.

P. 86. L. 15.—निषेवते 'he suffers'.

P. 86. L. 18.—क्रियाः 'funeral rites'.

P. 86. L. 22.—Metre of s'l. 336 : Âryâ.

P. 87. L. 1.—परम् = परमम्, श्रेष्ठम्, उत्तमम्.

P. 87. L. 3.—स सुहृद्व्यसने यः स्यात् 'he is a (real) friend, who is (a friend) in adversity;' a friend in need is a friend indeed.

P. 87. L. 4.—यत्र निर्वृतिः *i. e.* यस्यां (भार्यायां सत्यां) निर्वृतिर्भवति.

P. 87. L. 10.—किमुच्यतेऽत्र विषये 'why say more about this matter?' *i. e.* no more words are needed to persuade me to assist you in this affair.

P. 87. L. 12.—मित्रेण किं कृतम् scil. तत्कार्यम्.

P. 87. L. 14.—कुर्मः 'we will act.'

P. 87. L. 17.—त्रयोऽपि 'three together.'

P. 87. L. 18.—महाजनस्य; cf. p. 85, 22.

P. 87. L. 23.—जलाशयं मत्वा 'thinking of a lake' *i. e.* believing a lake to be near.

P. 88. L. 9.—अशक्ताः शोषणे 'unable to dry up.'

P. 88. L. 11.—शुभम् depends on याति *i. e.* अभिमुखो भवति.

P. 88. L. 13.—वैनतेयः; cf. p. 46, 19.

P. 88. L. 13.—परिभवस्थानम्; cf. अपमानस्थानम् p. 90, 6; 20.

P. 88. L. 14.—अथवा etc.; the reasoning appears to be this, 'let us report our humiliation to Garuḍa; he will avenge us: or even should he show himself proud and not assist us, it will at least be some relief to us to speak of our sorrow to him.'

P. 88. L. 16.—Metre of s'l. 341: Âryâ; cf. s'l. 101.

P. 88. L. 18.—यामः 'we go' *i. e.* 'we will go.

P. 89. L. 1.—कर्म गर्हितम् is the object both of संवीक्ष्य and of करोति.

P. 89. L. 2.—गतानुगतिक 'following what precedes, following the conduct of others, doing as others do.'

P. 89. L. 6.—षड्भागः = षष्ठो भागः; cf. Manu VIII., 304.

P. 89. L. 8.—संताप has the double meaning of 'heat, fire' and 'pain, distress.'

P. 89. L. 9.—अदग्ध्वा 'without having burned or consumed.'

P. 89. L. 12.—S'l. 347 nearly = s'l. 220.

P. 89. L. 14.—S'l. 348 = s'l. 223.

P. 89. L. 16.—S'l. 349 nearly = s'l. 224.

P. 89. L. 20.—शोषयामः 'we dry' *i. e.* we will dry u

P. 89. L. 20.—चिन्तयतस्तस्य might be made dependent on विष्णुदूतः 'a messenger of Vishṇu to him who was thus reflecting;' but the Genitive is perhaps used absolutely 'while he was thus reflecting, a messenger from Vishṇu came and said;' cf. p. 30, 14.

P. 90. L. 1.—यद्; cf. p. 25, 5.

P. 90. L. 3.—S'l. 350 nearly = s'l. 47.

P. 90. L. 5.—एतद्-ईदृक् 'such as this.'

P. 90. L. 6.—अपमानस्थानम्; cf. l. 20; p. 88, 13. पराभवस्थानम्.

P. 90. L. 7.—भगवदाश्रयभूतेन 'being the seat or resting-place of the venerable (Vishṇu).'

P. 90. L. 16.—S'l. 352 = s'l. 83.

P. 90. L. 20.—त्वदाश्रयोन्मत्तेन ought properly to have been त्वदाश्रयत्वोन्मत्तेन 'intoxicated or inflated by (the fact of being) thy seat.'

P. 91. L. 3.—The reasoning of s'l. 354 appears to be this: 'a master ought to be more ashamed when one of his servants commits an offence than the servant himself, because the master ought by punishing former offences to have deterred his servant from offending again.' स्वामिनो जायते 'it proceeds from the master.'

P. 91. L. 13.—दृष्ट: scil. सिंहेन.

P. 91. L. 14.—दृष्टा scil. मया.

P. 91. L. 16.—Cf. p. 58, 10.

P. 91. L. 22.—धनैरपि 'even by his wealth' *i. e.* even by sacrificing his wealth.

P. 92. L. 1.—तदनुप्रवेशः *i. e.* तस्य (बलवतः) अनुप्रवेशः; अनुप्रवेश is used here in the same sense which अनुप्रविश्य has in s'l. 68, viz., 'entering into (a person's feelings and sentiments), accommodating one's self (to anybody and thus gaining influence over him).'

P. 92. L. 2.—सामादिभिरुपायैः; cf. p. 32, 14.

P. 92. L. 3.—पुत्रकलत्रैः; cf. p. 91, 22.

P. 92. L. 7.—The prosperous man can afford to be virtuous.

P. 92. L. 8.—'The foolish man who employs artifices for the sake of his wealth etc., when his life is in danger,' etc.

P. 92. L. 12.—परतो दैवविहितायत्तम्; विहित = विधि 'anything ordained or commanded, a command'; 'further it (*i. e.* that which I have begun) depends on the commands of destiny.

P. 92. L. 17.—Metre of s'l. 361: Vasantatilakâ.

P. 92. L. 18.—दैवं हि दैवम् 'destiny is destiny' *i. e.* what is ordained by destiny, cannot be altered by any effort of man

P. 92. L. 22.—अन्योन्यम् has to be taken with भेदः.

P. 93. L. 5.—सर्वोऽपि; cf. p. 15, 2.

P. 93. L. 6.—समर्थः governs both the preceding Locative case and the following Infinitive.

P. 93. L. 7.—Metre of s'l. 363 = s'l. 382: Âryâ.

P. 93. L. 8.—The construction is: अन्नापितं पातयितुमेव शक्तिरावयोरस्ति, अन्नापितमुद्धर्तुं शक्तिरावयोर्नास्ति.

P. 93. L. 11.—S'l. 364 nearly = s'l. 233.

P. 93. L. 15.—अपि प्रिये स्थितः 'even if he is constant in his kindness (towards one's self).'

P. 93. L. 16.—अहमपि 'I on my own part, I myself.'

P. 93. L. 18.—Metre of s'l. 366: Mandâkrântâ.

P. 93. L. 19.—वाञ्छमानः 'if he wishes it.'

P. 93. L. 22.—देशत्यागाय वा भविष्यति 'or it (viz. what I have done) will be for *i. e.* will turn out in his leaving the country.'

P. 94. L. 1.—त्वां मुक्त्वा 'except thee;' cf. p. 6, 21.

P. 94. L. 4.—तत्र 'there, in such a case' *i. e.* in a case where by ruining an enemy one benefits one's self.

P. 94. L. 5.—वैरसाधन 'a cause or motive for hostility;' Sanjîvaka should be slain because his body will afford food.

P. 94. L. 7.—जाड्यभावात् 'for stupidity.' cf. p. 34, 21.

P. 94. L. 8.—पण्डितो मूढबुद्धिर्न भक्षेत 'the wise man if his intellect is confused will not eat' *i. e.* if the wise man does not eat (when he by doing so can hurt his enemy and accomplish his own ends), his intellect must be confused.

P. 95. L. 17.—स्वामिनो हिते कृते 'by having acted for the welfare of our master.'

P. 95. L. 20.—मदीयप्रयोजनमेतदुच्यताम् 'may this (viz. स्वाम्यर्थः क्रियताम्) be reported (to the lion) as the use to be made of me' *i. e.* let the lion know that I desire to give myself up for his benefit.

P. 96. L. 2.—धर्मप्रतिभुवा might perhaps be taken as a Bahuvrîhi-compound referring to द्विगुणरज्ज्वा 'for which Justice is surety;' but it appears more likely that Professor Benfey's conjecture धर्मेण प्रतिभुवा 'with Justice as surety,' has to be adopted.

P. 96. L. 15.—उच्छिष्टता 'the state of being a remainder,' somebody else having already eaten of it; cf. Panchat. IV. p. 15, 4.

P. 96. L. 15.—येन 'in order that;' one naturally supplies before येन some such expression as 'let me know this, tell me this' (in order that I, etc.)

P. 96. L. 16.—अवलोकयति किल तद्वद...'he looks (as if he meant to say) "tell something, I am sure you will do so, by which" etc'.

P. 96. L. 20.—तेन मार्गेण 'by that road.'

P. 97. L. 5.—बृहन्मानमादाय 'having taken great offence.'

P. 97. L. 6.—वध्य originally 'to be killed,' has here the sense of a past Pass. Partic. 'killed, one who has suffered death.'

P. 97. L. 12.—यच्छष्पादोऽपि 'that I, although I am a graminivorous animal.'

P. 97. L. 14.—Observe the hiatus between the first and second Pâdas.

P. 97. L. 15.—गर्भमश्वतरी यथा *i. e.* यथाश्वतरी गर्भं मृत्युम् (*i. e.* मृत्युकारणम्) उपगृह्णाति.

P. 97. L. 19.—Metre of s'l. 371 : S'ârdûlavikrîdita.

P. 97. L. 19.—यतताम्; the rt. यत् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

P. 97. L. 22.—सेकोऽपि तस्योद्भवः 'lotion (for the burnt spot) likewise consisting of it (*i. e.* of fire).' cf. Shakspere, King John, 'as fire cools fire, within the scorched veins of one new burn'd.'

P. 98. L. 1.—Metre of s'l. 372 : Vasantatilakâ.

P. 98. L. 1.—Sanjîvaka has said in the preceding, that it might be best to go near the lion; the latter might look upon him as one come for protection and on that account not kill him. In favour of this plan he recites vers 371 and 372. The former of these verses is to show, that in misfortune one ought to employ extraordinary means for one's welfare; vs. 372 on the other hand states the belief that whatever befalls one is the natural consequence of one's actions in a former life. Sanjîvaka thinks therefore that either his boldness of going near the lion, whom he believes to be hostile to himself, or the result of the good works done by him in a former existence, may save his life.

P. 98. L. 7.—गरीयसी 'better, more honourable.'

P. 98. L. 10.—Construe मत्तः (Ablative case) अयमपि लब्धा.

P. 98. L. 14.—Metre of s'l. 375 : S'ârdûlavikrîdita.

P. 98. L. 23.—पुष्पितपलाशसंनिभौ 'resembling a Palâs'a-tree in blossom,' because they were covered with spots of blood that looked like the red blossoms on a Palâs'a-tree.

P. 99. L. 3.—Metre of s'l. 376 : S'ârdûlavikrîḍita.

P. 99. L. 3.—The compound ending with फलानि is a Bahuvrîhi-compound ; 'having as fruit' *i. e.* to be punished with, deserving as punishment.

P. 99. L. 6.—आरोप्यते तुलाम् 'is placed on the balance' *i. e.* is made to waver in the balance, is endangered.

P. 99. L. 7.—Karaṭaka's reasoning in this and the following line is not very clear. He remarks first 'if our master is injured, what becomes then of thy knowledge of counselling ?' The following अथवा introduces an alternative which however does not appear to be fully expressed ; 'or suppose (our master is not injured and) Sanjîvaka not killed (what do we gain then by your counsel ?)...however this cannot be because....'

P. 99. L. 14.—Metre of s'l. 378 : Âryâ.

P. 99. L. 15.—Native physicians cure slight cases of biliousness with sugar which the patient takes in milk or ghee ; in severe cases they prescribe a decoction of पटोल (*i. e.* the modern कडुपडवळ snake-gourd, Trichosanthes dioeca or anguina), which is very bitter.

P. 100. L. 1.—It is one of the duties of a king's councillor to provide against calamities. In this case Damanaka has brought calamity on the lion or on the bull or on both ; he therefore is ignorant of the duties of a councillor.

P. 100. L. 1.—एकतम is used sometimes where one would expect एकतर, and vice versâ ; cf. p. 105, 18.

P. 100. L. 3.—S'l. 381 = s'l. 127.

P. 100. L. 6.—S'l. 382 = s'l. 363.

P. 100. L. 10.—Metre of s'l. 383 : Vans'astha.

P. 100. L. 11.—पथा या 'to go on a path.'

P. 100. L. 12.—दुर्गममार्गनिर्गमम् is a Bahuvrîhi-compound referring to अनर्थपञ्जरम्, 'the way out of which is a difficult path.'

P. 100. L. 19.—अनायासितकार्मुक 'one who does not use his bow strenuously.'

P. 101. L. 16.—वृथाक्लेश is a Bahuvrîhi-compound.

P. 101. L. 19.—प्रलपन्न विरमति, cf. p. 56, 12.

P. 102. L. ? .—Supply in this and the following line भवति,

P. 102. L. 15.—यत् ; cf. p. 25, 5.

P. 102. L. 21.—Observe the hiatus between the third and fourth Pâdas.

P. 103. L. 3.—शिक्षापित: is the past Pass. Partic. of शिक्षापयति, a Prakrit form of the Causal of शिक्षते, which is the Desiderative of rt. शक् ; the regular form of the Causal is शिक्षयति ; cf. note on Panchatantra V., p. 57, 20.

P. 103. L. 4.—संपद्यते with the Dative; cf. p. 57, 3

P. 103. L. 6.—'It is like a lamp placed into a pot covered up with darkness' *i. e.* a pot the sides of which do not allow the light to pass through.

P. 103. L. 9.—Metre of s'l. 395 : Ary

P. 103. L. 20.—गार्द्धकभावे ; cf. p. 34, 21.

P. 103. L. 22.—Metre of s'l. 397 : Aryâ.

P. 104. L. 14.—तन्मात्रं 'that only' *i. e.* only as much as is wanted ; the Accusative depends on नेष्याव:.

P. 104. L. 17.—चलते ; the rt चल् is usually conjugated in the Âtmanepada only.

P. 105. L. 2.—ततः स्थानात् = तस्मात्स्थानात्.

P. 105. L. 2.—आनयावः 'we fetch' *i. e.* we will fetch.

P. 105. L. 4.—शिरः 'his own head.'

P. 105. L. 7.—धर्मबुद्धिः खल्वहम् 'I am indeed धर्मबुद्धि' *i. e.* I am really what my name expresses, viz. 'of a righteous mind.'

P. 105. L. 9.—परदाराणि; the word दार is used here exceptionally as a neuter plural; usually it is a masculine plural

P. 105. L. 10.—स पश्यति 'he sees' *i. e.* he sees rightly or correctly.

P. 105. L. 12.—दिव्यार्थं नियोजितौ 'referred to an ordeal.'

P. 105. L. 15.—S'l. 403; cf. Yâjnavalkya II., 22.

P. 105. L. 18.—आवयोरेकतमम् 'one of us two;' cf. p. 100, 1.

P. 105. L. 18.—करिष्यन्ति 'they will make' *i. e.* they will declare to be.

P. 106. L. 2.—परिणतिं या 'to become ripe' *i. e.* to be secured and to become thus enjoyable.

P. 106. L. 6.—यद्; cf. p. 25, 5.

P. 106. L. 9.—S'l. 405 = s'l. 182.

P. 106. L. 23.—पश्यतो बकमूर्खस्य 'while the foolish crane was looking on;' cf. p. 30, 14.

P. 107. L. 10.—यदस्ति 'if there is, whether there is.'

P. 107. L. 14.—प्र[illegible]ते 'He is instructed, he is given advice.'

P. 107. L. 21.—एवं मूढ; these are again the words of Karataka.

P. 107. L. 21.—पापबुद्धिवत्, *i. e.* यथा पापबुद्धिना.

P. 107. L. 21.—तत्र नासि; Karataka has said before that Damanaka is not wise; he goes on 'neither are you good and honest.'

P. 108. L. 3.—Metre of s'l. 408 : Âryâ.

P. 108. L. 3.—यत्नादपि 'even by an effort' *i. e.* even if he were to try very hard.

P. 108. L. 5.—स्वामिनः is the Accusative plural; the plural is more respectful than the singular.

P. 108. L. 6.—ममासन्नेन भवता न भाव्यम्; cf. p. 19, 7.

P. 108. L. 7.—लोहसहस्रस्य 'of a thousand (viz. pounds) of iron.'

P. 108. L. 13.—यत्र = यस्मिन्.

P. 108. L. 17.—तत्रैव 'in the very same place' viz. यत्र विलसितं परा.

P. 108. L. 17.—परेषां स निन्दितः 'he is an object of scorn for others.'

P. 109. L. 4.—चौर्यभयात् 'because he was afraid on account of the theft' which he had committed.

P. 109. L. 8.—मुक्त्वा भयं etc., 'except through fear' etc.; cf. p. 6, 21.

P. 109. L. 11.—परिणामे 'in the end,' in the long run.

P. 109. L. 20.—दारकेण प्रयोजनम्, cf. p. 15, 1.

P. 110. L. 1.—पश्यतो मे 'while I was looking on;' cf. p. 30, 14.

P. 110. L. 11.—Metre of s'l. 415: S'ârdûlavikrîdita.

P. 110. L. 19.—वरं – न; cf. p. 1, 15.

P. 110. L. 19.—हितकारक 'a friendly person, a friend.'

P. 111. L. 4.—व्यजनं नीत्वा 'having taken a fan, with a fan;' cf. p. 6, 21.

P. 111. L. 4.—वक्षःस्थलोपरि; cf. p. 23, 12.

P. 111. L. 10.—पूर्वजन्मयोगेन 'by means of, or in consequence of, his former existence' *i. e.* in consequence of the actions done by him in former lives.

P. 111. L. 16.—Metre of s'l. 419: Âryâ.

P. 111. L. 16.—सलज्जा (coquettishly) 'bashful.'

P. 111. L. 19.—जङ्घामध्ये 'in the middle of the shanks;' In India women and sometimes men carry money and other articles of small size in pockets or folds of their garments, below the pit of the stomach.

P. 111. L. 22.—चरितम् appears to have the meaning of आचरितम् on p. 20, 23.

P. 112. L. 3.—भवद्विरहनाम्नैव 'already by the name of the separation from you' *i. e.* even by the mere mention of the separation from you.

P. 112. L. 4.—यथा 'so that.'

P. 112. L. 6.—तेषाम् – प्रजानाम्, cf. p. 30, 14.

P. 112. L. 10.—विलोकिता: 'searched.'

P. 112. L. 16.—तदापि माम् *i. e.* तदा मामपि.

P. 113. L. 6.—अयुक्तं मया – कृतं – व्यापादयता 'I have acted improperly in killing.'

P. 113. L. 9.—यावच्चन्द्रदिवाकरौ scil. तिष्ठत:.

P. 113. L. 11.—तेषाम् *i. e.* सभ्यानाम्.

P. 113. L. 13.—S'l. 422 = s'l. 244.

P. 113. L. 21.—Metre of s'l. 424 : Indravajrâ.

P. 114. L. 1.—कृतं विद् 'to know or remember (the good) that has been done to one's-self by others,' *i. e.* to be grateful; cf. कृतज्ञ.

P. 114. L. 3.—Metre of s'l. 425 : Vasantatilakâ.

P. 114. L. 7.—संजीवकशोकं 'sorrow for Sanjivaka.'

THE END.

CORRECTIONS.

IN THE TEXT.

P. 30. L. 15.—Read अहो अविवेको°.

P. 37. L. 12.—Read गोविन्दो अर्घ्यो°.

P. 43. L. 14.—Read सदाचारवर्तिन्या:

P. 61. L. 23.—Read संजीवको.

P. 66. L. 18.—Read नूनं.

P. 87. L. 21.—Read ततश्च.

IN THE NOTES.

P. 27. L. 20.—Read परमवैराग्यता.

Bombay Sanskrit Series.

No. III.

PANCHATANTRA II. AND III.

EDITED WITH NOTES,

BY

G. BÜHLER, Ph. D.,

PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, ELPHINSTONE COLLEGE.

Bombay:

PRINTED AT THE "INDU-PRAKASH" PRESS.

1868.

अथेदमारभ्यते मित्रप्राप्तिकं नाम द्वितीयं तन्त्रं यस्यायमादिमः श्लोकः ।

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।
साधयन्त्याशु कार्याणि काकाखुमृगकूर्मवत् ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य नातिदूरेण महाच्छायावान्न्यग्रोधपादपो नानाविहंगोपभुक्तफलः कीटैरावृतकोटरश्छायाश्वासितपथिकजनसमूहश्च । अथवा युक्तम् ।

छायासुप्तमृगः शकुन्तिनिवहैर्विष्वग्विलुप्तच्छदः
कीटैरावृतकोटरः कपिकुलैः स्कन्धे कृतप्रश्रयः ।
विश्रब्धं मधुपैर्निपीतकुसुमः श्लाघ्यः सतां सत्तरुः
सर्वाङ्गैर्बहुजीवसंघसुखदो भूभारभूतोऽपरः ॥ २ ॥

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवसति स्म । स कदाचित्प्राणयात्रार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलितो यावत्पश्यति तावज्जालहस्तोऽतिकृष्णतनुः स्फुटितचरण ऊर्ध्वकेशो यमकिंकराकारो नरः संमुखो बभूव । अथ तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । यदयं दुरात्माद्य ममाश्रयवटपादपसंमुखोऽभ्येति । तन्न ज्ञायते किमद्य वटवासिनां विहंगानां विनाशो भविष्यति न वा । एवं बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणमन्निवृत्य तमेव वटपादपं गत्वा सर्वान्विहंगान्प्रोवाच । भो अयं दुरात्मा लुब्धको जालतण्डुलहस्तः समभ्येति । तत्सर्वथा तस्य न विश्वसनीयम् । एष जालं प्रसार्य तण्डुलान्प्रक्षेप्स्यति । ते भवद्भिः सर्वैरपि हालाहलसदृशा

द्रष्टव्याः । एवं वदतस्तस्य स लुब्धकस्तत्र वटतल आगत्य जालं प्रसार्य सिन्दुवारसदृशांस्तण्डुलान्प्रक्षिप्य नातिदूरं गत्वा निभृतः स्थितः । अथ ये पक्षिणस्तत्र स्थितास्ते लघुपतनकवाक्यार्गलया निवारितास्तांस्तण्डुलान्हालाहलाङ्कुरानिव वीक्षमाणा निभृतास्तस्थुः । अत्रान्तरे चित्रग्रीवो नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः प्राणयात्रार्थं परिभ्रमंस्तांस्तण्डुलान्दूरतोपि पश्यंल्लघुपतनकेन निवार्यमाणोपि जिह्वालौल्याद्भक्षणार्थमपतत्सपरिवारो निबद्धश्च । अथवा साध्विदमुच्यते ।

जिह्वालौल्यप्रसक्तानां जलमध्यनिवासिनाम् ।
अचिन्तितो वधोज्ञानां मीनानामिव जायते ॥ ३ ॥

अथवा न तस्य दोषोस्ति । उक्तं च ।

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्
रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः ।
अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ४ ॥

तथा च ।

कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।
बुद्धयः कुब्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ ५ ॥

अत्रान्तरे लुब्धकस्तान्बद्धान्विज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रोद्यतयष्टिस्तद्वधार्थं प्रधावितः । चित्रग्रीवोप्यात्मानं सपरिवारं बद्धं मत्वा लुब्धकमायान्तं दृष्ट्वा तान्कपोतानूचे । अहो न भेतव्यम् । उक्तं च ।

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ।
स तेषां पारमभ्येति तत्प्रभावादसंशयम् ॥ ६ ॥

तत्सर्वे हेलयोड्डीय सपाशजाला अस्याद्दर्शनं गत्वा मुक्तिं प्राप्नुमः । नो चेद्भयविक्लवाः सन्तो हेलया समुत्पातं न करिष्यथ ततो मृत्युमवाप्स्यथ । उक्तं च ।

तनवोप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।
बहून्बहुत्वादायासान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ७ ॥

तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादायाकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठतो भूमिस्थोपि पर्यधावत् । तत ऊर्ध्वाननः श्लोकमपठत् ।

जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोप्यमी ।
यावच्च विवदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः ॥ ८ ॥

लघुपतनकोपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति कुतूहलात्तत्पृष्ठलग्नोनुसरति । अथ दृष्टेरगोचरतां गतान्विज्ञाय लुब्धको निराशः श्लोकमपठन्निवृत्तश्च ।

न हि भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन ।
करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ ९ ॥

तथा च ।

पराङ्मुखे विधौ चेत्स्यात्कथंचिद्द्रविणोदयः ।
तत्सोन्यदपि संगृह्य याति शङ्खनिधिर्यथा ॥ १० ॥

तदास्तां तावद्विहंगामिषालाभः । कुटुम्बवर्तनोपायभूतं जालमपि मे नष्टम् । चित्रग्रीवोपि लुब्धकमदर्शनीभूतं ज्ञात्वा तानुवाच । भो निवृत्तः स दुरात्मा लुब्धकः । तत्सर्वैरपि स्वस्थैर्गम्यतां महिलारोप्यस्य प्रागुत्तरदिग्भागे । तत्र मम सुहृद्धिरण्यको नाम मूषकः । सर्वेषां स पाशच्छेदं विधास्यति । उक्तं च ।

सर्वेषामेव मर्त्यानां व्यसने समुपस्थिते ॥

वाङ्मात्रेणापि साहाय्यं मित्रादन्यो न संदधे ॥ ११ ॥

एवं ते कपोताश्चित्रग्रीवेण संबोधिता महिलारोप्ये नगरे हिरण्यकबिलदुर्गं प्रापुः । हिरण्यकोपि सहस्रमुखबिलदुर्गं प्रविष्टोकुतोभयः सुखेनास्ते । अथवा साध्विदमुच्यते ।

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।
सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ १२ ॥

तथा च ।

न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।
तत्कर्म सिध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन यद्रणे ॥ १३ ॥
शतमेकोपि संधत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ १४ ॥

अथ चित्रग्रीवो बिलमासाद्य तारस्वरेण प्रोवाच । भो भो मित्र हिरण्यक सत्वरमागच्छ । महती मे व्यसनावस्था वर्तते । तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोपि बिलदुर्गान्तर्गतः सन्प्रोवाच । भोः को भवान् । किमर्थमायातः । किं कारणम् । कीदृक्के व्यसनावस्थानम् । तत्कथ्यतामिति । तच्छ्रुत्वा चित्रग्रीव आह । भोश्चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोहं ते सुहृत् । तत्सत्वरमागच्छ । गुरुतरं प्रयोजनमस्ति । तदाकर्ण्य पुलकिततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनास्त्वरमाणो निष्क्रान्तः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

सुहृदः स्नेहसंपन्ना लोचनानन्ददायिनः ।
गृहे गृहवतां नित्यं नागच्छन्ति महात्मनाम् ॥ १५ ॥

तथा च ।

भवनेतिथयो यस्य समागच्छन्ति नित्यशः ।
यत्सौख्यं तस्य चित्ते स्यान्न तत्स्वर्गेपि जायते ॥ १६ ॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिजनं बद्धमालोक्य हिरण्यकः सविषादमिदमाह । भोः किमेतत् । स आह । भो जानन्नपि किं पृच्छसि । उक्तं च यतः ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च
यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म ।
तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च
तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ॥ १७ ॥

तत्प्राप्तं मयैतद्व्यसनं जिह्वालौल्यात् । तत्त्वं पाशमोक्षं कुरु मा विलम्बम् । तदाकर्ण्य हिरण्यकः प्राह ।

अध्यर्धाद्योजनशतादामिषं वीक्षते खगः ।
सोपि पार्श्वस्थितं दैवाद्बन्धनं न च पश्यति ॥ १८ ॥

तथा च ।

रविनिशाकरयोर्ग्रहपीडनं
गजभुजंगविहंगमबन्धनम् ।
मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां
विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ १९ ॥

तथा च ।

व्योमैकान्तविहारिणोपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं
बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि ।
दुर्नीतं किमिहास्ति किं च सुकृतं कः स्थानलाभे गुणः
कालः सर्वजनान्प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा चित्रग्रीवस्य पाशं छेत्तुमुद्यतं स तमाह । भद्र मा मैवं कुरु । प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु तदनु ममापि च । त-

च्छ्रुत्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह । भो न युक्तमुक्तं भवता यतः स्वामिनोनन्तरं भृत्याः । स आह । भद्र मा मैवं वद । मदाश्रयाः सर्व एते वराकाः । अपरं स्वकुटुम्बं परित्यज्य समागताः । तत्कथमेतावन्मात्रमपि संमानं न करोमि । उक्तं च ।

यः संमानं समाधत्ते भृत्यानां क्षितिपोधिकम् ।
वित्ताभावेपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित् ॥ २१ ॥

तथा च ।

विश्वासः संपदां मूलं तेन यूथपतिर्गजः ।
सिंहो मृगाधिपत्येपि न मृगैरुपयुज्यते ॥ २२ ॥

अपरं मम कदाचित्पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गो भवति । अथवा दुरात्मा लुब्धकः समभ्येति । तन्नूनं मम नरकपात एव । उक्तं च

सदाचारेषु भृत्येषु संसीदत्सु च यः प्रभुः ।
सुखी स्यान्नरकं याति परत्रेह च सीदति ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह । भो वेद्म्यहं राजधर्मम् । परं मया तव परीक्षा कृता । तत्सर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि । भवानप्यनेन विधिना बहुकपोतपरिवारो भविष्यति । उक्तं च ।

कारुण्यं संविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा ।
संभवेत्स महीपालस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ २४ ॥

एवमुक्त्वा सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवमाह । मित्र गम्यतामधुना स्वाश्रये । भूयोपि व्यसने प्राप्ते समागन्तव्यम् । इति तान्प्रेष्य पुनरपि दुर्गं प्रविष्टः । चित्रग्रीवोपि सपरिवारः स्वाश्रयमगमत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

मित्रवान्साधयत्यर्थान्दुःसाध्यानपि वै यतः ।

तस्मान्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ २५ ॥

लघुपतनकोपि सर्वं तं चित्रग्रीवबन्धमोक्षमवलोक्य विस्मितमना व्यचिन्तयत् । अहो बुद्धिरस्य हिरण्यकस्य शक्तिश्च दुर्गस्य सामग्री च । तदीदृगेव विधिर्विहंगानां बन्धनमोक्षात्मकः । अहं च न कस्यचिद्विश्वसिमि चलप्रकृतिश्च । तथाप्येनं मित्रं करोमि । उक्तं च ।

अपि संपूर्णतायुक्तैः कर्तव्याः सुहृदो बुधैः ।
नदीशः परिपूर्णोपि चन्द्रोदयमुपेक्षते ॥ २६ ॥

एवं संप्रधार्य पादपादवतीर्य बिलद्वारमाश्रित्य चित्रग्रीववच्छब्देन हिरण्यकं समाहूतवान् । एह्येहि भो हिरण्यक एहि । तच्छब्दं श्रुत्वा हिरण्यको व्यचिन्तयत् । किमन्योपि कश्चित्कपोतो बन्धनशेषस्तिष्ठति येन मां व्याहरति । आह च । भोः को भवान् । स आह । अहं लघुपतनको नाम वायसः । तच्छ्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो हिरण्यक आह । भो द्रुतं गम्यतामस्मात्स्थानात् । वायस आह । अहं तव पार्श्वे गुरुकार्येण समागतः । तत्किं न क्रियते मया सह दर्शनम् । हिरण्यक आह । न मेस्ति त्वया सह संगमेन प्रयोजनमिति । स आह । भोश्चित्रग्रीवस्य मया तव सकाशात्पाशमोक्षणं दृष्टम् । तेन मम महती प्रीतिः संजाता । तत्कदाचिन्ममापि बन्धने जाते तव पार्श्वान्मुक्तिर्भवति । तत्क्रियतां मया सह मैत्री । हिरण्यक आह । अहो त्वं भोक्ता । अहं ते भोज्यभूतः । तत्का त्वया सह मम मैत्री । तद्गम्यतां मैत्रीविरोधभावात् । उक्तं च ।

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २७ ॥

तथा च ।

यो मित्रं कुरुते मूढ आत्मनोसदृशं कुधीः ।
हीनं वाप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥ २८ ॥

तद्गम्यतामिति । वायस आह । भो हिरण्यक एषोहं तव दुर्गद्वार उपविष्टः । यदि त्वं मैत्रीं करोषि ततोहं प्राणयात्रां करिष्यामि । अन्यथा प्रायोपवेशनं मे स्यादिति । हिरण्यक आह । भोस्त्वया वैरिणा सह कथं मैत्रीं करोमि । उक्तं च ।

वैरिणा न हि संदध्यात्सुश्लिष्टेनापि संधिना ।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २९ ॥

वायस आह । भोस्त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुतो वैरम् । तत्किमनुचितं वदसि । हिरण्यक आह । द्विविधं वैरं भवति सहजं कृत्रिमं च । तत्सहजवैरी त्वमस्माकम् । उक्तं च ।

कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्राक्कृत्रिमैर्गुणैः ।
प्राणदानं विना नैव सहजं याति संक्षयम् ॥ ३० ॥

वायस आह । भो द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि । तत्कथ्यताम् । हिरण्यक आह । भोः कारणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । तत्तदर्होपकारकरणाद्गच्छति । स्वाभाविकं च पुनः कथमपि न गच्छति । तद्यथा नकुलसर्पाणां शष्पभुङ्नखायुधानां जलवह्न्योर्देवदैत्यानां सारमेयमार्जाराणामीश्वरदरिद्राणां सपत्नीनां सिंहगजानां लुब्धकहरिणानां श्रोत्रियभ्रष्टक्रियाणां मूर्खपण्डितानां पतिव्रताकुलटानां सज्जनदुर्जनानाम् । न कश्चित्केनापि व्यापादितः । तथापि प्राणान्संतापयन्ति स्म । वायस आह । तदकारणमेतत् । श्रूयतां मे वचनम् ।

कारणान्मित्रतां याति कारणाद्याति शत्रुतां ।
तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता ॥ ३१ ॥

तस्मात्कुरु मया सह समागमं मित्रधर्मार्थम् । हिरण्यक आह । भोः श्रूयतां नीतिसर्वस्वम् ।

सकृद्दुष्टमपीष्टं यः पुनः संधातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३१ ॥

अथवा गुणवानहं न मे कश्चिद्वैरयातनां करिष्यत्येतदपि न संभाव्यम् । उक्तं च ।

सिंहो व्याकरणस्य कर्तुरहरत्प्राणान्प्रियान्पाणिने-
र्मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम् ।
छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरो वेलातटे पिङ्गल-
मज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः ॥ ३२ ॥

वायस आह । अस्त्येतत्तथापि श्रूयताम् ।

उपकाराच्च लोकानां निमित्तान्मृगपक्षिणाम् ।
भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्सताम् ॥ ३३ ॥

तत्साधुरहम् । अपरं त्वां शपथादिभिर्निर्भयं करिष्यामि । स आह । न मेऽस्ति ते शपथैः प्रत्ययः । उक्तं च ।

शपथैः संधि[illegible]गापि न विश्वासं व्रजेद्रिपोः ।
अद्रोहशप[illegible]त्वा वृत्रः शक्रेण सूदितः ॥ ३४ ॥
न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिध्यति ।
विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ३५ ॥

अन्यच्च ।

बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्नैवात्र विश्वसेत् ।
य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यं च सुखानि च ॥ ३६ ॥

तथा च ।

सुसूक्ष्मेणापि च्छिद्रेण प्रविश्याभ्यन्तरं रिपुः ।
नाशयेच्च शनैः पश्चात्प्लवं सलिलपूरवत् ॥ ३७ ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ३८ ॥
न वध्यते ह्यविश्वस्तो दुर्बलोपि बलोत्कटैः ।
विश्वस्ताश्चाशु वध्यन्ते बलवन्तोपि दुर्बलैः ॥ ३९ ॥
सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्राप्तिर्भार्गवस्य च ।
बृहस्पतेरविश्वासो नीतिसंधिस्त्रिधा स्थितः ॥ ४० ॥

तथा च ।

महताप्यर्थसारेण यो विश्वासं समागतः ।
भार्यासु सुविरक्तासु तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ४१ ॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनकोपि निरुत्तरश्चिन्तयामास । अहो बुद्धिप्रागल्भ्यमस्य नीतिविषये । अथवात एवास्योपरि मैत्रीपक्षपातः । स आह । भो हिरण्यक ।

सख्यं साप्तपदीनं भो इत्याहुर्विबुधा जनाः ।
बलात्त्वं मित्रतां प्राप्तो वचनं मम तच्छृणु ॥ ४२ ॥

दुर्गस्थेनापि त्वया मया सह नित्यमेवालापो गुणदोषसुभाषितगोष्ठीकथादिः सर्वदा कर्तव्यो यद्येवं न विश्वसिषि । तच्छ्रुत्वा हिरण्यकोपि व्यचिन्तयत् । विदग्धवचनोयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्यश्च । तद्युक्तमनेन मैत्रीकरणम् । परं कदाचिन्मम दुर्गे चरणपातोपि न कार्यः । उक्तं च ।

भीतभीतः पुरा शत्रुर्मन्दंमन्दं विसर्पति ।
भूमौ प्रहेलया पश्चाज्जारहस्तोङ्गनास्विव ॥ ४३ ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह । भद्र एवं भवतु । ततः प्रभृति द्वौ तावपि सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्तौ तिष्ठतः । परस्परं कृतोपकारौ कालं नयतः । लघुपतनकोपि मांसशकलानि मेध्यानि बलिशेषाण्यन्यानि वत्सलाहृतानि पक्वान्नविशेषाणि हिरण्यकार्थमानयति । हिरण्यकोपि तण्डुलानन्यांश्च भक्षविशेषांल्लघुपतनकार्थं रात्रावाहृत्य तत्कालायातस्यार्पयति । अथवा युज्यते द्वयोरप्येतत् । उक्तं च ।

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ४४ ॥
नोपकारं विना प्रीतिः कथंचित्कस्यचिद्भवेत् ।
उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः ॥ ४५ ॥
तावत्प्रीतिर्भवेल्लोके यावद्दानं प्रदीयते ।
वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ४६ ॥
पश्य दानस्य माहात्म्यं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
यत्प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ॥ ४७ ॥
पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं
मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य ।
दत्ते खलेपि निखिलं खलु येन दुग्धं
नित्यं ददाति महिषी ससुतापि पश्य ॥ ४८ ॥

किं बहुना ।

प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्भेद्यां नखमांसवत् ।
मूषको वायसश्चैव गतौ कृत्रिममित्रताम् ॥ ४९

एवं स मूषकस्तदुपकाररञ्जितस्तथा विश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये प्रविष्टस्तेन सह सर्वदैव गोष्ठीं करोति । अथान्यस्मिन्नहनि

वायसोश्रुपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्गदं तमुवाच । भद्र हिरण्यक विरक्तिः संजाता मे सांप्रतं देशस्यास्योपरि । तदन्यत्र यास्यामि । हिरण्यक आह । भद्र किं विरक्तेः कारणम् । स आह । भद्र श्रूयताम् । अत्र देशे महत्यानावृष्ट्या दुर्भिक्षं संजातम् । दुर्भिक्षत्वाज्जनो बुबुक्षापीडितः कोपि बलिमात्रमपि न प्रयच्छति । अपरं गृहेगृहे बभुक्षितजनैर्विहंगानां बन्धनाय पाशाः प्रगुणीकृताः सन्ति । अहमप्यायुःशेषतया पाशेन बद्ध उद्धरितोस्मि । एतद्विरक्तेः कारणम् । तेनाहं विदेशं चलित इति बाष्पमोक्षं करोमि । हिरण्यक आह । अथ भवान्क्व प्रस्थितः । स आह । अस्ति दक्षिणापथे वनगहनमध्ये महासरः । तत्र त्वत्तोधिकः परमसुहृत्कूर्मो मन्थरको नाम । स च मे मत्स्यमांसखण्डानि दास्यति । तद्भक्षणात्तेन सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्सुखेन कालं नेष्यामि । नाहमत्र विहंगानां पाशबन्धनेन क्षयं द्रष्टुमिच्छामि । उक्तं च ।

कोतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ ९०
विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते ॥ ९१ ॥

तथा च ।

अनावृष्टिहते देशे सस्ये च प्रलयं गते ।
धन्यास्तात न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ९२ ॥

हिरण्यक आह । यद्येवं तदहमपि त्वया सहागमिष्यामि । ममापि महद्दुःखं वर्तते । वायस आह । भोस्तव किं दुःखम् । तत्कथय । हिरण्यक आह । भो बहु वक्तव्यमस्त्यत्र विषये । तत्रैव गत्वा

सर्वं सविस्तरं कथयिष्यामि । वायस आह । अहं तावदाकाशगतिस्तत्कथं भवतो मया सह गमनम् । स आह । यदि मे प्राणान्रक्षसि तदा स्वपृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापयिष्यसि । नान्यथा मम गतिरस्ति । तच्छ्रुत्वा सानन्दं वायस आह । यद्येवं तद्धन्योहं यद्भवतापि सह तत्र कालं नयामि । अहं संपातादिकानष्टावुड्डीनगतिविशेषान्वेद्मि । तत्समारोह मम पृष्ठं येन सुखेन त्वां तत्सरः प्रापयामि । हिरण्यक आह । उड्डीनानां नामानि श्रोतुमिच्छामि । स आह ।

संपातं विप्रपातं च महापातं निपातनम् ।
वक्रं तिर्यक्तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम् ॥ ५३ ॥

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकस्तत्क्षणादेव तदुपरि समारूढः । सोपि शनैःशनैस्तमादाय संपातोड्डीनप्रस्थितक्रमेण तत्सरः प्राप्तः । ततो लघुपतनकं मूषकाधिष्ठितं विलोक्य दूरतोपि देशकालविदसामान्यकाकोयमिति ज्ञात्वा सत्वरं मन्थरको जले प्रविष्टः । लघुपतनकोपि तीरस्थतरुकोटरे हिरण्यकं मुक्त्वा शाखाग्रमारुह्य तारस्वरेण प्रोवाच । भो मन्थरक आगच्छागच्छ । तव मित्रमहं लघुपतनको नाम वायसश्चिरात्सोत्कण्ठः समायातः । तदागत्यालिङ्गय माम् । उक्तं च ।

किं चन्दनैः सकर्पूरैस्तुहिनैः किं च शीतलैः ।
सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ५४ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणतरं ज्ञात्वा सत्वरं सलिलान्निष्क्रम्य पुलकिततनुरानन्दाश्रुपूरितनयनो मन्थरकः प्रोवाच । एह्येहि मित्र आलिङ्गय माम् । चिरकालान्मया त्वं सम्यङ्न ज्ञातः । तेनाहं सलिलान्तः प्रविष्टः । उक्तं च ।

यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितम् ।

न तेन संगतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५५ ॥

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षादवतीर्य तमालिङ्गितवान् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

अमृतस्य प्रवाहैः किं कायक्षालनसंभवैः ।
चिरान्मित्रपरिष्वङ्गो योसौ मूल्यविवर्जितः ॥ ५६ ॥

एवं द्वावपि तौ विहितालिङ्गनौ परस्परं पुलकितशरीरौ वृक्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुरात्मचरित्रवृत्तान्तम् । हिरण्यकोपि मन्थरकस्य प्रणामं कृत्वा वायसाभ्यासे समुपविष्टः । अथ तं समालोक्य मन्थरको लघुपतनकमाह । भोः कोयं मूषकः । कस्मात्त्वया भक्ष्यभूतोपि पृष्ठमारोप्यानीतः । तन्नात्र स्वल्पकारणेन भाव्यम् । तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह । भो हिरण्यको नाम मूषकोयम् । मम सुहृद्द्वितीयमिव जीवितम् । तत्किं बहुना ।

पर्जन्यस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।
सिकता रेणवो यद्वत्संख्यया परिवर्जिताः ॥ ५७ ॥
गुणसंख्या परित्यक्ता तद्वदस्य महात्मनः ।
परं निर्वेदमापन्नः संप्राप्तोयं तवान्तिकम् ॥ ५८ ॥

मन्थरक आह । किमस्य वैराग्यकारणम् । वायस आह । पृष्टो मया । परमनेनाभिहितम् । यद्बहु वक्तव्यमस्ति तत्रैव गतः कथयिष्यामि । ममापि न निवेदितम् । तद्भद्र हिरण्यक इदानीं निवेद्यतामुभयोरप्यावयोस्तदात्मनो वैराग्यकारणम् । सोब्रवीत् ।

कथा १.

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य नातिदूरे मठायतनं भगवतः श्रीमहादेवस्य । तत्र च ताम्रचूडो नाम परि-

व्राजकः प्रतिवसति स्म । स च नगरे भिक्षाटनं कृत्वा प्राणयात्रां समाचरति । भिक्षाशेषं च तत्रैव भिक्षापात्रे निधाय तद्भिक्षापात्रं नागदन्ते विलम्ब्य पश्चाद्रात्रौ स्वपिति । प्रत्यूषे च तदन्नं कर्मकराणां दत्त्वा सम्यक्तत्रैव देवतायतने संमार्जनोपलेपमण्डनादिकं समाज्ञापयति । अन्यस्मिन्नहनि मम बान्धवैर्निवेदितम् । स्वामिन् मठायतने सिद्धमन्नं मूषकभयात्तत्रैव भिक्षापात्रे निहितं नागदन्तेवलम्बितं तिष्ठति सदैव । तद्वयं भक्षयितुं न शक्नुमः । स्वामिनः पुनरगम्यं किमपि नास्ति । तत्किं वृथाटनेनान्यत्र । अद्य तत्र गत्वा यथेच्छं भुञ्ज्महे तव प्रसादात् । तदाकर्ण्याहं सकलयूथपरिवृतस्तत्क्षणादेव तत्र गतः । उत्पत्य च तस्मिन्भिक्षापात्रे समारूढः । तत्र भक्ष्यविशेषाणि सेवकानां दत्त्वा पश्चात्स्वयमेव भक्षयामि । सर्वेषां तृप्तौ जातायां भूयः स्वगृहं गच्छामः । एवं नित्यमेव तदन्नं भक्षयामि । परिव्राजकोपि यथाशक्ति रक्षति । परं यदैव निद्रान्तरितो भवति तदाहं तत्रारुह्यात्मकृत्यं करोमि । अथ कदाचित्तेन मम रक्षणार्थं महान्यत्नः कृतः । जर्जरवंशः समानीतः । तेन सुप्तोपि मम भयाद्भिक्षापात्रं ताडयति । अहमप्यभक्षितेप्यन्ने प्रहारभयादपसर्पामि । एवं तेन सह सकलां रात्रिं विग्रहपरस्य कालो व्रजति । अथान्यस्मिन्नहनि तस्य मठे बृहत्स्फिङ्नामा परिव्राजकस्तस्य सुहृत्तीर्थयात्राप्रसङ्गेन पान्थः प्राघूर्णकः समायातः । तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थानविधिना संभाव्य प्रतिपत्तिपूर्वकमभ्यागतक्रियया नियोजितः । ततश्च रात्रावेकत्र कुशसंस्तरे द्वावपि प्रसुप्तौ धर्मकथां कथयितुमारब्धौ । अथ बृहत्स्फिक्कथागोष्ठीषु ताम्रचूडो मूषकत्रासाद्व्याक्षिप्तमना जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयंस्तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति । तन्मना न किंचिदुदाहरति । अ-

थासावभ्यागतः परं कोपमुपागतस्तमुवाच । भोस्ताम्रचूड परिज्ञातस्त्वं सम्यङ् सुहृत् । तेन मया सह साल्हादं न जल्पसि । तदत्रापि त्वदीयं मठं त्यक्त्वान्यत्र मठे यास्यामि । उक्तं च ।

एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्ता अतिदुर्बलोसि कुशलं प्रीतोस्मि ते दर्शनात् ।
एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रल्हादयन्त्यादरात्
तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥ ५९ ॥
गृही यत्रागतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षेत वाप्यधः ।
तत्र ये सदने यान्ति ते शृङ्गरहिता वृषाः ॥ ६० ॥
नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः ।
गुणदोषकथा नैव तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ६१ ॥

तदेकमठप्राप्त्यापि त्वं गर्वितः । त्यक्तः सुहृत्स्नेहः । नैतद्वेत्सि यत्त्वया मठाश्रयव्याजेन नरकोपार्जना कृता । उक्तं च ।

नरकाय मतिस्ते चेत्पौरोहित्यं समाचर ।
वर्षं यावत्किमन्येन मठचिन्तां दिनत्रयम् ॥ ६२ ॥

तन्मूर्ख शोचितव्यस्त्वं गर्वं गतः । तदहं त्वदीयं मठं परित्यज्य यास्यामि । अथ तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तमनास्ताम्रचूडस्तमुवाच । भो भगवन् मा मैवं वद । न त्वत्समोन्यो मम सुहृत्कश्चिदस्ति । परं तच्छ्रूयतां गोष्ठीशैथिल्यकारणम् । एष दुरात्मा मूषकः प्रोन्नतस्थाने धृतमपि भिक्षापात्रमुत्प्लुत्यारोहति भिक्षाशेषं च तत्रस्थं भक्षयति । तदभावादेव मठे मार्जनक्रियापि न भवति । तन्मूषकत्रासार्थमेतेन वंशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहुस्ताडयामि । नान्यत्कारणमिति । अपरमेतत्कुतूहलं पश्यास्य दुरात्मनो यन्मार्जारमर्कटादयोपि तिरस्कृता

अस्योत्पतनेन बृहत्स्फिगाह । अथ ज्ञायते तस्य बिलं कस्मिंस्तत्प्रदेशे । ताम्रचूड आह । भगवन् न वेद्मि सम्यक् । स आह । नूनं निधानस्योपरि तस्य बिलम् । निधानोष्मणा प्रकूर्दते । उक्तं च ।

ऊष्मापि वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।
किं पुनस्तस्य संभोगस्त्यागकर्मसमन्वितः ॥ ६३ ॥

तथा च ।

नाकस्माच्छाण्डिलीमाता विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।
लुञ्चितानितरैर्येन कार्यमत्र भविष्यति ॥ ६४ ॥

ताम्रचूड आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा २.

यदहं कस्मिंश्चित्स्थाने प्रावृट्काले व्रतग्रहणनिमित्तं कंचिद्ब्राह्मणं वासार्थं प्रार्थितवान् । ततश्च तद्वचनात्तेनापि शुश्रूषितः सुखेन देवार्चनपरस्तिष्ठामि । अथान्यस्मिन्नहनि प्रत्यूषे प्रबुद्धोहं ब्राह्मणब्राह्मणीसंवादे दत्तावधानः शृणोमि । तत्र ब्राह्मण आह । ब्राह्मणि प्रभाते दक्षिणायनसंक्रान्तिरनन्तदानफलदा भविष्यति । तदहं प्रतिग्रहार्थं ग्रामान्तरं यास्यामि । त्वया ब्राह्मणैकस्य भगवतः सूर्यस्योद्देशेन किंचिद्भोजनं दातव्यम् । अथ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी परुषतरवचनैस्तं भर्त्सयमाना प्राह । कुतस्ते दारिद्र्योपहतस्य भोजनप्राप्तिः । तत्किं न लज्जसे एवं ब्रुवाणः । किंच न मया तव हस्तलग्नया क्वचिदपि लब्धं सुखं न मिष्टान्नस्यास्वादनं न च हस्तपादकण्ठादिभूषणम् । तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तोपि विप्रो मन्दंमन्दं प्राह । ब्राह्मणि नैतद्युज्यते वक्तुम् । उक्तं च ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ६५ ॥
ईश्वरा भूरिदानेन यल्लभन्ते फलं किल ।
दरिद्रस्तच्च काकिण्या प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः ॥ ६६ ॥
दाता लघुरपि सेव्यो भवति न कृपणो महानपि समृद्ध्या ।
कूपोन्तःस्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः ॥ ६७ ॥

तथा च ।

अकृतत्यागमहिम्ना मिथ्या किं राजराजशब्देन ।
गोप्तारं न निधीनां कथयन्ति महेश्वरं विबुधाः ॥ ६८ ॥

अपि च ।

सदादानः परिक्षीणः शस्त एव करीश्वरः ।
अदानः पीनगात्रोपि निन्द्य एव हि गर्दभः ॥ ६९ ॥
यच्छञ्जलमपि जलदो वल्लभतामेति सकललोकस्य ।
नित्यं प्रसारितकरो मित्रोपि न वीक्षितुं शक्यः ॥ ७० ॥

एवं ज्ञात्वा दारिद्र्याभिभूतैरपि स्वल्पात्स्वल्पतरं काले पात्रे च देयम् ।

उक्तं च ।

सत्पात्रं महती श्रद्धा देशकालं यथोचितम् ।
यद्दीयते विवेकज्ञैस्तदनन्ताय कल्पते ॥ ७१ ॥

तथा च ।

अतितृष्णा न कर्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत् ।
अतितृष्णाभिभूतस्य चूडा भवति मस्तके ॥ ७२ ॥

ब्राह्मण्याह । कथमेतत् । स आह ।

कथा ३.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे पुलिन्दः । स च पापर्द्धिं कर्तुं प्रस्थितः ।

अथ तेन प्रसर्पता महानञ्जनपर्वतशिखराकारः क्रोडः समासादितः। तं दृष्ट्वा कर्णान्ताकृष्टनिशितसायकेन समाहतः। तेनापि कोपाविष्टेन चेतसा बालेन्दुद्युतिना दंष्ट्राग्रेण पाटितोदरः पुलिन्दो गतासुर्भूतलेऽपतत्। अथ लुब्धकं व्यापाद्य सूकरोऽपि शरप्रहारवेदनया पञ्चत्वं गतः। एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदासन्नमृत्युः शृगाल इतस्ततः परिभ्रमंस्तं प्रदेशमाजगाम। यावद्वराहपुलिन्दौ द्वावपि पश्यति तावत्प्रहृष्टो व्यचिन्तयत्। भोः सानुकूलो मे विधिः। तेनैतदप्यचिन्तितं भोजनमुपस्थितम्। अथवा साध्विदमुच्यते।

अकृतेऽप्युद्यमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलम्।
शुभाशुभं समभ्येति विधिना संनियोजितम्॥ ७३॥

तथा च।

यस्मिन्देशे च काले च वयसा यादृशेन च।
कृतं शुभाशुभं कर्म तत्तथा तेन भुज्यते॥ ७४॥

तदहं तथा भक्षयामि यथा बहून्यहानि मे प्राणयात्रा भवति। तत्तावदेवं स्नायुपाशं धनुष्कोटिगतं भक्षयामि। उक्तं च।

शनैःशनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम्।
रसायनमिव प्राज्ञैर्हेलया न कदाचन॥ ७५॥

एवं मनसा निश्चित्य चापचटितकोटिं मुखे प्रक्षिप्य स्नायुं भक्षितुं प्रवृत्तः। ततश्च कर्तिते पाशे तालुदेशं विदार्य चापकोटिर्मस्तकमध्येन निष्क्रान्ता। सोऽपि मृतः। अतोऽहं ब्रवीमि।

अतितृष्णा न कर्तव्या तृष्णां नैव परित्यजेत्।
अतितृष्णाभिभूतस्य चूडा भवति मस्तके॥ ७६॥

अथैवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मण्याह। यद्येवं तदस्ति मे गृहे स्तो-

कतिलराशिः । ततस्तिलांल्लुञ्चित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्यामीति । ततस्तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणो ग्रामं गतः । सापि तिलानुष्णोदकेन संमर्द्य कुट्टित्वा सूर्यातपे दत्तवती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्मव्यग्रायास्तिलानां मध्ये कश्चित्सारमेयो मूत्रोत्सर्गं चकार । तं दृष्ट्वा सा चिन्तितवती । अहो नैपुण्यं पश्य पराङ्मुखीभूतस्य विधेर्यदेते तिला अभोज्याः कृताः । तदहमेतान्समादाय कस्यचिद्गृहं गत्वा लुञ्चितैरलुञ्चितानानयामि । सर्वोपि जनोनेन विधिना प्रदास्यतीति । अथ यस्मिन्गृहेहं भिक्षार्थं प्रविष्टस्तत्र गृहे सापि तिलानादाय प्रविष्टा विक्रयं कर्तुम् । आह च । गृह्णातु कश्चिदलुञ्चितैर्लुञ्चितांस्तिलान् । अथ तद्गृहगृहिणी गृहं प्रविष्टा यावदलुञ्चितैर्लुञ्चितान्गृह्णाति तावदस्याः पुत्रेण कामन्दकिशास्त्रं दृष्ट्वा व्याहृतम् । मातः अग्राह्याः खल्विमे तिलाः । नास्या अलुञ्चितैर्लुञ्चिता ग्राह्याः । कारणं किंचिद्भविष्यति । तेनैषालुञ्चितैर्लुञ्चितान्प्रयच्छति । तच्छ्रुत्वा तया परित्यक्तास्ते तिलाः । अतोहं ब्रवीमि ।

नाकस्माच्छाण्डिलीमाता विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।
लुञ्चितानितरैर्येन कार्यमत्र भविष्यति ॥ ७७ ॥

एतदुक्त्वा स भूयोपि प्राह । अथ ज्ञायते तस्य क्रमणमार्गः । ताम्रचूड आह । भगवन् ज्ञायते यत एकाकी न समागच्छति । किंत्वसंख्ययूथपरिवृतः पश्यतो मे परिभ्रमन्नितस्ततः सर्वजनेन सहागच्छति याति च । अभ्यागत आह । अस्ति किंचित्खनित्रकम् । स आह । बाढमस्ति । एषा सर्वलोहमयी स्वहस्तिका । अभ्यागत आह । तर्हि प्रत्यूषे त्वया मया सह बोद्धव्यं येन द्वावपि जनचरणामलिनायां भूमौ तत्पदानुसारेण गच्छावः । मयापि तद्वचनमाकर्ण्य चिन्तितम् ।

अहो विनष्टोस्मि यतोस्य साभिप्रायवचांसि श्रूयन्ते । नूनं यथा निधानं ज्ञातं तथा दुर्गमप्यस्माकं ज्ञास्यति । एतदभिप्रायादेव ज्ञायते । उक्तं च ।

सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।
हस्ततुलयापि निपुणाः पलप्रमाणं विजानन्ति ॥ ७८ ॥
वाञ्छैव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं
पुंसां यदन्यतनुजं त्वशुभं शुभं वा ।
विज्ञायते शिशुरजातकलापचिह्नः
प्रत्युद्गतैरपसरन्सरसः कलापी ॥ ७९ ॥

ततोहं भयत्रस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्गं परित्यज्यान्यमार्गेण गन्तुं प्रवृत्तः । सपरिजनो यावदग्रतो गच्छामि तावत्संमुखो बृहत्कायो मार्जारः समायाति । स च मूषकवृन्दमवलोक्य तन्मध्ये सहसोत्पपात । अथ ते मूषका मां कुमार्गगामिनमवलोक्य गर्हयन्तो हतशेषा रुधिरप्लावितवसुंधरास्तमेव दुर्गं प्रविष्टाः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलान्निर्गत्य दूरं वनात् ।
व्याधानां शरगोचरादपि जवेनोत्पत्य धावन्मृगः
कूपान्तः पतितः करोतु विधुरे किंवा विधौ पौरुषम् ॥ ८० ॥

अथाहमेकोन्यत्र गतः । शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः । अत्रान्तरे स दुष्टपरिव्राजको रुधिरबिन्दुचर्चितां भूमिमवलोक्य तेनैव दुर्गमार्गेणागत्योपस्थितः । ततश्च स्वहस्तिकया खनितुमारब्धः । अथ तेन खनता प्राप्तं तन्निधानं यस्योपरि सदैवाहं कृतवसतिर्यस्योष्मणा महादुर्गमपि गच्छामि । ततो हृष्टमनास्ताम्रचूडमिदमूचे भ्या-

गतः । भो भगवन् इदानीं स्वपिहि निःशङ्कः । अस्योष्मणा मूषकस्ते जागरणं करोति । एवमुक्त्वा निधानमादाय मठाभिमुखं प्रस्थितौ द्वावपि । अहमपि यावन्निधानमागच्छामि तावदरमणीयमुद्वेगकारकं तत्स्थानं वीक्षितुमपि न शक्नोमि । अचिन्तयं च । किं करोमि । क्व गच्छामि । कथं मे स्यान्मनसः प्रशान्तिः । एवं चिन्तयतो महाकष्टेन स दिवसो व्यतिक्रान्तः । अथास्तमितेऽर्के सोद्वेगो निरुत्साहस्तस्मिन्मठे सपरिवारः प्रविष्टः । अथास्मत्परिग्रहशब्दमाकर्ण्य ताम्रचूडोपि भूयो भिक्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः । अथासावभ्यागतः प्राह । सखे किमद्यापि निःशङ्को न निद्रां गच्छसि । स आह । भगवन् भूयोपि समायातः सपरिवारः स दुष्टात्मा मूषकः । तद्भयाज्जर्जरवंशेन भिक्षापात्रं ताडयामि । ततो विहस्याभ्यागतः प्राह । सखे मा भैषीः । वित्तेन सह गतोस्य कूर्दनोत्साहः । सर्वेषामपि जन्तूनामियमेव स्थितिः । उक्तं च ।

यदुत्साही सदा मर्त्यः पराभवति यज्जनान् ।
यदुद्धतं वदेद्वाक्यं तत्सर्वं वित्तजं बलम् ॥ ८१ ॥

अथाहं तच्छ्रुत्वा कोपाविष्टो भिक्षापात्रमुद्दिश्य विशेषादुत्कूर्दितोऽप्राप्त एव भूमौ निपतितः । तच्छ्रुत्वासौ मे शत्रुर्विहस्य ताम्रचूडमुवाच । भोः पश्य पश्य कौतूहलम् । आह च ।

अर्थेन बलवान्सर्वो अर्थयुक्तः स पण्डितः ।
पश्यैनं मूषकं व्यर्थं स्वजातेः समतां गतम् ॥ ८२ ॥

तत्स्वपिहि त्वं गतशङ्कः । यदस्योत्पतनकारणं तदावयोर्हस्तगतं जातम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।

तथार्थेन विहीनोत्र पुरुषो नामधारकः ॥ ८३ ॥

तच्छ्रुत्वाहं मनसा विचिन्तितवान् । यतोऽङ्गुलिमात्रमपि कूर्दनशक्तिर्नास्ति तद्धिगर्थहीनस्य पुरुषस्य जीवितम । उक्तं च ।

अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।
उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ८४ ॥
यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः ।
नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः ॥ ८५ ॥
सन्तोपि न हि राजन्ते दरिद्रस्येतरे गुणाः ।
आदित्य इव भूतानां श्रीर्गुणानां प्रकाशिनी ॥ ८६ ॥
न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः ।
यथा द्रव्याणि संप्राप्य तैर्विहीनः सुखोचितः ॥ ८७ ॥
शुष्कस्य कीटखातस्य वह्निदग्धस्य सर्वतः ।
तरोरप्यूषरस्थस्य वरं जन्म न चार्थिनः ॥ ८८ ॥
शङ्कनीया हि सर्वत्र निष्प्रतापा दरिद्रता ।
उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वं संत्यज्य गच्छति ॥ ८९ ॥
उन्नम्योन्नम्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः ।
हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रीस्तनाविव ॥ ९० ॥
व्यक्तेपि वासरे नित्यं दौर्गत्यतमसावृतः ।
अग्रतोपि स्थितो यत्नान्न केनापीह दृश्यते ॥ ९१ ॥

एवं विलप्याहं भग्नोत्साहस्तन्निधानं गण्डोपधानीयकृतं दृष्ट्वा स्वं दुर्गं प्रभाते गतः । ततश्च मद्भृत्याः प्रभाते गच्छन्तो मिथो जल्पन्ति । अहो असमर्थोयमुदरपूरणेस्माकम् । केवलमस्य पृष्ठलग्नानां बिडालादिविपत्तयः । तत्किमनेनाराधितेन । उक्तं च ।

यत्सकाशान्न लाभः स्यात्केवलाः स्युर्विपत्तयः ।
स स्वामी दूरतस्त्याज्यो विशेषादनुजीविभिः ॥ ९२ ॥

एवं तेषां वचांसि श्रुत्वा स्वदुर्गं प्रविष्टोऽहम् । यावन्न कश्चिन्मम संमुखोऽभ्येति तावन्मया चिन्तितम् । धिगियं दरिद्रता । अथवा साध्विदमुच्यते ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम् ।
मृतमश्रोत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ९३ ॥

एवं मे चिन्तयतस्ते भृत्या मम शत्रूणां सेवका जाताः । ते च मामेकाकिनं दृष्ट्वा विडम्बनां कुर्वन्ति । अथ मयैकाकिना योगनिद्रां गतेन भूयो विचिन्तितम् । यत्तस्य कुतपस्विनः समाश्रयं गत्वा तद्गण्डोपधानवर्तिकृतां वित्तपेटां शनैःशनैर्विदार्य तस्य निद्रावशं गतस्य स्वदुर्गे तद्वित्तमानयामि येन भूयोऽपि मे वित्तप्रभावेनाधिपत्यं पूर्ववद्भवति । उक्तं च ।

व्यथयन्ति परं चेतो मनोरथशतैर्जनाः ।
नानुष्ठानैर्धनैर्हीनाः कुलजा विधवा इव ॥ ९४ ॥
दौर्गत्यं देहिनां दुःखमपमानकरं परम् ।
येन स्वैरपि मन्यन्ते जीवन्तोऽपि मृता इव ॥ ९५ ॥
दैन्यस्य पात्रतामेति पराभूतेः परं पदम् ।
विपदामाश्रयः शश्वद्दौर्गत्यकलुषीकृतः ॥ ९६ ॥
लज्जन्ते बान्धवास्तेन संबन्धं गोपयन्ति च ।
मित्राण्यमित्रतां यान्ति यस्य न स्युः कपर्दकाः ॥ ९७ ॥
मूर्तं लाघवमेवैतदपायानामिदं गृहम् ।
पर्यायो मरणस्यायं निर्धनत्वं शरीरिणाम् ॥ ९८ ॥

अजाधूलिरिव त्रस्तैर्मार्जनीरेणुवज्जनैः ।
दीपखट्वोत्थच्छायेव त्यज्यते निर्धनो जनैः ॥ ९८ ॥
शौचावशिष्टयाप्यस्ति किंचित्कार्यं क्वचिन्मृदा ।
निर्धनेन जनेनैव न तु किंचित्प्रयोजनम् ॥ ९९ ॥
अधनो दातुकामोऽपि संप्राप्तो धनिनां गृहम् ।
मन्यते याचकोऽयं धिग्दारिद्र्यं खलु देहिनाम् ॥ १०० ॥

अतो वित्तापहारं विदधतो यदि मे मृत्युः स्यात्तथापि शोभनम् । उक्तं च ।

स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो न रक्षत्यसौ नरः ।
पितरोऽपि न गृह्णन्ति तद्दत्तं सलिलाञ्जलिम् ॥ १०१ ॥

तथा च ।

गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्त्रीवित्तहरणे तथा ।
प्राणांस्त्यजति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः ॥ १०२ ॥

एवं निश्चित्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशमुपागतस्य पेटायां मया छिद्रं कृतं यावत्तावत्प्रबुद्धो दुष्टतापसः । ततश्च जर्जरवंशप्रहारेण शिरसि ताडितः कथंचिदायुःशेषतया निर्गतोऽहं न मृतश्च । उक्तं च ।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो
देवोऽपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे
यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥ १०३ ॥

काककूर्मौ पृच्छतः । कथमेतत् । हिरण्यक आह ।

कथा ४.

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे सागरदत्तो नाम वणिक् । तत्सूनुना रू-

पकशतेन विक्रीयमाणः पुस्तको गृहीतः । तस्मिंश्च लिखितमस्ति ।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो
देवोपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे
यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥ १०४ ॥

तद्दृष्ट्वा सागरदत्तेन तनुजः पृष्टः । पुत्र कियता मूल्येनैष पुस्तको गृहीतः । सोब्रवीत् । रूपकशतेन । तच्छ्रुत्वा सागरदत्तोब्रवीत् । धिङ्मूर्ख त्वं लिखितैकश्लोकं पुस्तकं रूपकशतेन यद्गृह्णास्येतया बुद्ध्या कथं द्रव्योपार्जनं करिष्यसि । तदद्यप्रभृति त्वया मे गृहे न प्रवेष्टव्यम् । एवं निर्भर्त्स्य गृहान्निःसारितः । स च तेन निर्वेदेन विप्रकृष्टं देशान्तरं गत्वा किमपि नगरमासाद्यावस्थितः । अथ कतिपयदिवसैस्तन्नगरनिवासिना केनचिदसौ पृष्टः । कुतो भवानागतः । किंनामा त्वम् । असावब्रवीत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । अथान्येनापि पृष्टेनानेन तथैवोत्तरं दत्तम् । एवं च तस्य नगरस्य मध्ये प्राप्तव्यमर्थ इति तस्य प्रसिद्धं नाम जातम् । अथ राजकन्या चन्द्रवती नामाभिनवरूपयौवनसंपन्ना सखीद्वितीयैकस्मिन्दिवसे नगरं निरीक्षमाणास्ति । तत्रैव च कश्चिद्राजपुत्रोतीव रूपसंपन्नो मनोरमश्च कथमपि तस्या दृष्टिगोचरे गतः । तद्दर्शनसमकालमेव कुसुमबाणाहतया तया निजसख्यभिहिता । सखि यथा किलानेन सह समागमो भवति तथाद्य त्वया यतितव्यम् । एवं च श्रुत्वा सा सखी तत्सकाशं गत्वा शीघ्रमब्रवीत् । यदहं चन्द्रवत्या तवान्तिकं प्रेषिता । भणितं च त्वां प्रति तया । यन्मम त्वद्दर्शनान्मनोभवेन पश्चिमावस्था कृता । तद्यदि शीघ्रमेव मदन्तिके न स-

मेष्यसि तदा मे मरणं शरणम्। इति श्रुत्वा तेनाभिहितम्। यद्यवश्यं मया तत्रागन्तव्यं तत्कथय केनोपायेन प्रवेष्टव्यम्। अथ सख्याभिहितम्। रात्रौ सौधावलम्बितया दृढवरत्रया त्वया तत्रारोढव्यम्। सोब्रवीत्। यद्येवं निश्चयो भवत्यास्तदहमेवं करिष्यामि। इति निश्चित्य सखी चन्द्रवतीसकाशं गता। अथागतायां रजन्यां स राजपुत्रः स्वचेतसा व्यचिन्तयत्। अहो महदकृत्यमेतत्। उक्तं च।

गुरोः सुतां मित्रभार्यां स्वामिसेवकगेहिनीम्।
यो गच्छति पुमांल्लोके तमाहुर्ब्रह्मघातिनम्॥ १०५॥

अपरं च।

अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत्।
स्वर्गाच्च भ्रश्यते येन तत्कर्म न समाचरेत्॥ १०६॥

इति सम्यग्विचार्य तत्सकाशं न जगाम। अथ प्राप्तव्यमर्थः पर्यटन्धवलगृहपार्श्वे रात्राववलम्बितवरत्रां दृष्ट्वा कौतुकाविष्टहृदयस्तामालम्ब्याधिरूढः। तया च राजपुत्र्या स एवायमित्याश्वस्तचित्तया स्नानखादनपानाच्छादनादिना संमान्य तेन सह शयनतलमाश्रितया तदङ्गसंस्पर्शसंजातहर्षरोमाञ्चितगात्रयोक्तम्। युष्मद्दर्शनमात्रानुरक्तया मयात्मा प्रदत्तोयम्। त्वद्वर्जमन्यो भर्ता मनस्यपि मे न भविष्यतीति। तत्कस्मान्मया सह न ब्रवीषि। सोब्रवीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः। इत्युक्ते तयान्योयमिति मत्वा धवलगृहादुत्तार्य मुक्तः। स तु खण्डदेवकुले गत्वा सुप्तः। अथ तत्र कयाचित्स्वैरिण्या दत्तसंकेतको यावद्दण्डपाशकः प्राप्तस्तावदसौ पूर्वसुप्तस्तेन दृष्टो रहस्यसंरक्षणार्थमभिहितश्च। को भवान्। सोब्रवीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः। इति श्रुत्वा दण्डपाशकेनाभिहितम्। यच्छून्यं देवगृहमिदम्। त-

दत्र मदीयस्थाने गत्वा स्वपिहि । तथा प्रतिपद्य स मतिविपर्यासादन्यशयने सुप्तः । अथ तस्य रक्षकस्य बृहत्कन्या विनयवती नाम रूपयौवनसंपन्ना कस्यापि पुरुषस्यानुरक्ता संकेतं दत्त्वा तत्र शयने सुप्तासीत् । अथ सा तमायातं दृष्ट्वा स एवायमस्मद्वल्लभ इति रात्रौ घनतरान्धकारव्यामोहितोत्थाय भोजनाच्छादनादिक्रियां कारयित्वा गान्धर्वविवाहेनात्मानं विवाहयित्वा तेन समं शयने स्थिता विकसितवदनकमला तमाह । किमद्यापि मया सह विश्रब्धं भवान्न ब्रवीति । सोऽब्रवीत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इति श्रुत्वा तया चिन्तितम् । यत्कार्यमसमीक्षितं क्रियते तस्येदृक्फलविपाको भवतीति । एवं विमृश्य सविषादया तया निःसारितोऽसौ । स च यावद्वीथीमार्गेण गच्छति तावदन्यविषयवासी वरकीर्तिर्नाम वरो महता वाद्यशब्देनागच्छति । प्राप्तव्यमर्थोऽपि तैः समं गन्तुमारब्धः । अथ यावत्प्रत्यासन्ने लग्नसमये राजमार्गासन्नश्रेष्ठिगृहद्वारे रचितमण्डपवेदिकायां कृतकौतुकमङ्गलवेषा बणिक्सुतास्ति तावन्मदमत्तो हस्त्यारोहकं हत्वा प्रणश्यज्जनकोलाहलेन लोकमाकुलयंस्तमेवोद्देशं प्राप्तः । तं च दृष्ट्वा सर्वे वरानुयायिनो वरेण सह प्रणश्य दिशो जग्मुः । अथास्मिन्नवसरे भयतरललोचनामेकाकिनीं कन्यामवलोक्य मा भैषीरहं परित्रातेति सुधीरं स्थिरीकृत्य दक्षिणपाणौ संगृह्य महासाहसिकतया प्राप्तव्यमर्थः परुषवाक्यैर्हस्तिनं निर्भर्त्सितवान् । ततः कथमपि दैवयोगादपयाते हस्तिनि यावत्ससुहृद्बान्धवोऽतिक्रान्तलग्नसमये वरकीर्तिरागच्छति तावत्तां कन्यामन्यहस्तगतां दृष्ट्वाभिहितम् । भोः श्वशुरक विरुद्धमिदं त्वयानुष्ठितं यन्मह्यं प्रदाय कन्यान्यस्मै प्रदत्तेति । सोऽब्रवीत् । भो अहमपि हस्तिभयपलायितो भवद्भिः सहायातो न जाने किमिदं

वृत्तम्। इत्यभिधाय दुहितरं प्रष्टुमारब्धः। वत्से न त्वया सुन्दरं कृतम्। तत्कथ्यतां कोयं वृत्तान्तः। साब्रवीत्। यदहमनेन प्राणसंशयाद्रक्षिता तदेनं मुक्त्वा मम जीवन्त्या नान्यः पाणिं ग्रहीष्यतीति। अनेन वार्त्ताव्यतिकरेण रजनी व्युष्टा। अथ प्रातस्तत्र संजाते महाजनसमवाये वार्त्ताव्यतिकरं श्रुत्वा राजदुहिता तद्देशमागता। कर्णपरंपरया श्रुत्वा दण्डपाशकसुतापि तत्रैवागता। अथ तं महाजनसमवायं श्रुत्वा राजापि तत्रैवाजगाम। प्राप्तव्यमर्थं प्राह। यद्विश्रब्धं कथय कीदृशोसौ वृत्तान्तः। अथ सोब्रवीत्। प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्य इति। राजकन्या स्मृत्वाब्रवीत्। देवोपि तं लङ्घयितुं न शक्तः। ततो दण्डपाशकसुताब्रवीत्। तस्मान्न शोचामि न विस्मयो म इति। तमखिललोकवृत्तान्तमाकर्ण्य वणिक्सुताब्रवीत्। यदस्मदीयं न हि तत्परेषामिति। अभयदानं दत्त्वा राज्ञा पृथक्पृथग्वृत्तान्ताञ्ज्ञात्वावगततत्त्वस्तस्मै प्राप्तव्यमर्थाय स्वदुहितरं सबहुमानं ग्रामसहस्रेण समं सर्वालंकारपरिवारयुतां दत्त्वा त्वं मे पुत्रोसीति नगरविदितं तं यौवराज्येभिषिक्तवान्। दण्डपाशकेनापि स्वदुहिता स्वशक्त्या वस्त्रदानादिना संभाव्य प्राप्तव्यमर्थाय प्रदत्ता। अथ प्राप्तव्यमर्थेनापि स्वीयपितृमातरौ समस्तकुटुम्बावृतौ तस्मिन्नगरे संमानपुरःसरं समानीतौ। अथ सोपि स्वगोत्रेण सह विविधभोगानुपभुञ्जानः सुखेनावस्थितः। अतोहं ब्रवीमि।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो
देवोपि तं लङ्घयितुं न शक्तः।
तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे
यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम्॥ १०७॥

तदेतत्सकलं सुखदुःखमनुभूय परं विषादमागतोनेन मित्रेण त्वत्सकाशमानीतः । तदेतन्मे वैराग्यकारणम् । मन्थरक आह । भद्र भवति सुहृदयमसंदिग्धं यः क्षुत्क्षामोपि शत्रुभूतं त्वां भक्षस्थाने स्थितमेवं पृष्ठमारोप्यानयति न मार्गेपि भक्षयति । उक्तं च यतः ।

विकारं याति नो चित्तं वित्ते यस्य कदाचन ।
मित्रस्य सुकुलीनस्य कारयेन्मित्रमुत्तमम् ॥ १०८ ॥
विद्वद्भिः सुहृदामत्र चिह्नैरेतैरसंशयम् ।
परीक्षाकरणं प्रोक्तं होमाग्नेरिव पण्डितैः ॥ १०९ ॥

तथा च ।

आपत्काले तु संप्राप्ते यन्मित्रं मित्रमेव तत् ।
वृद्धिकाले तु संप्राप्ते दुर्जनोपि सुहृद्भवेत् ॥ ११० ॥

तन्ममाप्यद्यास्य विषये विश्वासः समुत्पन्नो यतो नीतिविरुद्धेयं मैत्री मांसाशिभिर्वायसैः सह जलचराणाम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

मित्रं कोपि न कस्यापि नितान्तं न च वैरकृत् ।
दृश्यते मित्रविध्वस्तः कार्याद्वैरिप्ररक्षितः ॥ १११ ॥

तत्स्वागतं भवतः । स्वगृहवदास्यतामत्र सरस्तीरे । यच्च वित्तनाशो विदेशवासश्च ते संजातस्तत्र विषये संतापो न कर्तव्यः । उक्तं च ।

अभ्रच्छाया खलप्रीतिः सिद्धमन्नं च योषितः ।
किंचित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ ११२ ॥

अत एव विवेकिनो जितात्मानो धनस्पृहां न कुर्वन्ति । उक्तं च ।

सुसंचितैर्जीवनवत्सुरक्षितै—

निजेपि देहे न वियोजितैः क्वचित् ।
पुंसो यमान्तं व्रजतोपि निष्ठुरै-
रेतैर्धनैः पञ्चपदी न दीयते ॥ ११३ ॥

अन्यच्च ।

यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ११४ ॥
निर्दोषमपि वित्ताढ्यं दोषैर्योजयते नृपः ।
निर्धनः प्राप्तदोषोपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ ११५ ॥
अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥ ११६ ॥
अर्थार्थी यानि कष्टानि मूढोयं सहते जनः ।
शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥ ११७ ॥

अपरं विदेशवासजमपि वैराग्यं त्वया न कार्यम् । यतः

को धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वै विदेशः स्मृतो
यं देशं श्रयते तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।
यद्दंष्ट्रानखलाङ्गूलप्रहरणैः सिंहो वनं गाहते
तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः ॥ ११८ ॥

अर्थहीनः परे देशे गतोपि यः प्रज्ञावान्भवति स कथंचिदपि न सीदति । उक्तं च ।

कोतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ ११९ ॥

तत्प्रज्ञानिधिर्भवान्न प्राकृतपुरुषतुल्यः । अपरं प्राप्तोप्यर्थः कर्मप्राप्या नश्यति । तदेतावन्ति दिनानि त्वदीयमासीत् । मुहूर्तमप्यना-

त्मीयं भोक्तुं न लभ्यते । स्वयमागतमपि विधिनापह्रियते ।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।
अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा ॥ १२० ॥

हिरण्यक आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा ५.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सोमिलको नाम कौलिको वसति स्म । सोनेकविधपटरचनारञ्जितानि पार्थिवोचितानि सदैव वस्त्राण्युत्पादयति । परं तस्य चानेकविधपट्टरचनानिपुणस्यापि न भोजनाच्छादनाभ्यधिकं कथमप्यर्थमात्रं संपद्यते । अथान्ये तत्र सामान्यकौलिकाः स्थूलवस्त्रसंपादनविज्ञानिनो महर्द्धिसंपन्नाः । तानवलोक्य स स्वभार्यामाह । प्रिये पश्यैतान्स्थूलपट्टकारकान्धनकनकसमृद्धान् । तदधारणकं ममैतत्स्थानं । तदन्यत्रोपार्जनाय गच्छामि । सा प्राह । भोः प्रियतम मिथ्या प्रलपितमेतद्यदन्यत्र गतानां धनं भवति स्वस्थाने न भवति । उक्तं च ।

उत्पतन्ति यदाकाशे निपतन्ति महीतले ।
पक्षिणां तदपि प्राप्यं नादत्तमुपतिष्ठति ॥ १२१ ॥

तथा च ।

न हि भवति यन्न भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन ।
करतलगतमपि नश्यति यस्य तु भवितव्यता नास्ति ॥ १२२ ॥

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १२३ ॥

शेते सह शयानेन गच्छन्तमनुगच्छति ।
नराणां प्राक्तनं कर्म तिष्ठति तु सहात्मना ॥ १२४ ॥

यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ परस्परम् ।
एवं कर्म च कर्ता च संश्लिष्टावितरेतरम् ॥ १२५ ॥

तस्मादत्रैव व्यवसायपरो भव । कौलिक आह । प्रिये न सम्यगभिहितं भवत्या । व्यवसायं विना न कर्म फलति । उक्तं च ।

यथैकेन न हस्तेन तालिका संप्रपद्यते ।
तथोद्यमपरित्यक्तं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥१२६ ॥
पश्य कर्मवशात्प्राप्तं भोज्यकालेपि भोजनम् ।
हस्तोद्यमं विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथंचन ॥ १२७ ॥

तथा च ।

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोत्र दोषः ॥ १२८ ॥

तथा च ।

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य विशन्ति वदने मृगाः ॥ १२९ ॥
उद्यमेन विना राजन्न सिध्यन्ति मनोरथाः ।
कातरा इति जल्पन्ति यद्भाव्यं तद्भविष्यति ॥ १३० ॥
स्वशक्त्या कुर्वतः कर्म न चेत्सिद्धिं प्रयच्छति ।
नोपालभ्यः पुमांस्तत्र दैवान्तरितपौरुषः ॥ १३१ ॥

तन्मयावश्यं देशान्तरं गन्तव्यम् । इति निश्चित्य वर्धमानपुरं गत्वा तत्र वर्षत्रयं स्थित्वा सुवर्णशतत्रयोपार्जनं कृत्वा भूयः स्वगृहं प्रस्थितः । अथार्धपथे गच्छतस्तस्य कदाचिदटव्यां पर्यटतो भगवान्र-

विरस्तमुपागतः । तत्र च व्यालभयात्स्थूलतरवटस्कन्ध आरुह्य प्रसुप्तो यावत्तिष्ठति तावन्निशीथे द्वौ पुरुषौ रौद्राकारौ परस्परं जल्पन्तावशृणोत् । तत्रैक आह । भोः कर्तः त्वं किं सम्यङ् वेत्सि यदस्य सोमिलकस्य भोजनाच्छादनादृतेधिका समृद्धिर्नास्ति । तत्किं त्वयास्य सुवर्णशतत्रयं दत्तम् । स आह । भोः कर्मन् मयावश्यं दातव्यं व्यवसायिनां तत्र च तस्य परिणतिस्त्वदायत्तेति ।

अथ यावदसौ कौलिकः प्रबुद्धः सुवर्णग्रन्थिमवलोकयति तावद्रिक्तं पश्यति । ततः साक्षेपं चिन्तयामास । अहो किमेतत् । महता कष्टेनोपार्जितं वित्तं हेलया क्वापि गतम् । तद्व्यर्थश्रमोकिंचनः कथं स्वपत्न्या मित्राणां च मुखं दर्शयिष्यामि । इति निश्चित्य तदेव पत्तनं गतः । तत्र च वर्षमात्रेणापि सुवर्णशतपञ्चकमुपार्ज्य भूयोपि स्वस्थानं प्रति प्रस्थितः । यावदर्धपथे भूयोटवीगतस्य भगवान्भानुरस्तं जगामाथ सुवर्णनाशभयात्सुश्रान्तोपि न विश्राम्यति केवलं कृतगृहोत्कण्ठः सत्वरं व्रजति । अत्रान्तरे द्वौ पुरुषौ तादृशौ दृष्टिदेशे समागच्छन्तौ जल्पन्तौ च शृणोति । तत्रैकः प्राह । भोः कर्तः किं त्वयैतस्य सुवर्णशतपञ्चकं दत्तम् । तत्किं न वेत्सि यद्भोजनाच्छादनाभ्यधिकमस्य किंचिन्नास्ति । स आह । भोः कर्मन् मयावश्यं देयं व्यवसायिनाम् । तस्य परिणामस्त्वदायत्तः । तत्किं मामुपालम्भयसि । तच्छ्रुत्वा सोमिलको यावद्ग्रन्थिमवलोकयति तावत्सुवर्णं नास्ति । ततः परं दुःखमापन्नो व्यचिन्तयत् । अहो किं मम धनरहितस्य जीवितेन । तदत्र वटवृक्ष आत्मानमुद्बध्य प्राणांस्त्यजामि । एवं निश्चित्य दर्भमयीं रज्जुं विधाय स्वकण्ठे पाशं नियोज्य शाखायामात्मानं निबध्य या-

यत्प्रक्षिपति तावदेकः पुमानाकाशस्थ एवेदमाह । भो भोः सोमिलक मैवं साहसं कुरु । अहं ते वित्तापहारको न ते भोजनाच्छादनाभ्यधिकं वराटिकामपि सहामि । तद्गच्छ स्वगृहं प्रति । अन्यच्च भवदीयसाहसेनाहं तुष्टः । तथा मे न स्याद्व्यर्थं दर्शनम् । तत्प्रार्थ्यतामभीष्टो वरः कश्चित् । सोमिलक आह । यद्येवं तद्देहि मे प्रभूतं धनम् । स आह । भोः किं करिष्यसि भोगरहितेन धनेन यतस्तव भोजनाच्छादनाभ्यधिका प्राप्तिरपि नास्ति । उक्तं च ।

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला ।
या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥ १३२ ॥

सोमिलक आह । यद्यपि भोगो नास्ति तथापि भवतु मे धनम् । उक्तं च ।

कृपणोप्यकुलीनोपि सदा संश्रितमानुषैः ।
सेव्यते स नरो लोके यस्य स्याद्वित्तसंचयः ॥ १३३ ॥

तथा च ।

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।
निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १३४ ॥

पुरुष आह । किमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ६.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने तीक्ष्णविषाणो नाम महावृषभो वसति । स च मदातिरेकात्परित्यक्तनिजयूथः शृङ्गाभ्यां नदीतटानि विदारयन्स्वेच्छया मरकतसदृशानि शष्पाणि भक्षयन्नरण्यचरो बभूव । अथ तत्रैव वने प्रलोभको नाम शृगालः प्रतिवसति स्म । स कदाचित्स्वभार्यया सह नदीतीरे सुखोपविष्टस्तिष्ठति । अत्रान्तरे स तीक्ष्ण-

विषाणो जलार्थं तदेव पुलिनमवतीर्णः । ततश्च तस्य लम्बमानौ वृषणावालोक्य शृगाल्या शृगालोभिहितः । स्वामिन् पश्यास्य वृषभस्य मांसपिण्डौ लम्बमानौ यथा स्थितौ । ततः क्षणेन प्रहरेण वा पतिष्यतः । एवं ज्ञात्वा भवता पृष्ठयायिना भाव्यम् । शृगाल आह । प्रिये न ज्ञायते कदाचिदेतयोः पतनं भविष्यति वा न वा । तत्किं वृथाश्रमाय मां नियोजयसि । अत्रस्थस्तावज्जलार्थमागतान्मूषकान्भक्षयिष्यामि समं त्वया मार्गोयं यतस्तेषाम् । अथ यदा त्वां मुक्त्वास्य तीक्ष्णविषाणस्य वृषभस्य पृष्ठे गमिष्यामि तदागत्यान्यः कश्चिदेतत्स्थानं समाश्रयिष्यति । नैतद्युज्यते कर्तुम् । उक्तं च ।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ १३५ ॥

शृगाल्याह । भोः कापुरुषस्त्वं यत्किंचित्प्राप्तं तेनापि संतोषं करोषि । उक्तं च ।

सुपूरा स्यात्कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ १३६ ॥

तस्मात्पुरुषेण सदैवोत्साहवता भाव्यम् । उक्तं च ।

यत्रोत्साहसमारम्भो यत्रालस्यविनिग्रहः ।
नयविक्रमसंयोगस्तत्र श्रीरचला ध्रुवम् ॥ १३७ ॥

तद्दैवमिति संचिन्त्य त्यजेन्नोद्योगमात्मनः ।
अनुयोगं विना तैलं तिलानां नोपजायते ॥ १३८ ॥

अन्यच्च ।

यः स्तोकेनापि संतोषं कुरुते मन्दधीर्जनः ।
तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता श्रीरपि माज्यते ॥ १३९ ॥

यच्च त्वं वदसि । एतौ पतिष्यतो न वेति । तदप्ययुक्तम् । उक्तं च ।

कृतनिश्चयिनो वन्द्यास्तुङ्गिमा नोपभुज्यते ।
चातकः को वराकोयं यस्येन्द्रो वारिवाहकः ॥ १४० ॥

अपरं मूषकमांसस्य निर्विण्णाहम् । एतौ च मांसपिण्डौ पतनप्रायौ दृश्येते । तत्सर्वथा नान्यथा कर्तव्यमिति । अथासौ तदाकर्ण्य मूषकप्राप्तिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्णविषाणस्य पृष्ठमन्वगच्छत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

तावत्स्यात्सर्वकृत्येषु पुरुषोत्र स्वयं प्रभुः ।
स्त्रीवाक्याङ्कुशविक्षुण्णो यावन्नो ध्रियते बलात् ॥ १४१ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् ।
अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ १४२ ॥

एवं स तस्य पृष्ठतः सभार्यः परिभ्रमंश्चिरकालमनयत् । न च तयोः पतनमभूत् । ततश्च निर्वेदात्पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्यामाह ।

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।
निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १४३ ॥

तयोस्तत्पश्चादपि पातो न भविष्यति । तत्तदेव स्वस्थानं गच्छावः अतोहं ब्रवीमि ।

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।
निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १४४ ॥

पुरुष आह । यद्येवं तद्गच्छ भूयोपि वर्धमानपुरम् । तत्र द्वौ बणिक्पुत्रौ वसतः । एको गुप्तधनः । द्वितीय उपभुक्तधनः । ततस्तयोः स्वरूपं बुद्ध्वैकस्य वरः प्रार्थनीयः । यदि ते धनेन प्रयोजनमभक्षितेन ततस्त्वामपि गुप्तधनं करोमि । अथवा दत्तभोग्येन धनेन ते प्रयोज-

नं तदुपभुक्तधनं करोमीति । एवमुक्त्वादर्शनं गतः । सोमिलकोपि विस्मितमना भूयोपि वर्धमानपुरं गतः । अथ संध्यासमये श्रान्तः कथमपि तत्पुरं प्राप्तो गुप्तधनगृहं पृच्छन्कृच्छ्राल्लब्ध्वास्तमितसूर्ये प्रविष्टः । अथासौ भार्यापुत्रसमेतेन गुप्तधनेन निर्भर्त्स्यमानो हठाद्गृहं प्रविश्योपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि भक्तिवर्जितं किंचिदशनं दत्तम् । ततश्च भुक्त्वा तत्रैव यावत्सुप्तो निशीथे पश्यति तावत्तावपि द्वौ पुरुषौ परस्परं मन्त्रयतः । तत्रैक आह । भोः कर्तः किं त्वयास्य गुप्तधनस्यान्योधिको व्ययो निर्मितो यत्सोमिलकस्यानेन भोजनं दत्तम् । तदयुक्तं त्वया कृतम् । स आह । भोः कर्मन् न ममात्र दोषः । मया पुरुषस्य लाभप्राप्तिर्दातव्या । तत्परिणतिः पुनस्त्वदायत्तेति । अथासौ यावदुत्तिष्ठति तावद्गुप्तधनो विसूचिकया खिद्यमानो रुजाभिभूतः क्षणं तिष्ठति । ततो द्वितीयेह्नि तद्दोषेण कृतोपवासः संजातः । सोमिलकोपि प्रभाते तद्गृहान्निष्क्रम्योपभुक्तधनगृहं गतः । तेनापि चाभ्युत्थानादिना सत्कृतो विहितभोजनाच्छादनसंमानस्तस्यैव गृहे भव्यशय्यामारुह्य सुष्वाप । ततश्च निशीथे यावत्पश्यति तावत्तावेव द्वौ पुरुषौ मिथो मन्त्रयतः । अत्र तयोरेक आह । भोः कर्तः अनेन सोमिलकस्योपकारं कुर्वता प्रभूतो व्ययः कृतः । तत्कथय कथमस्योद्धारकविधिर्भविष्यति । अनेन सर्वमेतद्व्यवहारकगृहात्समानीतम् । स आह । भोः कर्मन् मम कृत्यमेतत् । परिणतिस्त्वदायत्तेति । अथ प्रभातसमये राजपुरुषो राजप्रसादजं वित्तमादाय समायात उपभुक्तधनाय समर्पयामास । तद्दृष्ट्वा सोमिलकश्चिन्तयामास । संचयरहितोपि वरमेष उपभुक्तधनो नासौ गुप्तधनः । उक्तं च ।

अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।

रतिपुत्रफला दारा दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १४५ ॥

तद्विधाता मां दत्तभुक्तधनं करोतु । न कार्यं मे गुप्तधनेन । ततः सोमिलको दत्तभुक्तधनः संजातः । अतोहं ब्रवीमि ।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।
अरण्यं महदासाद्य मूढः सोमिलको यथा ॥

तद्भद्र हिरण्यक एवं ज्ञात्वा धनविषये संतापो न कार्यः । अथ विद्यमानमपि धनं भोज्यबन्ध्यतया तदविद्यमानं मन्तव्यम् ।

उक्तं च ।

गृहमध्यनिखातेन धनेन धनिनो यदि ।
भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ १४६ ॥

तथा च ।

उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ १४७ ॥

अन्यच्च ।

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १४८ ॥

एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थित्यर्थं वित्तोपार्जनं कर्तव्यं यतो दुःखाय तत् । उक्तं च ।

संतोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।
कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ १४९ ॥
पीयूषमिव संतोषं पिबतां निर्वृतिः परा ।
दुःखं निरन्तरं पुंसामसंतोषवतां पुनः ॥ १५० ॥
निरोधाच्चेतसोक्षाणि निरुद्धान्यखिलान्यपि

आच्छादिते रवौ मेघैः संछन्नाः स्युर्गभस्तयः ॥ १५१ ॥
वाञ्छाविच्छेदनं प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता महर्षयः ।
वाञ्छा निवर्तते नार्थैः पिपासेवाग्निसेवनैः ॥ १५२ ॥
अनिन्द्यमपि निन्दन्ति स्तुवन्त्यस्तुत्यमुच्चकैः ।
स्वापतेयकृते मर्त्याः किं किं नाम न कुर्वते ॥ १५३ ॥
धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यापि न शुभावहा ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १५४ ॥
दानेन तुल्यो निधिरस्ति नान्यो
लोभाच्च नान्योस्ति परः पृथिव्याम् ।
विभूषणं शीलसमं न चान्यत्
संतोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत् ॥ १५५ ॥
दारिद्र्यस्य परा मूर्तिर्यन्मानद्रविणाल्पता ।
जरद्गवधनः शर्वस्तथापि परमेश्वरः ॥ १५६ ॥

एवं ज्ञात्वा भद्र त्वया संतोषः कार्य इति । मन्थरकवचनमाकर्ण्य वायस आह । भद्र मन्थरको यदेवं वदति तत्त्वया चित्ते कर्तव्यम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १५७ ॥
अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।
त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥ १५८ ॥

अथैवं जल्पतां तेषां चित्राङ्गो नाम हरिणो लुब्धकत्रासितस्तस्मिन्नेव सरसि प्रविष्टः । अथायान्तं ससंभ्रममवलोक्य लघुपतनको वृक्षमारूढः । हिरण्यकः शरस्तम्बं प्रविष्टः । मन्थरकः सलिलाशय-

मास्थितः। अथ लघुपतनको मृगं सम्यक्परिज्ञाय मन्थरकमुवाच। एह्येहि सखे मन्थरक मृगोयं तृषार्त्तोत्र समायातः सरसि प्रविष्टः। तस्य शब्दोयं न मानुषसंभव इति। तच्छ्रुत्वा मन्थरको देशकालोचितमाह। भो लघुपतनक यथायं मृगो दृश्यते प्रभूतमुच्छ्वासमुद्वहन्नुद्भ्रान्तदृष्ट्या पृष्ठतोवलोकयति तन्न तृषार्त्त एष नूनं लुब्धकत्रासितः। तज्ज्ञायतामस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छन्ति न वेति। उक्तं च।

भयत्रस्तो नरः श्वासं प्रभूतं कुरुते मुहुः।
दिशोवलोकयत्येव न स्वास्थ्यं व्रजति क्वचित्॥ १५९॥

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्ग आह। भो मन्थरक ज्ञातं त्वया सम्यङ्मे त्रासकारणम्। अहं लुब्धकशरप्रहाराद्‌द्धारितः कृच्छ्रेणात्र समायातः। मम यूथं तैर्लुब्धकैर्व्यापादितं भविष्यति। तच्छरणागतस्य मे दर्शय किंचिदगम्यं स्थानं लुब्धकानाम्। तदाकर्ण्य मन्थरक आह। भोश्चित्राङ्ग श्रूयतां नीतिशास्त्रम्।

द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने।
हस्तयोश्चालनादेको द्वितीयः पादवेगजः॥ १६०॥

तद्गम्यतां शीघ्रं घनं वनं यावदद्यापि नागच्छन्ति ते दुरात्मानो लुब्धकाः। अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरमभ्युपेत्योवाच। भो मन्थरक गतास्ते लुब्धकाः स्वगृहोन्मुखाः प्रचुरमांसपिण्डधारिणः। तच्चित्राङ्ग त्वं विश्रब्धो जलाद्बहिर्भव। ततस्ते चत्वारोपि मित्रभावमाश्रितास्तस्मिन्सरसि मध्याह्नसमये वृक्षच्छायाधस्तात्सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन्तः सुखेन कालं नयन्ति। अथवा युक्तमेतदुच्यते।

सुभाषितरसास्वादबद्धरोमाञ्चकञ्चुकम्।
विनापि संगमं स्त्रीणां कवीनां सुखमेधते॥ १६१॥

तथा च ।

सकृदुक्तं न गृह्णाति स्वयं वा न करोति यः ।
यस्य संपुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितम् ॥ १६२ ॥

अथैकस्मिन्नहनि गोष्ठीसमये मृगो नायातः । अथ ते व्याकुलीभूताः परस्परं जल्पितुमारब्धाः । अहो किमद्य सुहृन्न समायातः । किं सिंहादिभिः क्वचिद्व्यापादित उत लुब्धकैरथवानले प्रपतितो गर्ताविषमे वा नवतृणलौल्यादिति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

स्वगृहोद्यानगतेपि स्निग्धैः पापं विशङ्क्यते मोहात् ।
किमु दृष्टबह्वपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥ १६३ ॥

अथ मन्थरको वायसमाह । भो लघुपतनक अहं हिरण्यकश्च तावद्द्वावप्यशक्तौ तस्यान्वेषणं कर्तुं मन्दगतित्वात् । तद्गत्वा त्वमरण्यं शोधय यदि कुत्रचित्तं जीवन्तं पश्यसीति । तदाकर्ण्य लघुपतनको नातिदूरे यावद्गच्छति तावत्पल्वलतीरे चित्राङ्गः कूटपाशनियन्त्रितास्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा शोकव्याकुलितमनास्तमवोचत् । भद्र किमिदम् । चित्राङ्गोपि वायसमवलोक्य विशेषेण दुःखितमना बभूव ।

अथवा युक्तमेतत् ।

अपि मन्दत्वमापन्नो नष्टो वापीष्टदर्शनात् ।
प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखावेगोधिकोभवेत् ॥ १६४ ॥

ततश्च बाष्पावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह । भो मित्र संजातोयं तावन्मम मृत्युः । तद्युक्तं संपन्नं यद्भवता सह मे दर्शनं संजातम् । उक्तं च ।

प्राणात्यये समुत्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनम् ।
तद्द्वाभ्यां सुखदं पश्चाज्जीवतोपि मृतस्य च ॥ १६५ ॥

तत्क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात्सुभाषितगोष्ठीष्वभिहितम् । तथा हिरण्यकमन्थरकौ मम वाक्याद्वाच्यौ ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतम् ।
मया तत्क्षम्यतामद्य द्वाभ्यामपि प्रसादतः ॥ १६६ ॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह । भद्र न भेतव्यमस्मद्विधैर्मित्रैर्विद्यमानैः । यावदहं द्रुततरं हिरण्यकं गृहीत्वागच्छामि । अपरं ये सत्पुरुषा भवन्ति ते व्यसने न व्याकुलत्वमुपयान्ति । उक्तं च ।

संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे न भीरुत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ १६७ ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकश्चित्राङ्गमाश्वास्य यत्र हिरण्यकमन्थरकौ तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वं चित्राङ्गपाशपतनं कथितवान् । हिरण्यकं च चित्राङ्गपाशमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयं पृष्ठमारोप्य भूयोपि सत्वरं चित्राङ्गसमीपे गतः । सोपि मूषकमवलोक्य किंचिज्जीविताशया संश्लिष्ट आह ।

आपन्नाशाय विबुधैः कर्तव्याः सुहृदोमलाः ।
न तरत्यापदं कश्चिद्योत्र मित्रविवर्जितः ॥ १६८ ॥

हिरण्यक आह । भद्र त्वं तावन्नीतिशास्त्रज्ञो दक्ष इति । तत्कथमत्र कूटपाशे पतितः । स आह । भो न कालोयं विवादस्य । तन्न यावत्स पापात्मा लुब्धकः समभ्येति तावद्द्रुततरं कर्तयेमं मत्पादपाशम् । तदाकर्ण्य विहस्याह हिरण्यकः । किं मय्यपि समायाते लुब्धकाद्विभेषि । ततः शास्त्रं प्रति महती मे विरक्तिः संपन्ना यद्भवद्विधा अपि नीतिशास्त्रविद एतामवस्थां प्राप्नुवन्ति । तेन त्वां पृच्छामि । स आह । भद्र कर्मणा बुद्धिरपि हन्यते । उक्तं च ।

कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।
बुद्धयः कुब्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १६९ ॥
विधात्रा रचिता या सा ललाटेक्षरमालिका ।
न तां मार्जयितुं शक्ताः स्वशक्त्याप्यतिपण्डिताः ॥ १७० ॥

एवं तयोः प्रवदतोः सुहृद्व्यसनसंतप्तहृदयो मन्थरकः शनैःशनैस्तं प्रदेशमाजगाम । तं दृष्ट्वा लघुपतनको हिरण्यकमाह । अहो न शोभनमापतितम् । हिरण्यक आह । किं स लुब्धकः समायाति । स आह । आस्तां तावल्लुब्धकवार्ता । एष मन्थरकः समागच्छति । तदनीतिरनुष्ठितानेन यतो वयमप्यस्य कारणान्नूनं व्यापादनं यास्यामो यदि स पापात्मा लुब्धकः समागमिष्यति । तदहं तावत्खमुत्पतिष्यामि । त्वं पुनर्बिलं प्रविश्यात्मानं रक्षयिष्यसि । चित्राङ्गोपि वेगेन दिगन्तरं यास्यति । एष पुनर्जलचरः स्थले कथं भविष्यतीति व्याकुलोस्मि । अत्रान्तरे प्राप्तोयं मन्थरकः । हिरण्यक आह । भद्र न युक्तमनुष्ठितं भवता यदत्र समायातः । तद्भूयोपि द्रुततरं गम्यतां यावदसौ लुब्धको न समायाति । मन्थरक आह । भद्र किं करोमि । न शक्नोमि तत्रस्थो मित्रव्यसनाग्निदाघं सोढुम् । तेनाहमत्रागतः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

दयितजनविप्रयोगो वित्तवियोगश्च केन सह्याः स्युः ।
यदि सुमहौषधकल्पो वयस्यजनसंगमो न स्यात् ॥ १७१ ॥

एवं तस्य प्रवदत आकर्णपूरितशरासनो लुब्धकोप्युपागतः । तं दृष्ट्वा मूषकेण तस्य स्नायुपाशस्तत्क्षणात्खण्डितः । अत्रान्तरे चित्राङ्गः सत्वरं पृष्ठमवलोकयन्प्रधावितः । लघुपतनको वृक्षमारूढः । हिरण्यकश्च समीपवर्ति बिलं प्रविष्टः । अथासौ लुब्धको मृगगमनाद्विषण्ण-

वदनो व्यर्थश्रमस्तं मन्थरकं मन्दंमन्दं स्थलमध्ये गच्छन्तं दृष्टवान्। अचिन्तयच्च। यद्यपि कुरंगो धात्रापहृतस्तथाप्ययं कूर्म आहारार्थं संपादितः। तदद्यास्यामिषेण मे कुटुम्बस्याहारनिर्वृत्तिर्भविष्यति। एवं विचिन्त्य तं दर्भैः संछाद्य धनुषि समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गृहं प्रति प्रस्थितः। अत्रान्तरे तं नीयमानमवलोक्य हिरण्यको दुःखाकुलः पर्यदेवयत्। कष्टं भोः कष्टमापतितम्।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य।
तावद्द्वितीयं समुपस्थितं मे
छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १७२ ॥

यदि तावत्कृतान्तेन मे धननाशो विहितस्तन्मार्गश्रान्तस्य मे विश्रामभूतं मित्रं कस्मादपहृतम्। अपरमपि मित्रं परं मन्थरकसमं न स्यात्। उक्तं च।

असंपत्तौ परो लाभो गुह्यस्य कथनं तथा।
आपद्विमोक्षणं चैव मित्रस्यैतत्फलत्रयम् ॥ १७३ ॥

तदस्य पश्चान्नान्यः सुहृन्मे। तत्किं ममोपर्यनवरतं व्यसनशरैर्वर्षति हन्त विधिः। यत आदौ तावद्वित्तनाशस्ततः परिवारभ्रंशस्ततो देशत्यागस्ततो मित्रवियोग इति। अथवा स्वरूपमेतत्सर्वेषामेव जन्तूनां जीवितधर्मस्य। उक्तं च।

कायः संनिहितापायः संपदः पदमापदाम्।
समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादभङ्गुरम् ॥ १७४ ॥

तथा च।

क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णं

धनक्षये वर्धति जाठराग्निः ।
आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति
च्छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १७५ ॥

अहो साधूक्तं केनापि ।

प्राप्ते भये परित्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥ १७६ ॥

अत्रान्तर आक्रन्दपरौ चित्राङ्गलघुपतनकौ तत्रैव समायातौ । अथ हिरण्यक आह । अहो किं वृथाप्रलपितेन । तद्यावदेष मन्थरको दृष्टिगोचरान्न नीयते तावदस्य मोक्षोपायश्चिन्त्यतामिति । उक्तं च ।

व्यसनं प्राप्य यो मोहात्केवलं परिदेवयेत् ।
क्रन्दनं वर्धयत्येव तस्यान्तं नाधिगच्छति ॥ १७७ ॥
केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।
तस्योच्छेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥ १७८ ॥

अन्यच्च ।

अतीतलाभस्य च रक्षणार्थं
भविष्यलाभस्य च संगमार्थम् ।
आपत्प्रपन्नस्य च मोक्षणार्थं
यन्मन्त्र्यतेसौ परमो हि मन्त्रः ॥ १७९ ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह । भो यद्येवं तत्क्रियतां मद्वचः । एष चित्राङ्गोस्य मार्गे गत्वा किंचित्पल्वलमासाद्य तस्य तीरे निश्चेतनो भूत्वा पततु । अहमप्यस्य शिरसि समारुह्य मन्दैश्चञ्चुप्रहारैः शिर उल्लेखिष्यामि येनासौ लुब्धकोमुं मृतं मत्वा मम चञ्चुप्रहारप्रत्ययेन

मन्थरकं भूमौ क्षिप्त्वा मृगार्थे धावति । अत्रान्तरे त्वया दर्भमयबन्धनवेष्टनानि खण्डनीयानि येनासौ मन्थरको द्रुततरं पल्वलं प्रविशति । चित्राङ्गः प्राह । भो भद्रोयं दृष्टो मन्त्रस्त्वया । नूनं मन्थरको मुक्तो मन्तव्यः । उक्तं च ।

सिद्धिं वा यदि वासिद्धिं चित्तोत्साहो निवेदयेत् ।
प्रथमं सर्वजन्तूनां प्राज्ञो वेत्ति न चेतरः ॥ १८० ॥

तत्तदेवं क्रियताम् । तथानुष्ठिते स लुब्धकस्तथैव मार्गासन्नपल्वलतीरस्थं चित्राङ्गं वायससनाथमद्राक्षीत् । तं दृष्ट्वा हर्षितमना व्यचिन्तयत् । नूनं पाशवेदनया वराकोयं मृगो गत्वायुःशेषजीवितः पाशं त्रोटयित्वा कथमप्येतद्वनान्तरं प्रविष्टो यावन्मृतः । तद्वश्योयं मे कच्छपः सुयन्त्रितत्वात् । तदेनमपि तावद्गृह्णामीत्यवधार्य कच्छपं भूतले प्रक्षिप्य मृगमुपाद्रवत् । अत्रान्तरे हिरण्यकेन वज्रोपमदंष्ट्राप्रहारेण तद्दर्भवेष्टनं तत्क्षणात्खण्डशः कृतम् । मन्थरकोपि तृणमध्यान्निष्क्रम्य पल्वलं प्रविष्टः । चित्राङ्गोप्यप्राप्तस्यापि तस्योत्थाय वायसेन सह द्रुतं प्रनष्टः । अत्रान्तरे विलक्षो विषादपरो निवृत्तो लुब्धको यावत्पश्यति तावत्कच्छपोपि गतः । ततश्च तत्रोपविश्येमं श्लोकमपठत् ।

प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरु मृगस्तावत्त्वया मे हृतः
संप्राप्तः कमठः स चापि नियतं नष्टस्तवादेशतः ।
क्षुत्क्षामोत्र वने भ्रमामि शिशुकैस्त्यक्तः समं भार्यया
यत्स्वामिन्न कृतं कृतान्त कुरु रे तत्रापि सज्जोस्म्यहम् ॥१८१॥

एवं बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः । अथ तस्मिन्दूरीभूते सर्वेपि ते काककूर्ममृगाखवः परमानन्दभाजो मिलित्वा परस्परमालि-

ङ्कृत्य पुनर्जातानिवात्मनो मन्यमानास्तदेव सरः प्राप्य महासुखेन सुभाषितगोष्ठीविनोदं कुर्वन्तः कालं नयन्ति स्म । एवं ज्ञात्वा विवेकिना मित्रसंग्रहः कार्यः । तथा मित्रेण सहाव्याजेन वर्तितव्यम् । उक्तं च ।

> यो मित्राणि करोत्यन्यत्कौटिल्येन न वर्तते ।
> स दुःखं न पराभूतः प्राप्नोति हि कथंचन ॥ १८२ ॥

॥ समाप्तं चेदं मित्रसंप्राप्त्यभिधानं द्वितीयं तन्त्रम् ॥

अथेदमारभ्यते काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रं यस्यायमादिमः श्लोकः ।

न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य
शत्रोश्चमित्रत्वमुपागतस्य ।
दग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां
काकप्रणीतेन हुताशनेन ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य समीपेनेकखगसनाथोतिघनतरपत्त्रच्छन्नो महान्न्यग्रोधपादपस्तिष्ठति । तत्र च मेघवर्णो नाम वायसराजोनेककाकपरिवारः प्रतिवसति स्म । स तत्र विहितदुर्गरचनः सपरिजनः कालं नयति । अथान्योरिमर्दनो नामोलूकराजोसंख्योलूकपरिवृतो गिरिगुहादुर्गाश्रयः प्रतिवसति स्म । स च रात्रावागत्य तस्य न्यग्रोधस्य समन्तात्परिभ्रमति । यं कंचिद्वायसमासादयति तं व्यापादयति । एवं नित्याभिगमनाच्छनैःशनैस्तन्न्यग्रोधपादपदुर्गं निर्वायसं कृतम् । अथवा भवत्येवं यतः ।

य उपेक्षते शत्रुं स्वं प्रचरन्तं यदृच्छया ।
रोगं चालस्यसंयुक्तः स शनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

तथा च ।

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत् ।
महाबलोपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३ ॥

अथान्येद्युः स वायसराजः सर्वान्सचिवानाहूय प्रोवाच। भो उत्कटस्तावदस्माकं शत्रुरुद्यमसंपन्नश्च कालविन्नित्यमेव निशागमे समेत्य व्यापादनं करोति। तत्कथमस्य प्रतिविधातव्यम्। वयं तावद्रात्रौ न पश्यामो न च तस्य दुर्गं विजानीमो येन गत्वा प्रहरामः। तदत्र किं युज्यते संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानामेकतमस्य क्रियमाणस्य। अथ ते प्रोचुः। युक्तमभिहितं देवेन यदेष प्रश्नः कृतः। उक्तं च।

अपृष्टेनापि वक्तव्यं सचिवेनात्र किंचन।
पृष्टेन त्वरितं पथ्यं वाच्यं च प्रियमप्रियम्॥ ४॥
यो न पृष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहम्।
मन्त्री च प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः॥ ५॥
सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः।
अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः॥ ६॥
तस्मादेकान्तमासाद्य मन्त्रः कार्यो महीपते।
येन तस्य वयं कुर्मो नियमं कारणं तथा॥ ७॥

अथ तस्यान्वयगताः पञ्च सचिवाः। तद्यथा नामानि। उज्जीवी संजीव्यनुजीवी प्रजीवी चिरंजीवी च। स तेषामादौ तावदुज्जीविनं पृष्टवान्। भद्र एवं स्थिते किं मन्यते भवान्। स आह। राजन् बलवता सह विग्रहो न कार्यः। यतः स बलवान्कालप्रहर्ता च तस्मात्संधेयः। उक्तं च।

बलीयसि प्रणमतां काले प्रहरतामपि।
संपदो नापगच्छन्ति प्रतीप इव निम्नगाः॥ ८॥
सत्याढ्यो धार्मिकश्चार्यो भ्रातृसंघातवान्बली।

अनेकविजयी चैव संधेयः स रिपुर्भवेत् ॥ ९ ॥
संधिः कार्योऽप्यनार्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।
प्राणैः संरक्षितैः सर्वं यतो भवति रक्षितम् ॥ १० ॥

योनेकयुद्धविजयी स तेन विशेषात्संधेयः । उक्तं च ।

अनेकयुद्धविजयी संधानं यस्य गच्छति ।
तत्प्रभावेन तस्याशु वशमायान्त्यरातयः ॥ ११ ॥
संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयो युधि ।
न हि सांशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ १२ ॥
संदिग्धो विजयो नित्यं द्यूतेनापि हि युध्यताम् ।
उपायत्रितयादूर्ध्वं तस्माद्युद्धं समाचरेत् ॥ १३ ॥
असंदधानो मानान्धः समेनापि हतो भृशम् ।
आमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसंक्षयम् ॥ १४ ॥
समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे ।
दृषत्कुम्भमिवाभित्त्वा तावत्तिष्ठति शक्तिमान् ॥ १५ ॥
भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।
नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समाचरेत् ॥ १६ ॥
खनन्नाखुबिलं सिंहः पाषाणशकलाकुलम् ।
प्राप्नोति नखभङ्गं हि फलं वा मूषको भवेत् ॥ १७ ॥
तस्मान्न स्यात्फलं यत्र पुष्टं युद्धं च केवलम् ।
न हि तत्स्वयमुत्पाद्यं कर्तव्यं च कथंचन ॥ १८ ॥
बलीयसा समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाश्रयेत् ।
वाञ्छन्नभ्रंशिनीं लक्ष्मीं न भौजंगीं कदाचन ॥ १९ ॥
कुर्वन्हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।

भुजंगवृत्तिः प्राप्नोति वधमेव हि केवलम् ॥ २० ॥

कूर्मसंकोचमास्थाय प्रहारानपि मर्षयेत् ।
कालेकाले च मतिमानुत्तिष्ठेत्कृष्णसर्पवत् ॥ २१ ॥

आगतं विग्रहं दृष्ट्वा सुसाम्ना प्रशमं नयेत् ।
विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्रभसा न समुत्पतेत् ॥ २२ ॥

तथा च ।

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।
प्रतियातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ २३ ॥

एवमुज्जीवी साममन्त्रं संधिकारकं विज्ञप्तवान् । अथ तच्छ्रुत्वा संजीविनमाह । भद्र तवाभिप्रायं श्रोतुमिच्छामि । स आह । देव न ममैतत्प्रतिभाति यच्छत्रुणा सह संधानं क्रियते । उक्तं च ।

शत्रुणा न हि संदध्यात्सुश्लिष्टेनापि संधिना ।
सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २४ ॥

अपरं च स क्रूरो लुब्धो धर्मरहितः । तत्त्वया विशेषादसंधेयः । उक्तं च ।

सत्यधर्मविहीनेन न संदध्यात्कथंचन ।
सुसंधितोऽप्यसाधुत्वादचिराद्याति विक्रियाम् ॥ २५ ॥

तस्मात्तेन योद्धव्यमिति मे निश्चयः । उक्तं च ।

क्रूरो लुब्धोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुरस्थितः ।
मूढो योधावमन्ता च सुखोच्छेद्यो भवेद्रिपुः ॥ २६ ॥

अपरं पराभूतास्तेन वयम् । तद्यदि संधानं करिष्यथ तद्भूयोऽपि काकविनाशं करिष्यति । उक्तं च ।

चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ शान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमानज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति ॥ २७ ॥
सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।
सुतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयबिन्दवः ॥ २८ ॥

यच्चैतद्वदति देवो रिपुर्बलवांस्तदप्यकारणम् । उक्तं च ।

प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत्सत्त्वमधिष्ठितः ।
पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केशरी मत्तदन्तिनः ॥ २९ ॥
उत्साहशक्तिसंपन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम् ।
यथा कण्ठीरवो नागं भारद्वाजाः प्रचक्षते ॥ ३० ॥
मायया शत्रवो वध्या अधिकाः स्युर्बलेन ये ।
यथा स्त्रीरूपमास्थाय हता भीमेन कीचकाः ॥ ३१ ॥

तथा च ।

मृत्योरिवोग्रदण्डस्य राज्ञो यान्ति वशं द्विषः ।
सर्वंसहं तु मन्यन्ते तृणाय रिपवश्च तम् ॥ ३२ ॥
न जातु शमनं यस्य तेजस्तेजस्वितेजसाम् ।
वृथाजातेन किं तेन मातुर्यौवनहारिणा ॥ ३३ ॥
या लक्ष्मीर्नानुलिप्ताङ्गी वैरिशोणितकुङ्कुमैः ।
कान्तापि मनसः प्रीतिं न सा धत्ते मनस्विनाम् ॥ ३४ ॥
रिपुरक्तेन संसिक्ता तत्स्त्रीनेत्राम्बुभिस्तथा ।
न भूमिर्यस्य भूपस्य का श्लाघा तस्य जीविते ॥ ३५ ॥

एवं संजीवी विग्रहमन्तं विज्ञापयामास । अथ तच्छ्रुत्वानुजीविनमाह । भद्र त्वमपि स्वाभिप्रायं वद । स आह देव दुष्टः स बलाधिको निर्मर्यादश्च । तत्र तेन न संधिर्न विग्रहो युक्तः । केवलं यानम-

ई स्यात् । उक्तं च ।

बलोत्कृष्टेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।
न संधिर्विग्रहो नैव विना यानं प्रशस्यते ॥ ३६ ॥
द्विधाकारं भवेद्यानं भये प्राणार्थरक्षणम् ।
एकमन्यज्जिगीषोश्च यात्रालक्षणमुच्यते ॥ ३७ ॥
कार्तिके वाथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते ।
यानमुत्कृष्टवीर्यस्य शत्रुदेशे न चान्यदा ॥ ३८ ॥
अवस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्तिताः ।
व्यसने वर्तमानस्य शत्रोश्छिद्रान्वितस्य च ॥ ३९ ॥
स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शूरैश्चाप्तैर्महाबलैः ।
परदेशं ततो गच्छेत्प्रणिधिव्याप्तमग्रतः ॥ ४० ॥
अज्ञातवीवधासारतोयसस्यो व्रजेत्तु यः ।
परराष्ट्रं न भूयः स स्वराष्ट्रमपि गच्छति ॥ ४१ ॥

तत्ते युक्तं कर्तुमपसरणम् । अन्यच्च ।

तत्र युक्तं प्रभो कर्तुं द्वितीयं यानमेव च ।
न विग्रहो न संधानं बलिना तेन पापिना ॥ ४२ ॥

अपरं कारणापेक्षया सरणं क्रियते बुधैः । उक्तं च ।

यदपसरति मेषः कारणं तत्प्रहर्तुं
मृगपतिरतिकोपात्संकुचत्युत्पतिष्णुः ।
हृदयनिहितभावा गूढमन्त्रप्रचाराः
किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते ॥ ४३ ॥

अन्यच्च ।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः ।

युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीवन्स मेदिनीम् ॥ ४४ ॥
युध्यतेहंकृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा ।
स तस्य वाञ्छितं कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४५ ॥

तद्बलवताभियुक्तस्यापसरणसमयोयं न संधिर्विग्रहश्च । एवमनुजीविमन्त्रोपसरणस्य । अथैतदाकर्ण्य प्रजीविनमाह । भद्र त्वमप्यात्मनोभिप्रायं वद । स आह । देव मम संधिविग्रहयानान्यपि त्रीण्येव न प्रतिभान्ति विशेषतश्चासनम् ।

उक्तं च ।

नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।
स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ४६ ॥

अन्यच्च ।

अभियुक्तो बलवता दुर्गे तिष्ठेत्प्रयत्नवान् ।
तत्रस्थः सुहृदाह्वानं प्रकुर्वीतात्ममुक्तये ॥ ४७ ॥
यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसंत्रस्तमानसः ।
स्वस्थानं हि त्यजेत्तत्र न तु भूयो विशेच्च सः ॥ ४८ ॥
दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।
स्थानहीनस्तथा राजा गम्यः स्यात्सर्वजन्तुषु ॥ ४९ ॥
निजस्थानस्थितोप्येकः शतं योद्धुं सहेन्नरः ।
बलिनामपि शत्रूणां तस्मात्स्थानं न संत्यजेत् ॥ ५० ॥
तस्माद्दुर्गं दृढं कृत्वा विविधासारसंयुतम् ।
प्राकारपरिखायुक्तं यन्त्रादिभिरलंकृतम् ॥ ५१ ॥
तिष्ठेन्मध्यगतो नित्यं युद्धाय कृतनिश्चयः ।
जीवन्संप्राप्स्यति राज्यं मृतो वा स्वर्गमेष्यति ॥ ५२ ॥

अन्यच्च ।

बलिनापि न बाध्यन्ते लघवोऽप्येकसंश्रयाः ।
प्रभञ्जनविपक्षेण यथैकस्था महीरुहः ॥ ५३ ॥
महानप्येकजो वृक्षः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः ।
सुमन्देनापि वातेन शक्यो धूनयितुं यतः ॥ ५४ ॥
एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि समन्वितम् ।
शक्यं द्विषन्तो मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ५५ ॥

एवं प्रजीविमन्त्रः । इदमासनसंज्ञकम् । एतत्समाकर्ण्य चिरंजीविनमाह । भद्र त्वमपि स्वाभिप्रायं वद । स आह । देव षाड्गुण्यमध्ये मम संश्रयः प्रतिभाति । तस्यानुष्ठानं कार्यम् । उक्तं च ।

असहायः समर्थोऽपि तेजस्वी किं करिष्यति ।
निर्वाते ज्वलितो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ५६ ॥

तदत्रैव स्थितेन त्वया कश्चित्समर्थ आश्रयणीयो यो विपत्प्रतीकारं करोति । यदि पुनस्त्वं तव स्थानं त्यक्त्वा प्रयास्यसि तत्कोपि ते वाङ्मात्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति । उक्तं च ।

वनानि दहतो वह्नेः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय कृशे कस्यास्ति गौरवम् ॥ ५७ ॥

अथवा नैव एकान्तो यद्बलिनमेकं समाश्रयेत् । लघूनामपि संश्रयो रक्षायै भवति । उक्तं च ।

संघातवान्यथा वेणुर्निबिडैर्वेणुभिर्वृतः ।
न शक्यते समुच्छेत्तुं दुर्बलोऽपि तथा नृपः ॥ ५८ ॥
अथ ये संहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।
ते न रौद्रानिलेनापि हन्यन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ५९

महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।
प्रसह्य इव वातेन शक्यः स्यादपि मर्दितुम् ॥ ६० ॥

यदि पुनरुत्तमे संश्रयो भवति तत्किमुच्यते । उक्तं च ।

महाजनस्य संपर्कः कस्य नोन्नतिकारकः ।
पद्मपत्रस्थितं तोयं धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ॥ ६१ ॥

ततः संश्रयं विना न कश्चित्प्रतीकारो भवति । तस्मात्संश्रयात्कार्यो विग्रह इति मेभिप्रायः । एवं चिरंजीविमन्त्रः । अथैवं तेनाभिहिते स मेघवर्णो राजा चिरंतनं पितृसचिवं दीर्घायुषं सकलनीतिपारं गतं स्थिरजीविनामानं प्रणम्य प्रोवाच । तात यदेते मया पृष्टाः सचिवास्तावदत्र स्थितस्यापि तव तत्परीक्षार्थं येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं तन्मे समादिशसि । तद्युक्तं भवति तत्समादेश्यम् । स आह । वत्स सर्वैरप्येतैर्नीतिशास्त्राश्रयमुक्तं सचिवैः । तदुपयुज्यते स्वकाले । परमेष द्वैधीभावस्य कालः । उक्तं च ।

अविश्वासं सदा तिष्ठेत्संधिना विग्रहेण च ।
द्वैधीभावं च संश्रित्य पार्श्वे शत्रोर्बलीयसः ॥ ६२ ॥

तच्छत्रुं विश्वास्याविश्वस्तैर्लोभं दर्शयद्भिः सखेनोच्छिद्यते रिपुः । उक्तं च ।

उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्धयन्त्यरिमेकदा ।
गुडेन वर्धितः श्लेष्मा सुखं वृद्ध्या निपात्यते ॥ ६३ ॥

तथा च ।

स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।
यो भवेदेकभावोत्र न स जीवति मानवः ॥ ६४ ॥

कृत्यं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।

एकभावेन कर्तव्यं शेषं द्विर्भावमाश्रितैः ॥ ६५ ॥
एको भावः सदा शस्तो यतीनां भावितात्मनाम् ।
स्त्रीलुब्धानां न लोकानां विशेषेण महीभृताम् ॥ ६६ ॥

तद्द्वैधीभावं संश्रितस्य तव स्वस्थाने वासो भविष्यति लोभाश्रयाच्च शत्रुमुच्चाटयिष्यसि । अपरं यदि किंचिच्छिद्रं तस्य पश्यसि तद्गत्वा व्यापादयिष्यसि । मेघवर्ण आह । तात मयाविदितः संश्रयस्तस्य । तत्कथं छिद्रं ज्ञायते तस्य । स्थिरजीव्याह । वत्स न केवलं स्थानं छिद्राण्यपि तस्य प्रकटीकरिष्यामि प्रणिधिभिः । उक्तं च ।

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति वै द्विजाः ।
चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६७ ॥

उक्तं चात्र विषये ।

यस्तीर्थानि निजे पक्षे परपक्षे विशेषतः ।
गुप्तैश्चारैर्नृपो वेत्ति न स दुर्गतिमाप्नुयात् ॥ ६८ ॥

मेघवर्ण आह । तात कानि तीर्थान्युच्यन्ते कतिसंख्यानि च । कीदृशा गुप्तचराः । तत्सर्वं निवेद्यतामिति । स आह । अत्र विषये भगवता नारदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः । यच्छत्रुपक्षेष्टादश तीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदश । त्रिभिस्त्रिभिर्गुप्तचरैस्तानि ज्ञेयानि । तैर्ज्ञातैः स्वपक्षः परपक्षश्च वश्यो भवति । उक्तं च नारदेन युधिष्ठिरं प्रति ।

कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च ।
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ॥ ६९ ॥

तीर्थशब्देनायुक्तकर्माभिधीयते । तद्यदि तेषां कुत्सितं भवति तत्स्वामिनोभिघाताय । प्रधानं भवति तद्वृद्धये स्यादिति । तद्यथा । मन्त्री पुरोहितः सेनापतिर्युवराजो दौवारिकोन्तर्वासिकः प्रशासकः

समाहर्तृसंनिधातृप्रदेष्टृज्ञापकाः साधनाध्यक्षो गजाध्यक्षः कोशाध्यक्षो दुर्गपालकरपालसीमापालप्रोत्कटभृत्याः । एषां भेदेन द्राग्रिपुः साध्यते । स्वपक्षे च देवी जननी कञ्चुकी मालिकः शय्यापालकः स्पाशः सांवत्सरिको भिषग्जलवाहकस्ताम्बूलवाहकाचार्याङ्गरक्षकः स्थानचिन्तकश्छत्त्रधरो विलासिनी । एषां वैरद्वारेण स्वपक्षे विघातः । तथा च ।

वैद्यसांवत्सरिकाचार्याः स्वपक्षेधिकृताश्चराः ।
यथाहितुण्डिकोन्मत्ताः सर्वं जानन्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

तथा च ।

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थैरन्तः प्रणिधयः पदम् ।
विदांकुर्वन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः ॥ ७१ ॥

एवं मन्त्रिवाक्यमाकर्ण्यात्रान्तरे मेघवर्ण आह । तात अथ किंनिमित्तमेवंविधं प्राणान्तिकं सदैव वायसोलूकानां वैरम् । स आह । वत्स कदाचिद्धंसशुकबककोकिलचातकोलूकमयूरकपोतपारावतविष्किरप्रभृतयः सर्वेपि पक्षिणः समेत्य सोद्वेगं मन्त्रयितुमारब्धाः । अहो अस्माकं वैनतेयो राजा स च तावच्छ्रीवासुदेवासक्तो नास्माकं कामपि चिन्तां करोति । तत्किं तेन वृथास्वामिना यो लुब्धकपाशैर्नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां विधत्ते । उक्तं च ।

यो न रक्षति वित्रस्तान्पीड्यमानान्परैः सदा ।
जन्तून्पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः ॥ ७२ ॥
यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता इमाः प्रजाः ।
अकर्णधारा पुरुषा विप्लवन्ते ह नौरिव ॥ ७३ ॥
षडिमान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे ।

अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७४ ॥
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीम् ।
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ॥ ७५ ॥

तत्संचिन्त्यान्यः कश्चिद्राजा विहंगमानां क्रियतामिति । अथ तैर्भद्राकारमुलूकमवलोक्य सर्वैरभिहितम् । यदेव उलूको राजास्माकं भविष्यति । तदानीयन्तां नृपाभिषेकसंबन्धिनः संभारा इति । अथ साधिते विविधतीर्थोदके प्रगुणीकृतेऽष्टोत्तरशतमूलिकासंघाते प्रदत्ते सिंहासने वर्तिते सप्तद्वीपवतीधरित्रीमण्डले प्रस्तारिते व्याघ्रचर्मण्यापूरितेषु हेमकुम्भेषु दीपेषु वाद्येषु च सज्जीकृतेषु दर्पणादिषु माङ्गल्यवस्तुषु पठत्सु वन्दिमुख्येषु वेदोच्चारणपरेषु समुदितमुखेषु ब्राह्मणेषु गीतपरे युवतीजन आनीतायामग्रमहिष्यां कृकालिकायामुलूकोऽभिषेकार्थं यावत्सिंहासन उपविशति तावत्कुतोऽपि वायसः समायातः । सोऽचिन्तयत् । अहो किमेष पक्षिमेलापको महोत्सवश्च । अथ ते पक्षिणस्तं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः । पक्षिणां मध्ये वायसश्चतुरः श्रूयते । उक्तं च ।

नराणां नापितो धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ।
दंष्ट्रिणां च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥ ७६ ॥

तदस्यापि वचनं ग्राह्यम् । उक्तं च ।

बहुधा बहुभिः सार्धं चिन्तिताः सुनिरूपिताः ।
कथंचिन्न विलीयन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ७७ ॥

अथ वायसः समेत्य तानाह । अहो किं महाजनसमागमोऽयं परममहोत्सवश्च । ते प्रोचुः । भो नास्ति कश्चिद्विहंगानां राजा । तदस्योलूकस्य विहंगराजाभिषेको निरूपितस्तिष्ठति समस्तपक्षिभिः । तत्त्व-

मपि मतं देहि। प्रस्तावे समागतोसि। अथासौ काको विहस्याह। अहो न युक्तमेतद्यन्मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुकहारीतसारसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवान्धस्यास्य करालवक्त्रस्याभिषेकः क्रियते। तन्नैतन्मम मतम्। यतः।

वक्रनासश्च कर्काक्षो रौद्रश्चाप्रियदर्शनः।
अक्रुद्धोयं दिवान्धः स्यात्क्रुद्धः कीदृग्भविष्यति ॥ ७८ ॥

तथा च।

स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियदर्शनम्।
उलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति ॥ ७९ ॥

अपरं वैनतेये स्वामिनि स्थिते किमेष दिवान्धः स्वामी क्रियते। तद्यद्यपि गुणवान्भवति तथाप्येकस्मिन्स्वामिनि स्थिते नान्यो भूपः प्रशस्यते।

एक एव हितार्थो यस्तेजस्वी पार्थिवो भुवः।
युगान्त इव भास्वन्तो बहवोत्र विपत्तये ॥ ८० ॥

तत्तस्य नाम्नापि यूयं परेषामगम्या भविष्यथ। उक्तं च।

गुरूणां नाममात्रेपि गृहीतेस्वामिसंभवे।
दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायते ॥ ८१ ॥

तथा च।

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः संजायते परा।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ८२ ॥

त ऊचुः। कथमेतत्। स आह।

कथा १

अस्ति कस्मिंश्चिद्वने चतुर्दन्तो नाम महागजो यूथाधिपः प्रतिव-

सति स्म । तत्र कदाचिन्महत्यनावृष्टिः संजाता प्रभूतवर्षाणि यावत् । तया तडागह्रदपल्वलसरांसि शोषमुपागतानि । अथ तैः समस्तगजैः स गजराजः प्रोक्तः । देव पिपासाकुला गजकलभा मृतप्राया अपरे मृताश्च । तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयो यत्र जलपानेन स्वस्थतां व्रजन्ति । ततश्चिरं ध्यात्वा तेनाभिहितम् । अस्ति महान्ह्रदो विविक्ते प्रदेशे स्थलमध्यगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव पूर्णः । तत्तत्र गम्यतामिति । तथानुष्ठिते पञ्चरात्रमुपसर्पद्भिः समासादितस्तैः स ह्रदः । तत्र स्वेच्छया जलमवगाह्यास्तमनवेलायां निष्क्रान्ताः । तस्य च ह्रदस्य समन्ताच्छशकबिला असंख्याः सुकोमलभूमौ तिष्ठन्ति । तेपि समस्तैरपि तैर्गजैरितस्ततो भ्रमद्भिः परिभग्नाः । बहवः शशका भग्नपादशिरोग्रीवा विहिताः केचिन्मृताः केचिज्जीवशेषा जाताः । अथ गते तस्मिन्गजयूथे शशकाः सोद्वेगा गजपादक्षुण्णसमावासाः केचिद्भग्नपादा अन्ये जर्जरितकलेवरा रुधिरप्लुता अन्ये हतशिशवो बाष्पपिहितलोचनाः समेत्य मिथो मन्त्रं चक्रुः । अहो विनष्टा वयम् । नित्यमेवैतद्गजयूथमागमिष्यति यतो नान्यत्र जलमस्ति । तत्सर्वेषां नाशो भविष्यति । उक्तं च ।

स्पृशन्नपि गजो हन्ति जिघ्रन्नपि भुजंगमः ।
हसन्नपि नृपो हन्ति मानयन्नपि दुर्जनः ॥ ८३ ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः । तत्रैकः प्रोवाच । गम्यतां देशत्यागेन । किमन्यत् । उक्तं च मनुना व्यासेन च ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ८४ ॥

मनुः ।

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ ८५ ॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ ८६ ॥

ततश्चान्ये प्रोचुः । भोः पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते सहसा त्यक्तुम् । तत्क्रियतां तेषां कृते काचिद्विभीषिका यत्कथमपि दैवान्न समायान्ति । उक्तं च ।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।
विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो भयंकरः ॥ ८७ ॥

अथान्ये प्रोचुः । यद्येवं ततस्तेषां महद्विभीषिकास्थानमस्ति येन नागमिष्यन्ति । सा च चतुरदूतायत्ता विभीषिका । यतो विजयदत्तो नाम राजास्मत्स्वामी शशकश्चन्द्रमण्डले निवसति तत्प्रेष्यतां कश्चिन्मिथ्यादूतो यूथाधिपसकाशं यच्चन्द्रस्त्वामत्र ह्रद आगच्छन्तं निषेधयति यतोस्मत्परिग्रहोस्य समन्ताद्वसति । एवमभिहिते श्रद्धेयवचनात्कदापि निवर्तते । अथान्ये प्रोचुः । यद्येवं तदस्ति लम्बकर्णो नाम शशकः । स च वचनरचनाचतुरो दूतकर्मज्ञः । स तत्र प्रेष्यतामिति । उक्तं च ।

साकारो निःस्पृहो वाग्मी नानाशास्त्रविचक्षणः ।
परचित्तावगन्ता च राज्ञो दूतः स इष्यते ॥ ८८ ॥

अन्यच्च ।

यो मूर्खं लौल्यसंपन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।
मिथ्यावादं विशेषेण तस्य कार्यं न सिध्यति ॥ ८९ ॥

तदन्विष्यतां यद्यस्माद्व्यसनादात्मनां सुनिर्मुक्तिः । अथान्ये प्रोचुः ।

अहो युक्तमेतत् । नान्यः कश्चिदुपायोस्माकं जीवितस्य । तथैव क्रियताम् । अथ लम्बकर्णो गजयूथाधिपसमीपे निरूपितो गतश्च । तथानुष्ठिते लम्बकर्णोपि गजमार्गमासाद्यागम्यं स्थलमारुह्य तं गजमुवाच । भो भो दुष्टगज किमेवं लीलया निःशङ्कतयात्र चन्द्रह्रद आगच्छसि । तन्नागन्तव्यं निवर्त्यतामिति । तदाकर्ण्य विस्मितमना गज आह । भोः कस्त्वम् । स आह । अहं विजयदत्तो नाम शशकश्चन्द्रमण्डले वसामि । सांप्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे प्रहितस्तस्य वचनस्य श्रद्धेयत्वात् । तच्छ्रुत्वा स आह । भोः शशक तत्कथय भगवतश्चन्द्रमसः संदेशं येन सत्वरं क्रियते । स आह । भवतातीतदिवसे यूथेन सहागच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः । तत्किं न वेत्सि भवान्यन्मम परिग्रहोयम् । तद्यदि जीवितेन ते प्रयोजनं तदा केनापि प्रयोजनेनाप्यत्र ह्रदे नागन्तव्यमिति संदेशः । गज आह । अथ क्व वर्तते भगवान्स्वामी चन्द्रः । स आह । अत्र ह्रदे सांप्रतं शशकानां भवद्यूथमथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समायातस्तिष्ठति । अहं पुनस्तवान्तिकं प्रेषितः । गज आह । यद्येवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्यान्यत्र गच्छामः । शशक आह । भो आगच्छ मया सहैकाकी येन दर्शयामि । तथानुष्ठिते शशको निशासमये तं गजं ह्रदतीरे नीत्वा जलमध्ये स्थितं चन्द्रबिम्बमदर्शयत् । आह च । भो एष नः स्वामी जलमध्ये समाधिस्थस्तिष्ठति तन्निभृतं प्रणम्य सत्वरं व्रजेति । नो चेत्समाधिभङ्गाद्भूयोपि प्रभूतं कोपं करिष्यति । अथ गजोपि त्रस्तमनास्तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः शशकाश्च तद्दिनादारभ्य सपरिवाराः सुखेन स्वेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति स्म । अतोहं ब्रवीमि ।

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः संजायते परा ।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ १० ॥

तथा च ।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।
उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ ११ ॥

ते प्रोचुः । कथमेतत् । स आह ।

कथा २.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वृक्षे पुराहं वसामि । तत्राधस्तात्कोटरे कपिञ्जलो नाम चटकः प्रतिवसति स्म । अथ सदैवास्तमनवेलायामागतयोर्द्वयोरनेकसुभाषितगोष्ठ्या देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिपुराणचरितकीर्तनेन च पर्यटनदृष्टानेककौतूहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो व्रजति । अथ कदाचित्कपिञ्जलः प्राणयात्रार्थमन्यैश्चटकैः सहान्यं पक्वशालिप्रायं देशं गतः । ततो यावन्निशासमयेपि नायातस्तावदहं सोद्वेगमनास्तद्वियोगदुःखितश्चिन्तितवान् । अहो किमद्य कपिञ्जलो नायातः । किं केनापि पाशेन बद्ध उताहोस्वित्केनापि व्यापादितः । सर्वथा यदि कुशली भवति तन्मां विना न तिष्ठति । एवं मे चिन्तयतो बहून्यहानि व्यतिक्रान्तानि । ततश्च तत्र कोटरे कदाचिच्छीघ्रगो नाम शशकोस्तमनवेलायामागत्य प्रविष्टः । मयापि कपिञ्जलनिराशत्वेन न निवारितः । अथान्यस्मिन्नहनि कपिञ्जलः शालिभक्षणादतीव पीवरतनुः स्वमाश्रयं स्मृत्वा भूयोप्यत्रैव समायातः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

न तादृग्जायते सौख्यमपि स्वर्गे शरीरिणाम् ।

दरिद्रेपि हि यादृक्स्यात्स्वदेशे स्वपुरे गृहे ॥ ९२ ॥

अथासौ कोटरान्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा साक्षेपमाह । भो मदीयमेतद्गृहम् । तच्छीघ्रं निष्क्रम्यताम् । शशक आह । न तवेदं गृहं किंतु ममैव । तत्किं मिथ्या परुषाणि जल्पसि । उक्तं च ।

वापीकूपतडागानां देवालयकुजन्मनाम् ।
उत्सर्गात्परतः स्वाम्यमपि कर्तुं न शक्यते ॥ ९३ ॥

तथा च ।

प्रत्यक्षं यस्य यद्भुक्तं गृहाद्यं दश वत्सरान् ।
तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाक्षराणि च ॥ ९४ ॥
मानुषाणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्तितः ।
तिरश्चां च विहंगानां यावच्छिशुसमाश्रयः ॥ ९५ ॥

तन्ममैतद्गृहं न तवेति । कपिञ्जल आह । भो यदि स्मृतं प्रमाणीकरोषि तदागच्छ मया सह येन स्मृतिपाठकं पृष्ट्वा स यस्य ददाति स गृह्णातु । तथानुष्ठिते मयापि चिन्तितम् । किमत्र भविष्यति । मया द्रष्टव्योयं न्यायः । ततः कौतुकादहमपि तावनु प्रस्थितः । अत्रान्तरे तीक्ष्णदंष्ट्रो नामारण्यमार्जारस्तयोर्विवादं श्रुत्वा मार्गासन्नं नदीतटमासाद्य कृतकुशोपग्रहो निमीलितैकनयन ऊर्ध्वबाहुरर्धपादस्पृष्टभूमिः श्रीसूर्याभिमुख इमां धर्मदेशनामकरोत् । अहो असारोयं संसारः । क्षणभङ्गुराः प्राणाः । स्वप्नसदृशः प्रियसमागमः । इन्द्रजालवत्कुटुम्बपरिग्रहोयम् । तद्धर्मं मुक्त्वा नान्या गतिरस्ति । उक्तं च ।

यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ९६ ॥
नाच्छादयति कौपीनं न दंशमशकापहम् ।

शुनः पुच्छमिवानर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥ ९७ ॥

अन्यच्च ।

पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ९८ ॥
श्रेयः पुष्पफलं वृक्षाद्दध्नः श्रेयो घृतं स्मृतम् ।
श्रेयस्तैलं च पिण्याकाच्छ्रेयान्धर्मस्तु मानुषात् ॥ ९९ ॥
सृष्टा मूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलम् ।
धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशवो यथा ॥ १०० ॥
स्थैर्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः ।
बह्वन्तराययुक्तस्य धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥ १०१ ॥
संक्षेपात्कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्तरेण वः ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १०२ ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १०३ ॥

अथ तस्य तां धर्मदेशनां श्रुत्वा शशक आह । भोः कपिञ्जल एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति । तदेनं पृच्छावः । कपिञ्जल आह । ननु स्वभावतोयमस्माकं शत्रुभूतः । तद्दूरे स्थित्वा पृच्छावः । कदाचिदस्य व्रतवैकल्यं संपत्स्यते । ततो दूरस्थौ तावूचतुः । भोस्तपस्विन्धर्मदेशक आवयोर्विवादो वर्तते । तद्धर्मशास्त्रद्वारेणास्माकं निर्णयं देहि । यो हीनवादी स ते भक्ष्य इति । स आह । भद्रौ मा मैवं वदतं । निवृत्तोहं नरकमार्गाद्धिंसाकर्मणः । अहिंसैव धर्ममार्गः । उक्तं च ।

अहिंसापूर्वको धर्मो यस्मात्सद्भिरुदाहृतः ।

यूकमत्कुणदंशादींस्तस्मात्तानपि रक्षयेत् ॥ १०४ ॥
हिंसकान्येव भूतानि यो हिनस्ति स निर्घृणः ।
स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥ १०५ ॥

एते ये.याज्ञिका अपि यज्ञकर्मणि पशून्घ्नन्ति ते मूर्खाः । परमार्थं श्रुतेर्न जानन्ति । तत्र किलैतदुक्तं यदजैर्यष्टव्यम् । अजा व्रीहयस्तावत्सप्तवार्षिकाः कथ्यन्ते न पुनः पशुविशेषाः । उक्तं च ।

वृक्षांश्छित्वा पशून्हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् ।
यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरकं केन गम्यते ॥ १०६ ॥

तन्नाहं भक्षयिष्यामि । जयपराजयनिर्णयं करिष्यामि । परं वृद्धोहं दूरान्न यथावच्छृणोमि । एवं ज्ञात्वा समीपवर्तिनौ भूत्वा विवादं वदतं येन मे विज्ञातपरमार्थं विवादं वदतः परत्रं न विरुध्यते । उक्तं च ।

मानाद्वा यदिवा लोभात्क्रोधाद्वा यदिवा भयात् ।
यो न्यायमन्यथा ब्रूते स याति नरकं नरः ॥ १०७ ॥

तथा च ।

एकमश्वानृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतं कन्यानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १०८ ॥
उपविष्टः सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।
तस्माद्दूरेण स त्याज्यो न्यायो वा कीर्तयेदृतम् ॥ १०९ ॥

तस्माद्विश्रब्धैर्भूत्वा कर्णोपान्ते निवेद्यताम् । किं बहुना । तेन क्षुद्रेण तूर्णं विश्वासितावुभौ यथा बुद्धिविहीनौ तौ संजातावङ्कवर्तिनौ । ततश्च तेनापि समकालमेकः पादान्तेनाक्रान्तोन्यो दंष्ट्राक्रकचेन । ततो गतप्राणौ तौ भक्षिताविति । अतोहं ब्रवीमि ।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ ११० ॥

तद्भवन्तोऽप्येवं दिवान्धमर्थपतिमासाद्य रात्र्यन्धाः शशकपिञ्जलमार्गेण यास्यन्ति । एवं ज्ञात्वा यदुचितं तद्विधेयम् । अथ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा साध्वनेनाभिहितमित्युक्त्वा भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य मन्त्रयिष्याम इति ब्रुवाणाः सर्वे यथाभिमतं जग्मुः । केवलमवशिष्टो भद्रासनोपविष्टोऽभिषेकार्थं दिवान्धः कृकालिकया सहास्ते । अथ तेनाभिहितम् । कः कोऽत्र । भोः किमद्यापि न क्रियते मेऽभिषेकः । अथ कृकालिकयाभिहितम् । भद्र कृतोऽयं विघ्नस्ते काकेन । गतास्ते विहगा यथेप्सितासु दिक्षु । केवलमेक एवायं वायसः केनापि हेतुना तिष्ठति । तदुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयिष्यामि । तच्छ्रुत्वा स सविषादं वायसमाह । भो दुष्टात्मन् किं मया तेऽपकृतं यद्राज्याभिषेको मे विघ्नितः । तदद्यप्रभृति सान्वयमावयोर्वैरम् । उक्तं च ।

रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।
वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ १११ ॥

इत्येवमभिधाय कृकालिकया सह स्वाश्रयं गतः । अथ भयव्याकुलो वायसो व्यचिन्तयत् । अहो अकारणवैरमासादयता मया किं व्याहृतम् । उक्तं च ।

अदेशकालज्ञमनायतिक्षमं
यदप्रियं लाघवकारि चात्मनः ।
योऽत्राब्रवीत्कारणवर्जितं वचो
न तद्वचः स्याद्विषमेव तद्भवेत् ॥ ११२ ॥
बलोपपन्नोऽपि हि बुद्धिमान्नरः
परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम् ।

भिषङ्ममास्तीति विचिन्त्य भक्षयेत्
अकारणात्को हि विचक्षणो विषम् ॥ ११३ ॥

एवमुक्त्वा काकोपि स्वभवनं प्रति प्रायात् । तद्वत्स एवमस्माभिः सह वैरं कौशिकानामन्वयागतम् । मेघवर्ण आह । तात तदेवं गतेस्माभिः किं क्रियते । स आह । वत्स एवं गतोपि षाड्गुण्यादपरः स्थूलोभिप्रायोऽस्ति । तमङ्गीकृत्य स्वयमेवाहं तद्विजयाय यास्यामि रिपून्वञ्चयित्वा वधिष्यामि । उक्तं च ।

बहुबुद्धिसमुपेताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥ ११४ ॥

मेघवर्ण आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ३.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मित्रशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताग्निहोत्रपरिग्रहः प्रतिवसति स्म । स कदाचिन्माघमासे सौम्यानिले प्रवाति मेघाच्छादिते गगणे मन्दंमन्दं वर्षति पर्जन्ये पशुप्रार्थनार्थं कंचि द्ग्रामान्तरं गतः । कश्चिद्यजमानो याचितः । भो यजमान आगाम्यमावास्यायां यक्ष्यामि यज्ञम् । तद्यजनार्थं पशुमेकं समर्पय । अथ तेनातीव पीवरतनुः पशुः प्रदत्तः । सोपि समर्थस्तं पशुमितश्चेतश्च गच्छन्तं विज्ञाय स्कन्धे कृत्वा सत्वरं पुराभिमुखं प्रतस्थे । अथ तस्य गच्छतो मार्गे त्रयो धूर्ताः क्षुत्क्षामकण्ठाः संमुखा बभूवुः । तैस्तादृशं पीवरतनुं पशुं स्कन्धे कृतमालोक्य मिथोभिहितम् । भो अस्य पशोर्भक्षणादद्यतनीयो हिमपातो व्यर्थतां नीयते । तदेनं वञ्चयित्वास्य सकाशाद्गृह्यते । अथ तेषामेकतमो वेषपरिवर्तनं विधाय संमु-

खो भूत्वापरमार्गेण तमाहिताग्निमूचे । भो भो बालाग्निहोत्रिन् किमेवं जनविरुद्धं हास्यकार्यमनुष्ठीयते यदेष सारमेयोपवित्रः स्कन्धाधिरूढो नीयते । उक्तं च ।

श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्तिताः ।
रासभोष्ट्रौ विशेषेण तस्मात्तान्नैव संस्पृशेत् ॥ ११६ ॥

ततश्च तेन कोपाविष्टेनाभिहितम् । अहो किमन्धो भवान्यत्पशुं सारमेयत्वे न प्रतिपादयसि । स आह । ब्रह्मन् न कोपः कार्यः । यथेच्छं गम्यताम् । अथ यावत्किंचिद्वनान्तरं गच्छति तावद्द्वितीयो धूर्तः संमुखमभ्युपेत्य तमुवाच । भो ब्रह्मन् कष्टं कष्टम् । यद्यपि वल्लभोयं मृतवत्सस्तथापि स्कन्ध आरोपयितुमशक्यः ।

उक्तं च ।

तिर्यञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत्कुधीः ।
पञ्चगव्येन शुद्धिः स्यात्तस्य चान्द्रायणेन वा ॥ ११६ ॥

अथासौ सकोपमाह । भोः किमन्धो भवान्यत्पशुं मृतवत्सं वदसि । सोब्रवीत् । भगवन् मा कोपं कुरु । अज्ञानान्मयाभिहितम् । तत्त्वमात्मन उचितेन समाचरेति । अथ यावत्स्तोकं वनान्तरं गच्छति तावत्तृतीयो धूर्तः संमुखमुपेत्य तमुवाच । भो अयुक्तमेतद्यद्रासभं स्कन्धारूढं नयसि । तत्त्यज्यतामेषः । उक्तं च ।

यः स्पृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोथवा ।
सचैलं स्नानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥ ११७ ॥

तत्त्यजैनं यावत्कोपि न पश्यति । अथासौ तं पशुं राक्षसं मन्यमानो भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य पलायितुं प्रारब्धः । ततस्तेपि त्रयो मिलित्वा पशुमादाय यथेच्छं भक्षितुमारब्धाः । अतोहं ब्रवीमि ।

बहुबुद्धिसमुपेताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।
शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागालदिव ॥ ११८ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

अभिनवसेवकविनयैः प्राघूर्णोक्तैर्विलासिनीरुदितैः ।
धूर्तजनवचननिकरैरिह कश्चिदवञ्चितो नास्ति ॥ ११९ ॥

तदत्रास्ति किंचिद्वक्तव्यमेव । तदवधार्य यथोक्तमनुष्ठीयताम् । स आह । तर्हि समादिश । तवादेशो नान्यथा कार्यः । स्थिरजीव्याह । वत्स आकर्णय तर्हि सामादीनतिक्रम्य यो मया पञ्चम उपायो निरूपितः । तन्मां विपक्षभूतं कृत्वातिनिष्ठुरवचनैर्भर्त्सय । यथाविपक्षप्रणिधीनां प्रत्ययो भवति तथा समाहृतरुधिरैरालिप्य मां न्यग्रोधस्याधः प्रक्षिप्य गम्यतां पर्वतमृष्यमूकं प्रति । तत्र सपरिवारस्तिष्ठ यावदहं सपत्नान्सुप्रणीतेन विधिना विश्वास्याभिमुखान्कृत्वा कृतार्थो ज्ञानदुर्गमध्यो दिवसे तानन्धतां प्राप्तांस्त्वां नीत्वा व्यापादयिष्यामि ज्ञातं मया सम्यक् । नान्यथा सिद्धिरस्ति । मत्वेक्षस्व । यतो दुर्गमेतदपसाररहितं केवलं वधाय भवति । उक्तं च ।

अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते ।
अपसारपरित्यक्तं दुर्गव्याजेन बन्धनम् ॥ १२० ॥

न च त्वयास्मदर्थं कृपा कार्या । उक्तं च ।

अपि प्राणसमानिष्टान्पालितांल्लालितानपि ।
भृत्यान्युद्धसमुत्पन्नान्पश्येन्म्लानामिव स्रजम् ॥ १२१ ॥

तथा च ।

प्राणवद्रक्षयेद्भृत्यान्स्वकायमिव पोषयेत् ।
सदैकदिवसस्यार्थे यत्र स्याच्छत्रुसंगमः ॥ १२२ ॥

तत्त्वया नात्र विषये निषेधनीयोहम् । इत्युक्त्वा तेन सह शुष्ककलहं कर्तुमारब्धः । अथान्ये ते तस्य भृत्याः स्थिरजीविनमुच्छृङ्खलवाचा जल्पन्तमवलोक्य तस्य वधायोद्यता मेघवर्णेनाभिहिताः । अहो निवर्तध्वं यूयम् । अहमेवास्य शत्रुपक्षपातिनो दुरात्मनः स्वयं निग्रहं करिष्यामि । इत्यभिधाय तस्योपरि समारुह्य लघुचञ्चुप्रहारैस्तं निहत्य रुधिरेण प्लावयित्वा यथाभिप्रेतं सपरिजनो गतः । अत्रान्तरे कृकालिकया द्विषत्प्रणिधिभूतया सर्वं तदमात्यव्यसनं मेघवर्णस्य गमनं चोलूकराजाय निवेदितम् । यत्तवारिः संप्रति क्वापि भीतो भीतपरिवारश्च प्रचलितः । उलूकोपि तदाकर्ण्यास्तमनवेलायां सामात्यपरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः । प्राह च । यदहो त्वर्यतां त्वर्यताम् । भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते । उक्तं च ।

शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यत्र संश्रयम् ।
कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रत्वे राजसेविनाम् ॥ १२३ ॥
न च च्छिद्रं विना शत्रुर्देवानामपि सिध्यति ।
छिद्रं शक्रेण संप्राप्य दितेर्गर्भो विदारितः ॥ १२४ ॥

एवं ब्रुवाणाः समन्तात्तं न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्यावस्थिताः । यावन्न कश्चिद्वायसो दृश्यते तावच्छाखाग्रसमारूढो हृष्टमनाः स्तूयमानो वन्दिभिरुलूकराज एतदुवाच । अहो ज्ञायतां तेषां मार्गः । यत्कतमेन मार्गेण ते प्रनष्टाः काकाः । तन्न यावद्दुर्गं समाश्रयन्ति तावदेव पृष्ठतो गत्वा व्यापाद्या भवन्ति । उक्तं च ।

वृतिमप्याश्रितः शत्रुरवध्यः स्याज्जिगीषुणा ।
किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्र्या परया युतम् ॥ १२५ ॥

अथास्मिन्प्रस्तावे स्थिरजीवी मन्दंमन्दं शब्दमकरोत् । तच्छ्रुत्वा

ते सर्वेऽप्युलूकास्तस्य वधार्थं प्रजग्मुः । अथ तेनोक्तम् । अहो अहं स्थिरजीविनामा मेघवर्णस्य मन्त्री मेघवर्णेनेदृशीमवस्थां नीतः । तन्निवेदयध्वमात्मनः स्वामिने । तेन सह बहु वक्तव्यमस्ति । अथ तैर्निवेदिते स उलूकराजो विस्मयमाविष्टस्तत्सकाशं गत्वा प्रोवाच । भोः किमेतां दशां गतस्त्वम् । तत्कथ्यताम् । स्थिरजीव्याह । देव श्रूयताम् । अतीतदिने स दुरात्मा मेघवर्णो युष्मद्व्यापादितप्रभूतवायसान्दृष्ट्वा युष्माकमुपरि कोपशोकग्रस्तो युद्धार्थं प्रचलित आसीत् । ततो मयाभिहितम् । स्वामिन् न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुम् । उक्तं च ।

बलीयसा हीनबलो विरोधं
न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।
न वध्यते वेतसवृत्तिरत्र
व्यक्तं प्रणाशो हि पतंगवृत्तेः ॥ १२६ ॥

तत्तस्योपप्रदानेन संधिर्विधातुं युक्तः । उक्तं च ।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान् ।
दत्त्वा प्ररक्षयेत्प्राणान्रक्षितैस्तैर्धनं पुनः ॥ १२७ ॥

तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं मामशङ्कमनिनाहमीदृशमिवस्थां नीतः । तत्तव पादाः सांप्रतं मे शरणम् । किं बहुना विज्ञप्तेन । यावदहं प्रचलितुं शक्नोमि तावत्त्वां तस्याश्रये नीत्वा सर्ववायसक्षयं विधास्यामि । अथारिमर्दन एतदाकर्ण्य पितृपैतामहान्सचिवानेकत्र स्थान आकार्य तैः सह मन्त्रितवान् । रक्ताक्षः क्रूराक्षो दीप्ताक्षो वक्रनास एते तस्य चत्वारः सचिवाः । तत आदौ रक्ताक्षं पृष्टवान् । भद्र तावदेष तस्य रिपोर्मन्त्री मम हस्तगतः । तत्किं क्रियताम् । स आह । देव एष तस्याद्यो मन्त्री यद्यपि वेलामुहूर्तगुणेन

दुर्जनोक्तेन वाक्येन नियोजितस्तदप्यस्य वाक्यं श्रोतव्यं यतो न सदैव विग्रहासक्तेन भूभुजा भाव्यम् । उक्तं च ।

कोशक्षयो न निद्रा च न विलासेषु च स्पृहा ।
विग्रहासक्तचित्तानां न रतिः क्वापि जायते ॥ १२८ ॥

तस्मादस्य द्वारेण तेन सह साम्ना वर्तितव्यम् । उक्तं च ।

सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयंभुवा ।
तेषां दण्डस्तु पापीयांस्तं पश्चाद्विनियोजयेत् ॥ १२९ ॥

तथा च ।

सामसिद्धानि कार्याणि विकृतिं यान्ति न क्वचित् ।
सज्जनानां मनांसीव भवन्ति प्रमुदे सदा ॥ १३० ॥

सामसाध्येषु कार्येषु यो दण्डं योजयेद्बुधः ।
स पित्ते शर्कराशाम्ये पटोलं कटुकं पिबेत् ॥ १३१ ॥

यत्केचिच्चैवं वदन्ति । यच्छत्रवो दण्डसाध्याः स्युर्न सामसाध्यास्तदप्ययुक्तम् । उक्तं च ।

पर्णशब्दमपि श्रुत्वा त्रस्यन्ति हरिणाश्च ये ।
तेपि साम्नात्र बध्यन्ते लुब्धकैः पश्य सर्वदा ॥ १३२ ॥

अन्यच्च ।

शत्रोरुच्छेदनार्थाय न साम्नोस्त्यन्यदौषधम् ॥
हेमन्ते हिमपातेन पद्मिनी किं न दह्यते ॥ १३३ ॥

तद्यदि मद्वचः प्रमाणं तत्संधानाय वधाय वा रिपोः साम प्रयोक्तव्यं यतो नीतावप्युक्तम् ।

शनैःशनैर्ददात्येष पादौ भूतानुकम्पया ।
अहो जलचरः प्राणी बकः परमधार्मिकः ॥ १३४ ॥

एवं तस्याभिप्रायं बुद्ध्वा क्रूराक्षमाह । भद्र तवाभिप्रायमपि श्रोतुमिच्छामि । एवंविधे कृत्ये समुपस्थिते किं मम कृत्यं भवति । स आह । देव तेन निसर्गवैरिणा यत्सामप्रयोजनं तन्मम न भाति । उक्तं च ।

चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ शान्त्वमपक्रिया ।
स्वेद्यमानज्वरं प्राज्ञः कोम्भसा परिषिञ्चति ॥ १३५ ॥

तद्भेदसाध्यो दुष्टोपि रिपुर्भवति । उक्तं च ।

अपि वीर्योत्कटः शत्रुर्यतो भेदेन सिध्यति ।
तस्माद्भेदः प्रयोक्तव्यः शत्रूणां विजिगीषुणा ॥ १३६ ॥
असाध्यं शत्रुमालोक्य दायादं तस्य भेदयेत् ।
राज्यकामं समर्थं च यथा रामो विभीषणम् ॥ १३७ ॥
कूटलेख्यैर्धनोत्सर्गैर्दूषयेच्छत्रुपक्षजम् ।
प्रधानपुरुषं यद्वद्विष्णुगुप्तेन राक्षसः ॥ १३८ ॥
भेदयेद्व बलं राजा दुर्भेद्यमपि वित्ततः ।
यतः सुखेन भज्येत घुणोत्कीर्णसुदारुवत् ॥ १३९ ॥

एवं ज्ञात्वा विवेकिना शत्रुसाधनाय भेदः प्रयोक्तव्यः । सर्वो विजिगीषुर्गुणयुक्तोपि शत्रुर्भेदात्तत्र वश्यो भवति । उक्तं च ।

अत्यच्छेनाविरुद्धेन सुवृत्तेनातिचारुणा ।
अन्तर्भिन्नेन संप्राप्तं मौक्तिकेनापि बन्धनम् ॥ १४० ॥

तद्यदि मम मतमनुष्ठीयते तदा स्वपक्षे भेदो रक्ष्यः परपक्षे प्रयोक्तव्यः । एवं तस्याभिप्रायं विदित्वा दीप्ताक्षमाह । भद्र अत्र विषये तव कोभिप्रायः । स आह । देव मम सामभेदौ द्वावपि न प्रतिभासेते यतो न साम्ना न च भेदेन तथा शत्रुः सिध्यति यथोपप्रदानलुब्ध

उपप्रदानेन विश्वास्य वध्यः स्यात् । उक्तं च ।

लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम् ।
दुग्धं पश्यति मार्जारो यतो न लकुटाहतिम् ॥ १४१ ॥
शत्रुं वाञ्छाविघाताय बुद्धियुक्तो महीपतिः ।
साम्यं नयति सौम्येन यथैवाग्निं महोदधिः ॥ १४२ ॥
अपि स्यात्पितृहा वैरी सोपि दानविलोभितः ।
गत्वा विश्वासभावं स शत्रोरात्मानमर्पयेत् ॥ १४३ ॥
दुर्गस्था अपि वध्यन्ते शत्रवो दानसंश्रयात् ।
स्वल्पमांसप्रदानेन कैवर्तैस्तिमयो यथा ॥ १४४ ॥

अपरं यच्छत्रोरुपप्रदानं वर्जयन्ति तदप्ययुक्तं, यत उपप्रदानव्याजाच्छत्रुर्निर्मूलतां याति । उक्तं च ।

उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्धयन्त्यरिमेकदा ।
गुडेन वर्धितः श्लेष्मा यतो निःशेषतां व्रजेत् ॥ १४५ ॥

एवं तद्वचनमाकर्ण्य वक्रनासमूचे । भो निवेद्यतामात्मनोभिप्रायः । स आह । देव किं वदामि यत्त्रयाणामप्येषां मध्यान्नैकेनापि नीतिशास्त्राश्रयमभिहितं यतोशक्तानामेते सामभेदोपप्रदानोपायाः शक्तानां पुनः शत्रुविषये दण्ड एव । उक्तं च ।

दण्डं मुक्त्वा नृपो योन्यानुपायान्योजयेद्रिपोः ।
स तं भीतमिव ज्ञात्वा स्वैरं तं प्रति धावति ॥ १४६ ॥

अपरं सामादिभिर्या लक्ष्मीर्भूभुजां दण्डं विना सा लक्ष्मीश्चिरं न प्रभवति । उक्तं च ।

अकृत्वा पौरुषं या श्रीर्विकासिन्यपि किं तया ।
जरद्गवोपि चाश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥ १४७ ॥

मनसा सर्वलोकानां लक्ष्मीर्हस्तगतैव हि ।
कर्मणोद्दामदण्डानामेव स्याद्वशवर्तिनी ॥ १४८ ॥
दुर्लभा स्त्रीव चित्तेन लक्ष्मीः संसेव्यतेलसैः ।
पण्यस्त्रीवोद्यतैश्चैव युद्धे वीर्यधनप्रदैः ॥ १४९ ॥
किरीटमणिचित्रेषु मूर्धसूत्तानरश्मिषु ।
नादत्त्वा द्विषतां पादं पुरुषः श्रियमश्नुते ॥ १५० ॥
हेलाकृष्टस्फुरत्खड्गदीप्तांशुपरिपिञ्जरैः ।
श्रीमत्करिकराकारैराहार्यन्ते भुजैः श्रियः ॥ १५१ ॥
पराक्रमपरामर्षवशीकृतारिपोस्त्वसौ ।
लक्ष्मीरन्याङ्कसुप्तेव स्वयं गृहकुटुम्बिनी ॥ १५२ ॥
शत्रोः श्रियं सदोत्थायी सैंहीं वृत्तिं समाश्रितः ।
कचग्रहेण भुञ्जीत दुर्विनीतामिव स्त्रियम् ॥ १५३

एवं चतुर्थो वक्रनासमन्त्रो दण्डसाध्यः । ततस्तस्यापि वचः समाकर्ण्य प्राकारकर्णमुदासीनं वृद्धसचिवमाह । भो अभिधीयतामात्मनोभिप्रायः । स आह । देव अवध्योयं विशेषात्तव पक्षाश्रयः शरणागतश्च । तदेनं स्वदुर्गे नीत्वा संमानय । ततोनेनाग्रसरेण शत्रवो व्यापादनीयाः स्युः । उक्तं च ।

मत्स्यो मत्स्यमुपादत्ते ज्ञातिर्ज्ञातिमसंशयम् ।
रावणोच्छित्तये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ १५४ ॥

अपरमस्य वधान्महापातकमस्ति । उक्तं च ।

वदत्सु दैन्यं शरणागतेषु
बहुप्रहारेषु भयेन युक्ताः ।
दयाविहीनाः प्रहरन्ति येत्र

ते रौरवादीनि निषेवयन्ति ॥ १५५ ॥

अपरं च ।

दक्षिणादिसमृद्धस्य वाजिमेधस्य यत्फलम् ।
तत्फलं लभते सम्यग्यो रक्षेच्छरणागतम् ॥ १५६ ॥

एवं पञ्चमः प्राकारकर्णस्य मन्त्रः । अथ तस्य तदाकर्ण्य स्वयमरिमर्दनोभिहितवान् । भो ममाप्ययमभिप्रायः । एष तावत्कपटी न भवति । मदर्थे स्वामिना तिरस्कृतः । तद्युज्यते स्वे दुर्गे नेतुम् । युक्तमुक्तं प्राकारकर्णेन । यदि पुनरेष त्यज्यते हन्यते वा ततः कृतघ्नतादोषो भवति । तथा च ।

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते शठे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १५७ ॥

तथा च ।

सत्कृताश्च कृतार्थाश्च कृतज्ञा न भवन्ति ये ।
मृतानामपि नो काकास्तेषां मांसानि भुञ्जते ॥ १५८ ॥

तस्मादस्याहं संमानं करिष्यामि । तच्छ्रुत्वा वक्रनास आह । देवं न युक्तमेतच्छत्रुपक्षपातिनां दुर्गदर्शनम् । उक्तं च ।

अज्ञाताः पुरुषा यस्य प्रविशन्ति महीपतेः ।
दुर्गं तस्य न संदेहः प्रविशन्ति द्रुतं द्विषः ॥ १५९ ॥

तच्छ्रुत्वारिमर्दन आह । भो न युक्तमुक्तं भवता । दुर्गं दुर्गमिति कातरप्रवादोयम् । शूराणां तु स्वभुजवीर्यपञ्जरं दुर्गम् । उक्तं च ।

यस्य स्यात्सहजं वीर्यं हन्यते स तु नारिभिः ।
मणिदीपस्य नोग्रोपि वायुर्बाधयते शिखाम् ॥ १६० ॥

दुर्गाश्रयीपि कालेन नाशं यास्यति । उक्तं च ।

स्थानं त्रिकूटं परिखा समुद्रो
रक्षांसि योधा धनदश्च वित्तम् ।
शास्त्रं च यस्योशनसा प्रणीतं
स रावणः कालवशाद्विपन्नः ॥ १६१ ॥

इत्युक्त्वा तमुवाच । भोः स्थिरजीविन् मया त्वं तावत्परिग्रहासंमतेनापि रक्षितो गृहीतश्च । तदागम्यतां मे दुर्गम् । तत्र च यत्तव कुलोचितं तत्कुरुष्व । सोऽप्यन्तर्विहस्य तमुवाच । भोः स्थिरजीविनः किमतिबहुना व्यर्थप्रलपनेन । मदीयकुलीनतां फलेन ज्ञास्यति भवान् । तच्छ्रुत्वा वक्रनासः प्रोवाच । भो विनष्टं कुलमस्माकम् ।

सासा संपद्यते बुद्धिः सा मतिः सा च भावना ।
सहायास्तादृशा ज्ञेया यादृशी भवितव्यता ॥ १६२ ॥

कौशिकानां राजदोषेण विनाशः समागतः । तत्कस्य कथ्यते । उक्तं च ।

दोषमार्त्तो जनः कृत्स्नं पार्थिवाय निवेदयेत् ।
यदा स्याद्दोषवान्भूपस्तदा कस्तं निषेधयेत् ॥ १६३ ॥

एवं तमनादृत्य स्थिरजीविनमादाय स्वदुर्गमाससादोलूकपतिः । स्थिरजीव्यपि तद्दुर्गविषमतामालोक्य स्वचित्तेचिन्तयत् । एतद्दुर्गं तावद्यथोक्तं दुर्गविषमं परमसारं नास्ति । तदन्तर्मृत्युपाशबद्धा मम वशे संजाताः । येन मन्त्रिणा वक्रनासेन स्वस्वामी मां प्रति स्थिरजीवी वध्यतामित्युक्तस्तत एषामुलूकानां मध्ये नीतिज्ञोयं हितश्च । अन्ये तु मूढतमाः स्वामिना सह । अथ त उलूकास्तेनोलूकपतिनोक्ताः । यदहो स्थिरजीविनो भद्रतर आश्रयः समर्पणीय इति । स्थिरजीवी तच्छ्रुत्वा व्यचिन्तयत् । मया तावदेषां वधोपायश्चिन्तितव्यः । ततः

सं मया मध्यस्थितेन न भविष्यत्येतेपि यतः सावधाना भविष्यन्ति । तदेतद्दुर्गद्वारमाश्रयामि येनात्र स्थितोभिप्रेतं करोमि । ततश्चोलूकभूपमाह । देव तवैतदुक्तम् । परमहमपि नीतिज्ञो हितश्च । यद्यपि तत्त्वानुरक्तः शुचिस्तथापि त्वदुर्गमध्ये न वासो ममार्हः । तदहमत्रैव दुर्गद्वारे स्थितः सदा भक्तिसेवां करिष्यामि । तथानुष्ठिते वक्रनासः स्ववर्गीयानाहूय प्रोवाच । भो एतावत्कालं यावदेतद्दुर्गं कुशलं चास्माकं भूपतेरभूत् । परं संप्रत्यन्यं पर्वतमाश्रित्य वयं सर्वेन्यद्दुर्गं संश्रयामः । उक्तं च ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते
स शोचते यो न करोत्यनागतम् ।
वनेत्र संस्थस्य समागता जरा
बिलस्य वाणी न कदापि नः श्रुता ॥ १६४ ॥

ते प्रोचुः । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ४.

कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे खरनखरो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । स कदाचिदितश्चेतश्च परिभ्रमन्क्षुत्क्षामो न किंचित्सत्त्वमाससाद । ततश्चास्तमनसमये महतीं गुहामासाद्य प्रविश्य चिन्तितवान् । नूनमेतस्यां गुहायां रात्रौ केनचित्सत्त्वेनागन्तव्यम् । तन्निभृतो भूत्वा तिष्ठामि । एवं तस्य तत्र स्थितस्याधिपुच्छो नाम तत्स्वामी लोपाशकः समायातः । स यावत्पश्यति तावत्सिंहपदपद्धतिर्गुहायां प्रविष्टा भवति न च निष्क्रान्ता । ततश्चाचिन्तयत् । अहो विनष्टोस्मि । नूनमस्यामन्तर्गतेन सिंहेन भाव्यम् । तत्किं करोमि । कथं यास्यामि । एवं विचिन्त्य

द्वारस्थः फूत्कर्तुमारब्धः । अहो बिल रे । इति प्रोच्य भूयोप्यभाषत । भोः किं न वेत्सि यत्त्वया सहैकः समयधर्मोस्ति । मया त्वं वक्तव्यो बाह्यात्समायातेन त्वयाप्यहमाकारणीयः । तद्यदि मां नाह्वयसि ततोहं द्वितीयां गुहां यास्यामि । सिंहोपि तच्छ्रुत्वा चिन्तितवान् । नूनमेषा गुहा समायातस्याह्वानं सदा करोति । साद्य मद्भयान्न किंचिद्ब्रूते । अथवा साध्विदमुच्यते ।

भयसंत्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।
प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥ १६५ ॥

तदहमप्याह्वानं करोमि येन प्रविश्य मम भोज्यतां यास्यतीति एवं संप्रधार्य तस्याह्वानमकरोत् । अथ सिंहशब्देन सा गुहा प्रतिरवशतसंपूर्णान्यानपि दूरस्थान्सत्त्वांस्त्रासयामास । लोपाशकोपि पलायनपर इमं श्लोकमपठत् ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते
स शोचते यो न करोत्यनागतम् ।
वनेत्र संस्थस्य समागता जरा
बिलस्य वाणी न कदापि नः श्रुता ॥ १६६ ॥

एवं मत्वा मया सह गम्यताम् । एवमभिधाय सपरिजनो वक्रनासोन्यं देशं गतः ।

अथ वक्रनासे गते स्थिरजीव्यपि प्रहृष्टमना व्यचिन्तयत् । अहो कल्याणमस्माकमुपस्थितम् । तदेते मूढतमाः सुवध्या मे संजाताः । उक्तं च ।

न दीर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।
क्रमायाता ध्रुवं तस्य नचिरात्स्यात्परिक्षयः ॥ १६७ ॥

अहो साध्विदमुच्यते ।

मन्त्रिरूपा हि रिपवः संभाव्यास्ते विचक्षणैः ।
ये सन्तं नयमुत्सृज्य सेवन्ते प्रतिलोमतः ॥ १६८ ॥

एवं विचिन्त्य स्वकुलाये वनकाष्ठिकामेकैकां दिनं प्रति प्रक्षिपति गुहाप्रदीपनार्थम् । न च ते मूर्खा उलूका जानन्ति यदेष कुलायमस्मदुद्योतनाय वृद्धिं नयति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।
बुद्धयः कुब्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १६९ ॥

अथ प्रभूतकाष्ठसंभारे कुलायव्याजेन रचिते दुर्गद्वारे सूर्योदये संजातेऽन्धतां प्राप्तेषूलूकेषु स्थिरजीव्यृष्यमूकं गत्वा मेघवर्णमाह । स्वामिन् दाहसाध्या कृता सा मे रिपुगुहा । तत्सर्वपरिवारः समेत्यैकैकां वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं प्रान्ते गृहीत्वा तत्र गुहाद्वारेऽस्मत्कुलाये प्रक्षिपतु येन सर्वशत्रूणां कुम्भीपाकनरकन्यायो भवति । तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो मेघवर्ण आह । तात तत्कथयात्मवृत्तान्तम् । चिराद्दृष्टोऽसि । स आह । वत्स नायं कालो वक्तव्यस्य यतः कदाचित्तस्य रिपोः कश्चित्प्रणिधिः समागमनं निवेदयिष्यति । ततो ज्ञानादन्धोऽप्यपसरणमन्यत्र कुर्वन्ति । तत्त्वर्यतां त्वर्यताम् । उक्तं च ।

शीघ्रकृत्ये समुत्पन्ने विलम्बयति यो नरः ।
तत्कृत्ये देवता तस्य कोपाद्विघ्नं प्रयच्छति ॥ १७० ॥

तथा च ।

यस्ययस्य हि कार्यस्य सफलस्य विशेषतः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम् ॥ १७१ ॥

तद्गृहायातस्ते हतशत्रोः सर्वं सविस्तरं निर्व्याकुलतया कथयि-

ष्यामि । अथासौ तदाकर्ण्य सपरिजन एकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां चञ्च्वग्रेण गृहीत्वा तद्गुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकुलाये प्रक्षिप्तवान् । ततस्ते सर्वे दिवान्धा रक्तनासमन्त्रिवाक्यं स्मरन्तो द्वारस्यावृतत्वादनिःसरन्तो गुहामध्ये कुम्भीपाकस्यापायमापन्ना मृताश्च । एवं शत्रून्निःशेषतां नीत्वा भूयोपि मेघवर्णस्तमेव न्यग्रोधपादपदुर्गं गतः प्रमुदितमनाः सुखोपविष्टः सभामध्ये स्थिरजीविनमपृच्छत् । यत्तात त्वया कथं शत्रुगतेनैतावत्कालो नीतः । तदत्र कौतुकमस्माकं वर्तते । तत्कथ्यताम् । स आह । आगामिफलवाञ्छयैव कष्टमपि सेवद्भिर्न ज्ञायते । उक्तं च ।

शक्तेनापि सता जनेन विदुषा कालान्तरप्रेक्षिणा
वस्तव्यं खलु वज्रपातविषमे क्षुद्रेपि पापे जने ।
दर्व्याव्यग्रकरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन किं
भीमेनातिबलेन मत्स्यभवने पूपा न संघट्टिताः ॥ १७२ ॥

तथा च ।

कार्यस्यापेक्षया भुक्तं विषमप्यमृतायते ।
सर्वेषां प्राणिनां यत्र नात्र कार्या विचारणा ॥ १७३ ॥

अन्यच्च ।

सिद्धिं वाञ्छयता जनेन विदुषा तेजो निगृह्य स्वकं
सत्त्वोत्साहवतापि दैवगतिषु स्थैर्यं प्रकार्यं क्रमात् ।
देवेन्द्रद्रविणेशपमैर्बहुगुणैरभ्यर्चितो भ्रातृभिः
किं क्लिष्टः सुचिरं विराटभवने पूर्वं न धर्मात्मजः ॥ १७४ ॥

तथा च ।

रूपेणाप्रतिमेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना

गन्तव्यानि दिनानि दैववशतो भूयो धनं वाञ्छता।
सैरन्ध्रीति विगर्हिता युवतिभिः साक्षेपमाज्ञाभया-
द्द्रौपद्या किल मत्स्यराजभवने घृष्टं न किं चन्दनम् ॥ १७५॥

तस्स एव नीतिज्ञो भवति योपमानमपि सहित्वा कार्यं साधयति। उक्तं च।

महत्त्वमेतन्महतां नयालंकारधारिणाम्।
न मुञ्चन्ति यदारम्भं प्राप्तेपि व्यसनोदये ॥ १७६ ॥

तथा च।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः
प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ १७७ ॥

मेघवर्ण आह। तत्कृतं निष्कण्टकं मे राज्यं शत्रूनिःशेषतां नयता त्वया। अथवा युक्तमेतन्नयवादिनाम्। उक्तं च।

ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च।
पुनःपुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥ १७८ ॥

तन्नास्ति त्वत्समोन्यो मन्त्री बुद्धिमान्येन शस्त्रमोक्षणं विनापि स्वबुध्या शत्रवो हताः। अथवा साध्विदमुच्यते।

शस्त्रैर्हतास्तु रिपवो न हता भवन्ति
प्रज्ञाहताश्च नितरां सुहता भवन्ति।
शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं
प्रज्ञा कुलं च विभवं च यशश्च हन्ति ॥ १७९ ॥

स्थिरजीव्याह। स दैवप्रतापभावोयं भविष्यद्वृद्धिसूचकः। वयं

पुनर्मूकाः कृत्यानुष्ठानमात्राः । उक्तं च ।

प्रसरति मनः कार्यारम्भे दृढीभवति स्पृहा
स्वयमुपनयन्नर्थान्मन्त्रो न गच्छति विप्लवम् ।
फलति सकलं कृत्यं चित्तं समुन्नतिमश्नुते
भवति च रतिः श्लाघ्ये कृत्ये नरस्य भविष्यतः ॥ १८० ॥

तत्तव भविष्यतो विपक्षस्य भवितव्यतेति बुद्धिविपर्यासेन ज्ञातं मया। ये विज्ञा भवन्ति पुरुषाणां भविष्यतामभविष्यतां च व्यवहारादेव जानन्ति। उक्तं च।

वाञ्छैव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं
पुंसोन्यजन्मसुकृतं यदिवेतरच्च ।
विज्ञायते शिशुरजातकलापचिन्हः
प्रत्यकुपद्दैरपसरन्सरसः कलापी ॥ १८१ ॥

तद्यस्य विधिः संमुखो भवति स त्वामिव बुद्धिसंपन्नो भवति। उक्तं च ।

न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं तु वर्धितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ १८२ ॥
न देवाः शस्त्रमादाय निघ्नन्ति रिपुवत्क्रुधा ।
यं तु हिंसितुमिच्छन्ति बुद्ध्या विश्लेषयन्ति तम् ॥ १८३ ॥
बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे पर्युपस्थिते ।
अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ १८४ ॥

तथा तव रिपोः संजातो बुद्धिविश्लेषः ॥

॥ समाप्तं चेदं काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रम् ॥

NOTES TO PANCHATANTRA II. AND III.

P. 1. L. 6.—महिलारोप्य is, according to Benfey Panch. Vol. II. note 4, probably the town, called by Ptolemy, 'Maliarpha,' and in Tamil 'Mayilpur,' situated near Madras.

P. 1. L. 9.—Metre of s'loka 2 : S'árdúlavikrídita.

P. 2. L. 9 & 10.—The first adjective belongs to the first noun, and the second adjective to the second noun.

P. 2. L. 12.—Metre of s'loka 4 : S'árdúlavikrídita.—पौलस्त्य=रावण.

P. 2. L. 20.—मत्वा=ज्ञात्वा see also Panch. IV., and V. note to p. 10. l. 7.

P. 2. L. 22.—बुद्धि 'presence of mind,' हीयते 'does (not) fail.'

P. 3. 2.—नो चेत् 'otherwise—(if you etc.') The two words denote only the alternative and must be taken by themselves. Another चेत् or यदि must be understood with the following न करिष्यथ.

P. 3. L. 5.—उपमा सताम् 'just so it is with etc.'

P. 3. L. 13.—Metre of s'loka 9 : A'ryá.

P. 4. L. 20.—It is most likely better to alter the reading of the Mss. नित्यं नागच्छन्ति and to write नित्यमागच्छन्ति, though the former reading may be defended.

P. 5. L. 4.—Metre of s'loka 17 : Vasantatilaká.

P. 5. L. 9.—अविलम्बम् 'without delay' avyayíbháva compound, compare माचिरम् [Benfey].

P. 5. L. 13.—Metre of s'loka 19 : Drutavilambita.

P. 5. L. 18.—Metre of s'loka 20: S'árdúlavikrídita.

एकान्त 'solitude'.—दुर्नीत—गुणः। Sense: 'It is impossible to perceive any effect of merit (सुकृत) or demerit (दुर्नीत); nor does an apparently safe place afford protection, since fate etc.'

P. 7. L. 7.—The latter half of s'loka 26 contains an allusion to the tides of the ocean.—उपेक्षते 'waits for, *i. e.*, avails himself of the assistance of.'

P. 8 L. 18.—ईश्वर 'rich.'

P. 9 L. 2.—नीतिसर्वस्वम् 'the quintessence of polity.

P. 9. L. 3.—For s'loka 31, compare Tantra IV. and V., note to p. 5. l. 21.

P. 9. L. 5.—After करिष्यति, इति must be understood.

P. 9. L. 7.—Metre of s'loka 32: S'árdúlavikrídita.—कीर्पैः "what do (brutes)........care for etc."

P. 9. L. 12.—निमित्तात् 'for some particular reason' *i. e.*, if the occasion requires their acting together, in order to avoid danger or to secure an advantage.

P. 9. L. 19.—The story of the destruction of Diti's fœtus by Indra is told Harivans'a 239 ff.

P. 10. L. 7.—In this s'loka we have the titles of the three famous treatises on Níti, see also notes to Tantra IV. and V., p. 61. l. 1. and p. 65. l. 22.

P. 10. L. 10.—Construe: यो महतार्थसारेण सतापि; instrumental absolute.

P. 10. L. 13.—मैत्रीपक्षपातः ("I have) a great partiality for his friendship, *i. e.*, I needs must make him my friend."

P. 10. L. 15.—सापराधिन्=सापराध see Tantra IV. and V., note to p. 41. l. 4.—बलात् 'against thy will.'

P. 11. L. 3.—Divide मांसशाकलानि मेध्यानि । वल्लिशोषाणि [च] अन्यानि [च] वत्सलानि पकान्नविशेषाणि ॥ वत्सल *n.* 'friendship.'—पकान्नविशेषाणि used as a neuter against the grammar.—शेष used as a neuter, rare but permissible.

P. 11. L. 15.—Metre of s'loka 48 : Vasantatilaká.

P. 11. L. 21.—कृत्रिममित्रतां गतौ "they concluded a friendship against nature" (as they were born enemies).

P. 12. L. 7.—उद्धारितः a Prakritic form, instead of उद्धृतः see also Benfey Panchatantra II., note 753.

P. 12. L. 20.—Construe [हे] तात [ते] धन्या [ये] न पश्यन्तीत्यादि ||

P. 13. L. 5.—उड्डीनम्=उड्डयनम् ।

P. 13. L. 11.—संपातोड्डीनप्रसर्पणक्रमेण 'travelling by the flight called Sampáta.'

P. 13. L. 12.—देशकालवित् "knowing (what is proper for each) place and time, *i. e.*, clever."

P. 13. L. 18.—कलां नार्हन्ति षोडशीम् 'do not possess a sixteenth part [of the refreshing power] of a friend's embrace.'

P. 13. L. 19.—निपुणतरं ज्ञात्वा "recognizing him quite distinctly."

P. 13. L. 21.—चिरकालात् 'on account of (our) long (separation).'

P. 15. L. 3.—कर्मकाराः work without pay and कर्मकराः work for pay, see the Petersburg Dict. s. v.

P. 15. L. 6.—सिद्धमन्नम् 'cooked food.'.

P. 15. L. 10.—भक्ष्यविशेषाणि, used as a neuter against the common grammatical rules, see also Benfey, Panchatantra II., note 767.

P. 15. L. 14.—मम रक्षणार्थम् 'in order to protect it from me.' The construction is according to the analogy of the older Sanskrit, where the verbs, meaning 'to protect' are used both with the ablative and with the genitive.

P. 15. L. 19.—प्रतिपत्तिपूर्वकम् 'respectfully.' अभ्यागतं=अतिथि.

P. 15. L. 23.—शून्य 'meaningless.

P. 16. L. 4.—Metre of s'loka 59 : S'árdúlavikrídita.—Regarding the hiatus in line b., see Tantra IV. and V., note to p. 9. l. 23.

P. 16. L. 8.—भुवः 'on the ground.'—शृङ्गरहिता वृषाः 'hornless bulls,' *i. e.*, 'mean, spiritless creatures.'

P. 16. L. 15.—यावत् 'for, during'; a postposition construed with the accusative.—मठचिन्तां समाचर 'rule a convent.'

P. 17. L. 3.—निधानस्योष्मणा 'with the help of the fire imparted by the treasure.'

P. 17. L. 5.—वृद्धिं नी 'to increase.'—त्यागकर्मसमन्वितः (how much more using it) and spending it in (pious) gifts.'

P. 17. L. 7.—शाण्डिलीमाता karmadháraya compound. [Benfey].

P. 17. L. 11.—व्रतग्रहणनिमित्तम् 'in order to fulfil a vow to perform a religious ceremony.' The Brahman is wanted for the recitation of the Mantras or to assist otherwise in the ceremony.

P. 17. L. 12.—शुश्रूषितः 'honoured.'

P. 17. L. 15.—दक्षिणायनसंक्रान्तिः 'the summer-solstice.'—अनन्तदानफलदा । दानस्य फलं दानफलम् । तच्चानन्तमनन्तदानफलम् । तद्ददातीत्यनन्तदानफलदा । तस्माच्च सर्वे तस्मिन्नहनि बहूनि दानानि ददतीत्याशयः ॥

P. 17. L. 24.—दीयतेऽर्थिषु. The construction of दा with the locative is not very common, nor so good as that with the dative or genitive.

P. 18. L. 3. काकिणी 'one cowrie.'

P. 18. L. 4.—Metre of s'lokas 67, 68 and 70: A'ryá.

P. 18. L. 10.—सदादानः—अदानः; a pun on दान 'giving,' and दान 'the juice which flows during the rutting season from the temples of an elephant.'

P. 18. L. 12.—A pun on कर 'hand' and 'ray,' and on मित्र 'friend,' and 'the sun.'

P. 18. L. 16.—The construction of s'loka 71 is elliptic. The first line contains an enumeration of the requisites for a फलदं दानम् and तेषु सत्सु must be supplied after it. For similar constructions compare Tantra IV., s'loka 62, A'pastamba Dharmasútra I. IV. 14, 25.—अनन्ताय स्वर्गाय निःश्रेयसायेत्यर्थः ॥

P. 19. L. 17.—रसायन 'the elixir of life'; a medicine supposed to to prolong life indefinitely.

P. 20. L. 3.—सूर्यातपे दत्तवती 'exposed them to the sun'; a Prakritic construction.

P. 20. L. 11.—कामन्दकिशास्त्रम् 'the Institutes of Kámandaki.' We possess a work on Níti, called Nítisára, which is ascribed to

this author. According to a commentary on the Nítisára, quoted by Bábu Rájendralál Mitra in the preface to his edition of this work in the Bibliotheca Indica, p. 1., Kámandaki was a pupil of Cháṇakya, the minister of Chandragupta (B. C. 319).

P. 20. L. 21.—खनित्रिका 'a pickaxe.'

P. 20. L. 22.—जनचरणामलिनायाम् 'before it has been dirtied by the feet of the people' (who come to the Maṭha, and before the spoor of the mice has been effaced).

P. 21. L. 3.—Metre of s'loka 78 : A'ryá.—हस्ततुलया 'by (using) their hands instead of scales.'

P. 21. L. 5.—Metre of s'loka 79 : Vasantatilaká.—पूर्वतरम् 'long beforehand.'—प्रत्युद्गतैः 'with steps turned backward.' प्रत्युद्गम् : 'to go to meet'; whilst running away from his master, the peacock turns his face towards him, as if to meet him.—अपसरन् viz., स्वामिसकाशात्.—सरसः i. e. रसेन सहित : ; the peacock is called so on account of his dancing, and the word make be rendered by 'sprightly.'

P. 21. L. 15.—Metre of s'loka 80 ; S'árdúlavikrídita.—कूटरचन 'a snare, a trap.'—किंवा करोतु पौरुषम् 'what can human strength effect ?' On the meaning of the imperative, see Siddhántakaumudí II. p. 13.—

P. 21. L. 23.—महादुर्गम् 'places which are very difficult of access.

P. 23. L. 7.—सिद्धो 'in reality.'

P. 23. L. 15.—गच्छति लोक इति शेषः ॥ For men fear, lest the poor visitor should have come to beg.

P, 24. L. 7.—अश्रोत्रियम् 'at which no S'rotriya is present.' A S'rotriya is a Brahman, who has studied, at least, one Veda together with its Angas or supplements.

P. 24. L. 9.—योगनिद्रा means originally 'the sleep induced by the practice of Yoga,' during which the soul is separated from the body, and thereby becomes enabled to see the nature of all things. Here it stands for 'deep meditation.'

P. 24. L. 17.— स्व : 'a relation or friend.' Compare the use of the Latin suus.

P. 24. L. 22. मूर्तं लाघवम् 'insignificance incarnate.'

P. 25. L. 2.— दीपखट्वोत्थच्छायेव 'just as the shadow of a bed projected by a lamp.' Dissolve खट्वाया उत्तिष्ठति खट्वोत्थ : । दीपेन खट्वोत्थो दीपखट्वोत्थ : । दीपखट्वोत्थासौ छाया च दीपखट्वोत्थ०. To stand in the shadow of a bed is considered improper and inauspicious.

P. 26. L. 1.—पुस्तक is according to Pánini a neuter. But other instances of its use as a masculine occur, e. g. Mṛichchhakaṭiká p. 49 l. 2. Stenzler.

P. 26. L. 15.—With the name धार्मन्यमर्थः compare the early Christian pre-name 'Quodvultdea' and the Puritan 'Fight-the-battle-of-faith' etc.

P. 27. L. 13.—धवलगृह 'the upper story' of a house, called so because it is painted white.

P. 27. L. 20.—खण्डदेवकुल 'a temple in ruins.'

P. 27. L. 21.—दण्डपाशक 'a watchman.'

P. 28. L. 13.—Read राजमार्गासन्नश्रेष्ठिगृहद्वारि and translate 'at the door of the Sheṭṭ's house, which stood near the kings' highway and before which a Maṇḍapa and an altar had been erected' रचितमण्डपवेदिकायाम् agrees with द्वारि.

P. 30. L. 21.—In Sanskrit three or more nouns, one of which is a neuter, take the adjective in the neuter plural Páṇini 1. 2. 69.

P. 30. L. 23.—Metre of s'loka 113 : Vaṅs'astha.

P. 31. L. 2 and 3,—यमान्तम् 'to Yama's (house)' see Tantra IV. and V., note to p. 4. l. 11.—पञ्चपदीं न दीयते 'does not accompany him even five steps.'

P. 31, l. 14.—Metre of s'loka 118 : S'árdúlavikrídita.

P. 32. l. 6.—अस्ति see Tantra IV. and V., note to p. 6. l. 11.

P. 32. L. 15.—यत् whether (the birds rise................still they obtain nothing that etc.)—प्राप्या पूर्वजन्मकृतकर्मफलप्राप्त्या विधिनेति तावत् ॥

P. 32. L. 18.—Metre of s'loka 122 : A'ryá.

P. 33. L. 2—सुसंक्लिष्टौ the masculine is against the grammar, see above note to p. 30. l. 21.

P. 33, L. 10.—Metre of s'loka 128 : Vasantatilaká.

P. 33. L. 21.—वर्धमानपुर now called Burdwan [Benfey].

P. 35. L. 3.—सहामि the Parasmaipada instead of the A'tmanepada is against Panini's rules, but not uncomonon in the Panchatantra and epic poetry, see e. g. Tantra III. s'loka 50.—अन्यच्च used adverbially, 'and besides.'

P. 35. L. 8.—केवला see Tantra IV. and V., note p. 56. l. 15.

P. 36. L. 1.—पुलिन means here the low, sandy bank of a river, and may be translated by 'a ford,' a watering-place.'

P. 36. L. 10.—Regarding the hiatus, see Tantra IV. and V., note to p. 9. l. 23.

P. 36. L. 18.—Repeat यत्न with नयविक्रम°.

P. 37. L. 2.—तुङ्गिमा नोपभुज्यते 'a high station is not enjoyed' i. e., 'is of no use.' The example of a कृतानिश्चयिन् is the little Chátaka, who lives on rain-water only; the example of useless greatness is Indra, the rain giving god, who, in spite of his greatness, must perform a servile labour for the little bird.

P. 38. L. 5.—भक्ति 'honour, respect.'

P. 38. L. 7.—मन्त्रयत : the Parasmaipada is against Pánini's rules, but common in epic poetry.

P. 39. L. 10.—Sense of s'loka 146 : 'If misers are called rich on account of wealth, which they hoard and hide in their houses, without using it, why may not we, the poor, be called rich on account of that same wealth which is hidden in the houses of rich misers? For we derive just as much benefit from it as they.'

P. 39. L. 15.—Metre of s'loka 148 : A'ryá.

P. 39. L. 23.—अक्षाणि 'the senses';—निरोध 'restraint.'

P. 40. L. 5.—स्वापतेय 'wealth.' स्वस्य पतिरिति स्वपतिः । तत्र साधु स्वापतेयम् ॥

P. 40. L. 8.—Metre of s'loka 153 : Upajáti.

P. 40. L. 12.—यत्=इति.—मानद्राविण० a karmadháraya-compound.

P. 40. L. 13.—शर्वः a name of S'iva. In the Veda the word designates a separate deity whose name is mentioned in the Avesta also amongst the demons (dævas).

P. 42. L. 2.—करोति "reproduces'.—संपुटिका lit. 'a box for ornaments, *i. e.*, a collection of witty and beautiful phrases and tales.'

P. 42. L. 8.—Metre of s'loka 163 : A'rya'.

P. 42. L. 9.—प्रतिभय 'dangerous.'

P. 42, L. 17.—The construction of this s'loka is ungrammatical. The participles of the first line ought to stand in the genitive plural.

P. 43. L. 1.—यन्मया 'whatever (hard words I may have spoken formerly, etc.)'

P. 43. L. 5.—अस्मद्विधैर्मित्रैर्विद्यमानैः instrumental absolute, see Tantra IV. and V., note to p. 10. l. 16.

P. 43. L. 8.—Metre of s'loka 167 : A'ryá.

P. 44. L. 18.—Metre of s'loka 171 : A'ryá.

P. 45. L. 7.—Metre of s'loka 172 : Indravajra.

P. 45. L. 23.—Metre of. s'loka 175 : Upajáti.—अभीक्ष्णम् 'repeatedly.'

P. 46. L. 1.—वर्षति the Parasmaipada is against Páṇini's rules, but common in the Veda and in epic poetry.

P. 46, L. 14.—Metre of s'loka 179 : Upajáti.

P. 47. L. 14.—अप्रशस्यापि तस्य genitive absolute.

P. 47. L. 18.—Metre of s'loka 181 : S'árdúlavikrídita.

P. 49. L. 3.—Metre of s'loka 1 : Upajáti.

P. 49. L. 5.— पश्य उलूक° °see above note to p. 9. l. 23.

P. 50. L. 15.— येन तस्य वयं कुर्म इत्यादि 'in order that we may arrange its execution and attain its object.'

P. 51. L. 8.— सांशयिकम् 'a dangerous, doubtful undertaking.'

P. 51. L. 9 and 10.—युध्यताम् gen. pl. part. pres., according to the epic use, Parasmaipada. उपायत्रितयादूर्ध्वम् 'after (having tried) the three (first) means of success.'

P. 53. L. 9.—यथा कण्ठीरवो नागम् seems to refer to some story, told by the Bháradvájas in their sútra on Níti or Dharma. We have still the S'rauta and Gṛihya Sútras of this Vedic school, which studied a redaction of the Black Yajurveda.

P. 53. L. 11.—Bhímasena went into the camp of the Kíchakas dressed up as a dancing girl, see Mahábhárata IV., 376 ff.

P. 53. L. 15.—Construe: यस्य तेजस्तेजस्विनेजसां शमनं नास्ति etc.

P. 54. L. 3.—विना यानम् 'but only marching.'

P. 54. L. 6.—In the months Kártika and Chaitra, because then no rain falls. But in other treatises on Níti other months are recommended.

P. 54. L. 15.—द्वितीयम् 'the second (measure)', because, in the enumerations of the उपाया:, यानम् usually occupies the second place.

P. 54. L. 18.—Metre of s'loka 43: Máliní.

P. 56. L. 3.—एकस्मिन्स्थाने तिष्ठन्तीत्येकस्था:। 'close-standing.'

P. 56. L. 7.—शक्यम् viz. हिंसितुम्.

P. 56. L. 17.—कृशे गौरवम् 'who has any esteem for a weak man'?

P. 56. L. 18.—एकान्त: 'the only course of action possible.'

P. 57. L. 10.—तत्परीक्षार्थम् "that (has been done) in order to examine (them.)"

P. 57. L. 13.—द्वैधीभाव 'double-dealing, treachery.'

P. 57. L. 14.—दर्शयद्भि: 'by those, who excite (his cupidity).'

P. 57. L. 18.—एकदा "sometimes."

P. 57. L. 22.—एकभाव: "honest, sincere."

P. 58. L. 12.—तीर्थानि 'helps.'

P. 58. L. 19.—S'loka 69 is taken from Mahábhárata I., p. 315, s'loka. 171[b] and 172[a] (Calcutta edition).

P. 58. L. 21.—आयुक्तकर्मा 'an official.'—प्रधानम् "excellence;"—यदि must be supplied from the preceding sentence.

अन्तर्वंशिक 'the superintendent of the harem.'

प्रशासक, usually प्रशास्तृ, is perhaps 'the spiritual guide.'

P. 59. L. 1 and 2.—प्रदेष्टृ 'the chief justice;' ज्ञापक 'the master of requests;' करपाल 'the receiver-general of taxes.'

P. 59. L. 5.—स्थानचिन्तक 'the quarter-master.'

P. 59. L. 14.—पङ्ख्यां विकिरन्तीति विष्किरा: । 'the gallinaceous birds.'

P. 60. L. 1.—अप्रवक्तारम् 'who is unable to teach.'

P. 60. L. 10.—समुदितमुखेषु 'with one voice, all at once.'

P. 61. L. 6.—यदि must be understood with स्यात्.

P. 61. L. 10.—भास्वन्तो बहव: । according to the Vishṇupurâṇa seven suns will appear at the end of the Kalpa and burn the world [Benfey.]

P. 62. L. 9.—शशक seems to mean here 'rabbit,' not 'hare.'

P. 62. L. 23.—S'loka 85 is found Manu VII. 212.

P. 64. L. 8.—तस्य वचनस्य श्रद्धेयत्वात् 'in order (to make) his words credible.'

P. 66. L. 5.—कुजन्मन् 'a slave.' This s'loka, as well as the following two, probably, are taken from the chapter on Evidence of some Smṛiti. S'loka 93 is the only passage, I know of, that refers to temple property.

P. 66. L. 8 and 9.—प्रत्यक्षम् 'before the eyes (of the owner).' भुक्ति 'possession.'—प्रमाण 'proof (of ownership).' अक्षराणि=लेख्यम्, 'a document.'

P. 66. L. 23.—A pun on कौपीन. Taken with शुन: पुच्छ it means लिङ्ग, and taken with पाण्डित्य, it means पाप.

P. 67. L. 8.—Construe धर्महीना [यद्यपि] परार्थाय [परमार्थाय धर्मचरणार्थं] मीश्वरेण सृष्टा [स्तथापि] पशवो यथा मूत्रपुरीषार्थमाहाराय च केवलं [भवन्ति].

P. 68. L. 10.—परत्र भवं सुखं इति परत्रम् । स्वर्ग इत्यर्थ:. This irregular formation occurs also in the Mahâbhârata, (see the Pet. Dict.) and in another passage of the Panchatantra. Tantra IV., s'loka 107, where the Mss. have परत्रे and the edition gives wrongly परत्र.

P. 68. L. 15.—अश्वानृते 'a false (decision) about a horse etc.—

P. 68. L. 18.—स न्याय्यः, *i. e.*, प्राड्विवाको राज्ञा न्यायो वेत्यादि 'or let his decision declare the truth, *i. e.*, if his decision is not just.'

P. 69. L. 13.—रोहते A'tmaṇepada against the grammar, but according to the epic usage; the s'loka is taken from the Mahábhárata.

P. 69. L. 18.—Metre of s'lokas 112 and 113: Vaṅs'astha.—अनायतिक्षमम् "not good for the future."

P. 70. L. 16.—यक्ष्यामि; a S'rautágnihotrí must perform every year a Cháturmásya pas'u.

P. 70. L. 21.—हिमपातं व्यथितां नीस्मि "we shall be able to defy the cold rain."

P. 71. L. 4.—श्वान=श्वन्.

P. 71. L. 21.—The Brahman thinks, that the beast is an 'evil spirit,' because everybody, whom he meets, takes it for some unclean creature.

P. 72. L. 5.—Metre of s'loka 119: A'ryá.

P. 73. L. 1.—शुष्ककलह 'a pretended dispute.'

P. 73. L. 10.—भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते (To find) the foe, timid and intent on flight, is a reward for meritorious deeds (performed in a former life).'

P. 73. L. 12.—छिद्रम् "an opportunity (for attack)."

P. 73. L. 15.—Regarding s'loka 124, see above note to p. 9 l. 19.

P. 74. L. 13.—Metre of s'loka 126: Upajáti,—पतंगवृत्तिः 'one who behaves like a moth,' *i. e.*, who spontaneously goes to meet a danger, just as the moth flies towards a light.

P. 74. L. 15.—रक्षितैस्तैः instrumental absolute.—धनं पुन॰ [भवेदिति शेषः]

P. 75. L. 1.—The answers given by the first four Ministers of Arimardana to the question of their master, what is to be done with the captive Sthirajívin are somewhat singular. Instead of stating how he is to be treated, they give lectures on

the excellence of kindness, treachery, bribing and of the employment of force respectively, just as the ministers of Meghavarṇa in the beginning of the book. These answers are, however, intended to indicate indirectly the manner how Sthirajívin is to be used. Raktáksha, apparently, means to say, "Hear Sthirajívin's advice ; he spoke to his own master in favour of peace, and that is the right advice. Therefore treat him well and use him to make peace with thy enemy," (see line 5) while Krúráksha holds, that the captive is to be used to create discord in the enemy's camp, Díptáksha, that he is to bribe the opposite party and Vakranása, that the war is to be continued and Sthirajívin is to be killed without mercy.

P. 75. L. 22.—" The ibis, who wades cautiously and gently through the water, as if he were afraid to hurt any small animals, still deludes and destroys his enemies, the fishes, by this very gentleness."

P. 76. L. 11.—Ráma bribed Vibhíshaṇa, Rávaṇa's brother, by the promise of the throne of Lanká, to tell about his brother's strength.

P. 76. L. 13.—Rákshasa, originally the Minister of Nanda, became, after the death of the latter, the adviser of Malayaketu, the son of Parvatendra. He was rendered by the stratagems of Chāṇakya an object of suspicion to this prince and was consequently dismissed by him. See H. H. Wilson Hindu Theatre II, P. 127 ff.

P. 76. L. 18.—Regarding s'loka 140 see Tantra IV and V., note to p. 42. l. 12.

P. 77. L. 5.—साम्यं नी ' to satisfy.'— अग्निम् scil. वाडवम् compare also Tantra IV and V note to p. 9. l. 16.

P. 78. L. 2.— कर्मणा ' in reality.'

P. 78. L. 4.—वीर्यधनप्रैदः । वीर्यमेव धनमिति वीर्यधनम् । तत्प्रददतीति वीर्यधनप्रदास्तैः ॥

P. 78. L. 7.—हेलाकृष्टस्फुरत्खड्गदीप्तांशुपरिपिञ्जरैः " (by arms) which are coloured reddish brown by the shining rays reflected from a glittering sword that has been drawn in fury."

P. 78. L. 10.—अन्याङ्कसुप्तेव "(though) she just slept in another's arms."

P. 78. L. 18.—उपाद्रवन्ते "attacks, seizes."

P. 78. L. 21.—Metre of s'loka 155: Upajáti.—भयेन युक्ताः "Those who, themselves filled with fear, (cruelly etc.)" It is, however, very doubtful, whether this reading, which is given by the Mss., is correct.

P, 79. L. 22.—मणिरेव दीप इति मणिदीपः 'a jewel lamp' where the sparkling of a precious stone takes the place of the burning wick.

P. 80. L. 1.—Regarding s'loka 161, see Tantra IV and V, note to p. 72. l. 3.

P. 80. L. 5.—परिग्रहासंमतेन "against the advice of my followers."

P. 81. L. 4.—स्वदुर्गमध्ये. The crow is the Chaṇḍála among the birds and hence not worthy to live in the town. His proper place is outside the gates in the Vádí.

P. 81. L. 6.—एतावत्कालं यावत् "for so long time, up to this time."

P. 81. L. 9.—Metre of s'loka 164: Vaṅs'astha.

P. 82. L. 2.—समयधर्मः 'a covenant, an agreement.'

P. 83. L. 3.—प्रतिलोमतः सेवन्ते वैपरीत्येनासन्तं नयमाश्रित्य सेवन्त इत्यर्थः ।

P. 83. L. 16.—समागमनम '(our) meeting.'

P. 83. L. 21.—यस्ययस्य........अक्रियमाणस्य must be taken as a genitive absolute; "if a deed, especially one that promises a (good) result etc."

P. 84. L. 10.—Metre of s'loka 172 S'árdúlavikrídita.—It alludes to Bhíma's serving as cook in the palace of the king of the Matsyas during the exile of the Paṇḍavas, see Máhábharata Viráṭaparva, Adhyáya VIII., s'loka 1 ff.

P. 84. L. 18.—Metre of s'lokas 174 and 175: Sárdúlavikrídita.—Yudhishṭhira, the son of Yama (धर्मात्मज,) served in the palace of King Viráṭa, under the guise of a Brahman. See Máhábhárata Viráṭaparva Adhyáya VII.

P. 85. L. 9. Metre of s'lokas 177 and 179: Vasantatilaká.

P. 86. L. 5.—भविष्यत् "destined (to prosper)."

P. 86. L. 6.—तत्तव भाविष्यत इत्यादि । "Thus I knew by the errors (of your enemy) that you were destined (to prosper) and that he was destined to be conquered. (For) wise men know the fate of those who are destined (to prosper) and of those who are destined to fail from the course of their actions."

P. 86. L. 10.—Regarding s'loka 181, see above note to p. 21. l. 5.

P. 86. L. 17.—With s'loka 184 compare the saying: Quem Deus vult perdere, prius dementat.

END.

LIST OF ERRATA IN THE TEXT.

P. 8. l. 22	शत्रुता	read.	शत्रुताम्
P. 12. l. 4	बबुक्षा	„	बभुक्षा
P. 19. l. 10	समत्स्येति	„	समभ्येति
P. 23. l. 21	गछन्तौ	„	गच्छन्तौ
P. 27. l. 17	अनुरक्तया	„	अनुरक्तया
P. 28. l. 21	अतिक्रान्तलग्न°	„	अतिक्रान्ते लग्न°
P. 37. l. 16	Put stop after गच्छाव:		
P. 41. l. 3	तछ्रुत्वा	read	तच्छ्रुत्वा.
P. 51. l. 19	पृष्ठं	„	पृष्ठं
P. 52. l. 3	°त्तिष्ठेत्कृ°	„	°तिष्ठेत्कृ°
P. 57. l. 1	सुप्रतिष्ठितः	„	सुप्रातिष्ठितः
P. 64. l. 15	तिष्टति	„	तिष्ठति
P. 71. l. 7	सारमेयत्वे न	„	°त्वेन
P. 74 l. 16	°मशङ्कमीना°	„	°माशङ्कमाने°
P. 75 l. 4	क्कापि	„	क्कापि

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते ॥ २४ ॥
सुपूरा स्यात्कुनदिका सुपूरो मूषिकाञ्जलिः ।
सुसंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ २५ ॥

किंच ।

किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।
आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा ॥ २६ ॥

तथा च ।

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।
जातस्तु गण्यते सोत्र यः स्फुरत्यन्वयाधिकम् ॥ २७ ॥

किंच ।

जातस्य नदीतीरे तस्यापि तृणस्य जन्मसाफल्यम् ।
यत्सलिलमज्जनाकुलजनहस्तालम्बनं भवति ॥ २८ ॥

तथा च ।

स्तिमितोन्नतसंचारा जनसंतापहारिणः ।
जायन्ते विरला लोके जलदा इव सज्जनाः ॥ २९ ॥
निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
यत्कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥ ३० ॥
अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोपि जनस्तिरस्क्रियां लभते ।
निवसन्नन्तर्दारुणि लङ्घ्यो वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ ३१ ॥

करटक आह । आवां तावदप्रधानौ तत्किमावयोरनेन व्यापारेण । उक्तं च ।

अपृष्टोऽत्राप्रधानो यो ब्रूते राज्ञः पुरः कुधीः ।
न केवलमसंमानं लभते च तिरस्क्रियाम् ॥ ३२ ॥

तथा च ।

वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं यत्रोक्तं लभते फलम् ।
स्थायीभवति चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ ३३ ॥

दमनक आह । मामैवं वद ।

अप्रधानः प्रधानः स्यात्सेवते यदि पार्थिवम् ।
प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः ॥ ३४ ॥

यत उक्तं च ।

आसन्नमेव नृपतिर्भजते मनुष्यं
विद्याविहीनमकुलीनमसंस्कृतं वा ।
प्रायेण भूमिपतयः प्रमदा लताश्च
यत्पार्श्वतो भवति तत्परिवेष्टयन्ति ॥ ३५ ॥

तथा च ।

कोपप्रसादवस्तूनि ये विचिन्वन्ति सेवकाः ।
आरोहन्ति शनैः पश्चाद्धुन्वन्तमपि पार्थिवम् ॥ ३६ ॥
विद्यावतां महेच्छानां शिल्पविक्रमशालिनाम् ।
सेवावृत्तिविदां चैव नाश्रयः पार्थिवं विना ॥ ३७ ॥
ये जात्यादिमहोत्साहान्नरेन्द्रान्नोपयान्ति च ।
तेषामामरणं भिक्षा प्रायश्चित्तं विनिर्मितम् ॥ ३८ ॥
ये च प्राहुर्दुरात्मानो दुराराध्या महीभुजः ।

प्रमादालस्यजाड्यानि ख्यापितानि निजानि तैः ॥ ३९ ॥
सर्पान्व्याघ्रान्गजान्सिंहान्दृष्ट्वोपायैर्वशीकृतान् ।
राजेति कियती मात्रा धीमतामप्रमादिनाम् ॥ ४० ॥
राजानमेव संश्रित्य विद्वान्याति परां गतिम् ।
विना मलयमन्यत्र चन्दनं न प्ररोहति ॥ ४१ ॥
धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।
सदा मत्ताश्च नागेन्द्राः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥ ४२ ॥

करटक आह । अथ भवान्किं कर्तुमनाः । सोऽब्रवीत् । अद्यास्मत्स्वामी पिङ्गलको भीतो भीतपरिवारश्च वर्तते । तदेनं गत्वा भयकारणं विज्ञाय संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानामेकतमेन संविधास्ये । करटक आह । कथं वेत्सि भवान्यद्भयाविष्टोयं स्वामी । सोऽब्रवीत् । किमत्र ज्ञेयम् । यत उक्तं च ।

उदीरितोर्थः पशुनापि गृह्यते
हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः
परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः ॥ ४३ ॥

तथा च मनुः ।

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेन्तर्गतं मनः ॥ ४४ ॥

तदद्यैनं भयाकुलं प्राप्य स्वबुद्धिप्रभावेण निर्भयं कृत्वा वशीकृत्य च निजां साचिव्यपदवीं समासादयिष्यामि । करटक आह । अनभिज्ञो भवान्सेवाधर्मस्य तत्कथमेनं वशीकरिष्यसि । दमनक आह ।

यथैव नु पाण्डवानां विराटनगरप्रवेशकाले धौम्यमहर्षिकथितः सकलोप्यनुजीविधर्मो विज्ञात इति ।

सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वन्ति त्रयो जनाः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ४५ ॥
सा सेवा या प्रभुहिता ग्राह्या वाक्यविशेषतः ।
आश्रयेत्पार्थिवं विद्वांस्तद्द्वारेणैव नान्यथा ॥ ४६ ॥
यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।
न हि तस्मात्फलं तस्य सुकृष्टादूषरादिव ॥ ४७ ॥
द्रव्यप्रकृतिहीनोपि सेव्यः सेव्यगुणान्वितः ।
भवत्याजीवनं तस्मात्फलं कालान्तरादपि ॥ ४८ ॥
अपि स्थाणुवदासीनः शुष्यन्परिगतः क्षुधा ।
न त्वेवानात्मसंपन्नाद्वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ ४९ ॥
सेवकः स्वामिनं द्वेष्टि कृपणं परुषाक्षरम् ।
आत्मानं किं स न द्वेष्टि सेव्यासेव्यं न वेत्ति यः ॥ ५० ॥
यमाश्रित्य न विश्रामं क्षुधार्ता यान्ति सेवकाः ॥
सोर्कवन्नृपतिस्त्याज्यः सदापुष्पफलोपि सन् ॥ ५१ ॥
राजमातरि देव्यां च कुमारे मुख्यमन्त्रिणि ।
पुरोहिते प्रतीहारे वर्तितव्यं नृपे यथा ॥ ५२ ॥
जीवेति प्रब्रुवन्प्रोक्तः कृत्यं कृत्यविचक्षणः ।
करोति निर्विकल्पं यः स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५३ ॥
प्रभुप्रसादजं वित्तं सुपात्रे यो नियोजयेत् ।
वस्त्राद्यं विदधात्यङ्गे स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५४ ॥
अन्तःपुरचरैः सार्धं यो मन्त्रं न समाचरेत ।

न कलत्रैर्नरेन्द्रस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५५ ॥
संमतोहं प्रभोर्नित्यमिति मत्वा व्यतिक्रमेत् ।
कृच्छ्रेष्वपि न मर्यादां स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५६ ॥
द्वेषिद्वेषपरो नित्यमिष्टानामिष्टकर्मकृत् ।
यो नरो नरनाथस्य स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५७ ॥
द्यूतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमाम् ।
पश्येद्दारान्वृथाकारान्स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५८ ॥
युद्धकालेऽग्रगो यः स्यात्सदा पृष्ठानुगः पुरे ।
प्रभोर्द्वाराश्रितो हर्म्ये स भवेद्राजवल्लभः ॥ ५९ ॥

करटक आह ।

अथ भवांस्तत्र गत्वा किं तावद्वक्ष्यति । तत्तावदुच्यताम् । दमनक आह ।

उत्तरादुत्तरं वाक्यं वदतां संप्रजायते ।
सुवृष्टिगुणसंपन्नाद्बीजाद्बीजमिवापरम् ॥ ६० ॥
अपायसंदर्शनजां विपत्तिमुपायसंदर्शनजां च सिद्धिम् ।
मेधाविनो नीतिगुणप्रयुक्तां पुरःस्फुरन्तीमिव दर्शयन्ति ॥ ६१ ॥
एकेषां वाचि शुकवदन्येषां हृदि मूकवत् ।
हृदि वाचि तथान्येषां वल्गु वल्गन्ति सूक्तयः ॥ ६२ ॥

न चाहमप्राप्तकाले वक्ष्ये । आकर्णितं मया नीतिसारं पितुः पूर्वमुत्सङ्गं हि निषेवता ।

अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
लभते बुद्ध्यवज्ञानमपमानं च पुष्कलम् ॥ ६३ ॥

करटक आह ।

दुराराध्या हि राजानः पर्वता इव सर्वदा ।

व्यालाकीर्णाः सुविषमाः कठिना दुःखसेविताः ॥ ६४ ॥

तथा च ।

भोगिनः कञ्चुकाविष्टाः कुटिलाः क्रूरचेष्टिताः ।
सुदुष्टा मन्त्रसाध्याश्च राजानः पन्नगा इव ॥ ६५ ॥
दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम् ।
स्वल्पेनाप्यपकारेण ब्राह्मण्यमिव दुष्यति ॥ ६६ ॥
दुराराध्याः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः ।
तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्थिताः ॥ ६७ ॥

दमनक आह । सत्यमेतत् । परं किंतु ।

यस्ययस्य हि यो भावस्तस्यतस्य हि तं नरः ।
अनुप्रविश्य मेधावी क्षिप्रमात्मवशं नयेत् ॥ ६८ ॥
भर्तुश्चिन्तानुवर्तित्वं सुवृत्तं चानुजीविनाम् ।
राक्षसाश्चापि गृह्यन्ते नित्यं छन्दानुवर्तिभिः ॥ ६९ ॥
सरुषि नृपे स्तुतिवचनं तदभिमते प्रेम तद्द्विषि द्वेषः ।
तद्दानस्य च शंसा अमन्त्रतन्त्रं वशीकरणम् ॥ ७० ॥

करटक आह । यद्येवमभिमतं तर्हि शिवास्ते पन्थानः सन्तु । यथाभिलषितमनुष्ठीयतामिति । दमनकोपि करटकं प्रणम्य पिङ्गलकाभिमुखं प्रतस्थे । आगच्छन्तं दमनकमालोक्य पिङ्गलको द्वाःस्थमब्रवीत् । अपसार्यतां वेत्रलता । अयमस्माकं चिरंतनो मन्त्रिपुत्रः समागतः । तत्प्रवेश्यतां द्वितीयमण्डलवर्ती यथार्थवादी च । अथोपदिष्टे दमनकः पिङ्गलकं प्रणम्य प्राप्तानुज्ञ उपविष्टः । स तु तस्य नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच । अपि शिवं भवतः । कस्माच्चिराद्दृष्टोसि । दमनक आह । न किंचिद्दे-

वपादानामस्माभिः प्रयोजनम् । तथापि प्राप्तकालं वक्तव्यं यत उत्तममध्यमाधमैः सर्वैरपि राज्ञां प्रयोजनम् । उक्तं च ।

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं
कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां
किमङ्ग वाग्घस्तवता नरेण ॥ ७१ ॥

तथा वयं देवपादानामन्वयागता भृत्या आपत्स्वपि पृष्ठगामिनो यद्यपि स्वमधिकारं न लभामहे तथापि देवपादानामेतद्युक्तं न भवति । उक्तं च ।

स्थानेष्वेव नियोक्तव्या भृत्याश्चाभरणानि च ।
न हि चूडामणिः पादे प्रभवामीति बध्यते ॥ ७२ ॥

यतः ।

अनभिज्ञो गुणानां यो न भृत्यैरनुगम्यते ।
धनाढ्योपि कुलीनोपि क्रमायातोपि भूपतिः ॥ ७३ ॥

उक्तं च ।

असमैः समीयमानः समैश्च परिहीयमाणसत्कारः ।
धुरि यो न युज्यमानस्त्रिभिरर्थपतिं त्यजति भृत्यः ॥ ७४ ॥

यच्चाविवेकितया राजा भृत्यानुत्तमपदयोग्यान्हीनाधमस्थाने नियोजयति न ते तत्रैव तिष्ठन्ति स भूपतेर्दोषो न तेषाम् । उक्तं च ।

कनकभूषणसंग्रहणोचितो
यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि स शोभते
भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ ७५ ॥

यच्च स्वाम्येवं वदति चिराद्दृश्यसे तदपि श्रूयताम् ।

सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नोपलभ्यते ।
कस्तत्र क्षणमप्यार्यो विद्यमानगतिर्वसेत् ॥ ७६ ॥
काचे मणिर्मणौ काचो येषां बुद्धिः प्रवर्तते ।
न तेषां संनिधौ भृत्यो नाममात्रोपि तिष्ठति ॥ ७७ ॥
यत्र स्वामी निर्विशेषं समं भृत्येषु वर्तते ।
तत्रोद्यमसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥ ७८ ॥
न विना पार्थिवो भृत्यैर्न भृत्याः पार्थिवं विना ।
तेषां च व्यवहारोयं परस्परनिबन्धनः ॥ ७९ ॥
भृत्यैर्विना स्वयं राजा लोकानुग्रहकार्यपि ।
मयूखैरिव दीप्तांशुस्तेजस्व्यपि न शोभते ॥ ८० ॥
अरैः संधार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः ।
स्वामिसेवकयोरेवं वृत्तिचक्रं प्रवर्तते ॥ ८१ ॥
शिरसा विधृता नित्यं तथा स्नेहेन पालिताः ।
केशा अपि विरज्यन्ते निःस्नेहाः किं न सेवकाः ॥ ८२ ॥
राजा तुष्टोपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।
ते तु संमानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ८३ ॥
एवं ज्ञात्वा नरेन्द्रेण भृत्याः कार्या विचक्षणाः ।
कुलीनाः शौर्यसंयुक्ताः शक्ता भक्ताः क्रमागताः ॥ ८४ ॥
यस्मिन्कृत्यं समावेश्य निर्विशङ्केन चेतसा ।
आस्यते सेवकः स स्यात्कलत्रमिव चापरम् ॥ ८५ ॥
यः कृत्वा सुकृतं राज्ञो दुष्करं हितमुत्तमम् ।
लज्जया वक्ति नो किंचित्तेन राजा सहायवान् ॥ ८६ ॥

योनाहूतः समभ्येति द्वारि तिष्ठति सर्वदा ।
पृष्टः सत्यं मितं ब्रूते स भृत्योर्हो महीभुजाम् ॥ ८७ ॥
अनादिष्टोपि भूपस्य दृष्ट्वा हानिकरं च यः ।
यतते तस्य नाशाय स भृत्योर्हो महीभुजाम् ॥ ८८ ॥
ताडितोपि दुरुक्तोपि दण्डितोपि महीभुजा ।
यो न चिन्तयते पापं स भृत्योर्हो महीभुजाम् ॥ ८९ ॥
न क्षुधा पीड्यते यस्तु निद्रया न कदाचन ।
न च शीतातपाद्यैश्च स भृत्योर्हो महीभुजाम् ॥ ९० ॥
श्रुत्वा सांग्रामिकीं वार्त्तां भविष्यां स्वामिनं प्रति ।
प्रसन्नास्यो भवेद्यस्तु स भृत्योर्हो महीभुजाम् ॥ ९१ ॥
सीमा वृद्धिं समायाति शुक्लपक्ष इवोडुराट् ।
नियोगसंस्थिते यस्मिन्स भृत्योर्हो महीभुजाम् ॥ ९२ ॥
सीमा संकोचमायाति वह्नौ चर्म इवाहितम् ।
स्थिते यस्मिन्स तु त्याज्यो भृत्यो राज्यं समीहता ॥ ९३ ॥

तथा शृगालोयमिति मन्यमानेन ममोपरि स्वामिना यद्यवज्ञा क्रियते तदप्ययुक्तम् । उक्तं च यतः ।

कौशेयं कृमिजं सुवर्णमुपलाद्दूर्वापि गोरोमतः
पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात् ।
काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचना
प्राकाश्यं स्वगुणोदयेन गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ॥ ९४ ॥
मूषिका गृहजातापि हन्तव्या सापकारिणी ।
उपप्रदानैर्मार्जारो हितकृत्प्रार्थ्यते जनैः ॥ ९५ ॥
एरण्डभिण्डार्कनलैः प्रभूतैरपि संचितैः ।

दारुकृत्यं यथा नास्ति तथैवाज्ञैः प्रयोजनम् ॥ ९६ ॥
किं भक्तेनासमर्थेन किं शक्तेनापकारिणा ।
भक्तं शक्तं च मां विद्धि नावज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ९७ ॥

पिङ्गलक आह । भवत्वेवं तावत् । असमर्थः समर्थो वा चिरंतनस्त्वमस्माकं मन्त्रिपुत्रस्तद्विश्रब्धं ब्रूहि यत्किंचिद्वक्तुमनाः । दमनक आह । देव विज्ञाप्यं किंचिदस्ति । पिङ्गलक आह । तन्निवेदयाभिप्रेतम् । सोब्रवीत् ।

अपि स्वल्पतरं कार्यं यद्भवेत्पृथिवीपतेः ।
तन्न वाच्यं सभामध्ये प्रोवाचेदं बृहस्पतिः ॥ ९८ ॥

तदैकान्तिके मद्विज्ञाप्यमवधारयन्तु देवपादाः । यतः ।

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णो न भिद्यते ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन षट्कर्णं वर्जयेत्सुधीः ॥ ९९ ॥

अथ पिङ्गलकाभिप्रायज्ञा व्याघ्रद्वीपिवृकपुरःसराः सर्वेपि तद्वचः समाकर्ण्य संसदि तत्क्षणादेव दूरीभूताः । ततश्च दमनक आह । उदकग्रहणार्थं प्रवृत्तस्य स्वामिनः किमिह निवृत्यावस्थानम् । पिङ्गलक आह सविलक्षस्मितम् । न किंचिदपि । सोब्रवीत् । देव यद्यनाख्येयं तत्तिष्ठतु । उक्तं च ।

दारेषु किंचित्स्वजनेषु किंचि-
द्गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किंचित् ।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य
वदेद्विपश्चिन्महतोनुरोधात् ॥ १०० ॥

तच्छ्रुत्वा पिङ्गलकश्चिन्तयामास । योग्योयं दृश्यते । तत्कथयाम्येतस्याग्र आत्मनोभिप्रायम् । उक्तं च ।

स्वामिनि गुणान्तरज्ञे गुणवति भृत्येनुवर्तिनि कलत्रे ।
मित्रे चानुपचर्ये निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ १०१ ॥

भो दमनक शृणोषि शब्दं दूरान्महान्तम् । सोब्रवीत् । स्वामिञ्शृणोमि । तत्किम् । पिङ्गलक आह । भद्राहमस्माद्वनाद्गन्तुमिच्छामि । दमनक आह । कस्मात् । पिङ्गलक आह । यतोद्यास्मद्वने किमप्यपूर्वं सत्त्वं प्रविष्टं यस्यायं महाशब्दः श्रूयते । तस्य च शब्दानुरूपेण पराक्रमेण भवितव्यमिति । दमनक आह । यत्स्वामी शब्दमात्रादपि भयमुपगतस्तदप्ययुक्तम् । उक्तं च ।

अम्भसा भिद्यते सेतुस्तथा मन्त्रोप्यरक्षितः ।
पैशुन्याद्भिद्यते स्नेहो वाचा भिद्येत कातरः ॥ १०२ ॥

तन्न युक्तं स्वामिनः पूर्वोपार्जितं वनं त्यक्तुम् । यतो भेरीवेणुवीणामृदङ्गपटहशङ्खकाहलादिभेदेन शब्दा अनेकविधा भवन्ति । तन्न केवलाच्छब्दमात्रादपि भेतव्यम् । उक्तं च ।

अत्युत्कटे च रौद्रे च शत्रौ यस्य न हीयते ।
धैर्यं प्राप्ते महीनाथे न स याति पराभवम् ॥ १०३ ॥

दर्शितभयेपि धातरि धैर्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।
शोषितसरसि निदाघे नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥ १०४ ॥

तथा च ।

यस्य न विपदि विषादः संपदि हर्षो रणे न भीरुत्वम् ।
तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विरलम् ॥ १०५ ॥

तथा च ।

शक्तिवैकल्यनम्रस्य निःसारत्वाल्लघीयसः ।
जन्मिनो मानहीनस्य तृणस्य च समा गतिः ॥ १०६ ॥

अपि च ।

अन्यप्रतापमासाद्य यो दृढत्वं न गच्छति ।
जतुजाभरणस्येव रूपेणापि हि तस्य किम् ॥ १०७ ॥"

तदेवं ज्ञात्वा स्वामिना धैर्यावष्टम्भः कार्यः । न शब्दमात्राद्भेतव्यम् । उक्तं च ।

पूर्वमेव मया ज्ञातं पूर्णमेतद्धि मेदसा ।
अनुप्रविश्य विज्ञातं यावच्चर्म च दारु च ॥ १०८ ॥

पिङ्गलक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ॥

कथा 2.

कश्चिच्छृगालः क्षुत्क्षामकण्ठ इतस्ततः परिभ्रमन्वने सैन्यद्वयसंग्रामभूमिमपश्यत् । तस्यां च दुन्दुभेः पतितस्य वायुवशाद्वल्लीशाखाग्रैर्हन्यमानस्य शब्दमशृणोत् । अथ क्षुभितहृदयश्चिन्तयामास । अहो विनष्टोऽस्मि । तद्यावन्नास्य प्रोच्चारितशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि तावद्व्रजामि । अथवा नैतद्युज्यते सहसैव पितृपैतामहं वनं त्यक्तुम् । उक्तं च ।

भये वा यदि वा हर्षे संप्राप्ते यो विमर्शयेत् ।
कृत्यं न कुरुते वेगान्न स संतापमाप्नुयात् ॥ १०९ ॥

तत्तावज्जानामि कस्यायं शब्दः । धैर्यमालम्ब्य विमर्शयन्यावन्मन्दंमन्दं गच्छति तावद्दुन्दुभिमपश्यत् । स च तं परिज्ञाय समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत् । भूयश्च हर्षादचिन्तयत् । अहो चिरादेतदस्माकं महद्भोजनमापतितम् । तन्नूनं प्रभूतमांसमेदोसृग्भिः

परिपूरितं भविष्यति । ततः परुषचर्मावगुण्ठितं तत्कथमपि विदार्यैकदेशे च्छिद्रं कृत्वा संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः । परं चर्मविदारतो दंष्ट्राभङ्गः समजनि । अथ निराशीभूतस्तद्दारुशेषमवलोक्य श्लोकमेनमपठत् । पूर्वमेव मया ज्ञातमिति । ततो न शब्दमात्राद्भेतव्यम् । पिङ्गलक आह । भोः पश्यायं मम सर्वोपि परिग्रहो भयव्याकुलितचित्तः पलायितुमिच्छति । तत्कथमहं धैर्यावष्टम्भं करोमि । सोब्रवीत् । स्वामिन्नैतेषामेष दोषो यतः स्वामिसदृशा एव भवन्ति भृत्याः । उक्तं च ।

अश्वः शस्त्रं शास्त्रं वीणा वाणी नरश्च नारी च ।
पुरुषविशेषं प्राप्ता भवन्त्ययोग्याश्च योग्याश्च ॥ ११० ॥

तत्पौरुषावष्टम्भं कृत्वा त्वं तावदत्रैव प्रतिपालय यावदहमेतच्छब्दस्वरूपं ज्ञात्वागच्छामि । ततः पश्चाद्यथोचितं कार्यमिति । पिङ्गलक आह । किं तत्र भवान्गन्तुमुत्सहते । स आह । किं स्वाम्यादेशात्सद्भृत्यस्य कृत्याकृत्यमस्ति । उक्तं च ।

स्वाम्यादेशात्सुभृत्यस्य न भीः संजायते क्वचित् ।
प्रविशेन्मुखमाहेयं दुस्तरं वा महार्णवम् ॥ १११ ॥

तथा च ।

स्वाम्यादिष्टस्तु यो भृत्यः समं विषममेव च ।
मन्यते न स संधार्यो भूभुजा भूतिमिच्छता ॥ ११२ ॥

पिङ्गलक आह । भद्र यद्येवं तद्गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्त्विति । दमनकोपि तं प्रणम्य संजीवकशब्दानुसारी प्रतस्थे । अथ दमनके गते भयव्याकुलमनाः पिङ्गलकश्चिन्तयामास । अहो न शोभनं कृतं मया यत्तस्य विश्वासं गत्वात्माभिप्रायो निवेदितः । कदा-

चिद्दमनकोयमुभयवेतनो भूत्वा ममोपरि दुष्टबुद्धिः स्याद्भ्रष्टाधिकारत्वात्। उक्तं च।

ये भवन्ति महीपस्य संमानितविमानिताः।
यतन्ते तस्य नाशाय कुलीना अपि सर्वदा ॥ ११३ ॥

तत्तावदस्य चिकीर्षितं वेत्तुमन्यत्स्थानान्तरं गत्वा प्रतिपालयामि। कदाचिद्दमनकस्तमादाय मां व्यापादयितुमिच्छति। उक्तं च।

न बध्यन्ते ह्यविश्वस्ता बलिभिर्दुर्बला अपि।
विश्वस्तास्त्वेव बध्यन्ते बलिनो दुर्बलैरपि ॥ ११४ ॥
महामतिरपि प्राज्ञो न विश्वासं व्रजेद्रिपौ।
विश्वासात्त्रिदशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ११५ ॥

एवं संप्रधार्य स्थानान्तरं गत्वा दमनकमवलोकयन्नेकाकी तस्थौ। दमनकोपि संजीवकसकाशं गत्वा वृषभोयमिति परिज्ञाय हृष्टमना व्यचिन्तयत्। अहो शोभनमापतितम्। अनेनैतस्य संधिविग्रहद्वारेण मम पिङ्गलको वश्यो भविष्यतीति। उक्तं च।

न कौलीन्यान्न सौहार्दान्नृपो वाक्ये प्रवर्तते।
मन्त्रिणां यावदाप्तं न व्यसनं शोक एव च ॥ ११६ ॥
सदैवापद्गतो राजा भोग्यो भवति मन्त्रिणाम्।
अत एव हि वाञ्छन्ति मन्त्रिणः सापदं नृपम् ॥ ११७ ॥
यथा नेच्छति नीरोगः कदाचित्सुचिकित्सकम्।
तथापद्रहितो राजा सचिवं नाभिवाञ्छति ॥ ११८ ॥

एवं विचिन्तयन्पिङ्गलकाभिमुखः प्रतस्थे। पिङ्गलकोपि तमायान्तमुत्प्रेक्ष्य स्वाकारं गूहमानो यथापूर्वमवस्थितः। दमनकोपि

पिङ्गलकसकाशं गत्वा प्रणम्योपविष्टः । पिङ्गलक आह । किं दृष्टं भवता तत्सत्त्वम् । दमनक आह । दृष्टं स्वामिप्रसादात् । पिङ्गलकोप्याह । सत्यं दृष्टं भविष्यति । दमनक आह । किं स्वामिपादानामग्रेसत्यं विज्ञाप्यते । उक्तं च ।

अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।
देवानां च विनश्येत स द्रुतं सुमहानपि ॥ ११९ ॥

तथा च ।

सर्वदेवमयो राजा मनुना संप्रकीर्तितः ।
तस्मात्तमेव सेवेत न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ १२० ॥
सर्वदेवमयस्यापि विशेषो भूपतेरयम् ।
शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद्देवाद्भवान्तरे ॥ १२१ ॥

पिङ्गलक आह । सत्यं दृष्टं भविष्यति भवता । न दीनोपरि महान्तः कुप्यन्तीति न त्वं तेन निपातितः । यतः ।

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो
मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसामयं
महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ १२२ ॥

अपि च ।

गल्लस्थलेषु मदवारिषु बद्धराग-
मत्तभ्रमद्भ्रमरपादतलाहतोपि ।
कोपं न गच्छति नितान्तबलोपि नाग-
स्तुल्ये बले तु बलवान्परिकोपमेति ॥ १२३ ॥

दमनक आह । अस्त्येवं महात्मा स वयं कृपणाः । तथापि

स्वामी यदि कथयति ततो भृत्यत्वे नियोजयामि । पिङ्गलक आह सोच्छ्वासम् । किं भवाञ्शक्तोत्येवं कर्तुम् । दमनक आह । किमसाध्यं बुद्धेरस्ति । उक्तं च ।

न तच्छस्त्रैर्न नागेन्द्रैर्न हयैर्न पदातिभिः ।
कार्यं संसिद्धिमभ्येति यथा बुद्ध्या प्रसाधितम् ॥ १२४ ॥

पिङ्गलक आह । यद्येवं तर्ह्यमात्यपद आरोपितस्त्वम् । अद्यप्रभृति प्रसादनिग्रहादिकं त्वयैव कार्यमिति निश्चयः । अथ दमनकः सत्वरं गत्वा साक्षेपं तमिदमाह । एह्येहि दुष्ट वृषभ । स्वामी पिङ्गलकस्त्वामाकारयति । किं निःशङ्को भूत्वा मुहुर्मुहुर्नदसि वृथेति । तच्छ्रुत्वा संजीवकोऽब्रवीत् । भद्र कोऽयं पिङ्गलकः । दमनक आह । किं स्वामिनं पिङ्गलकमपि न जानासि । तत्क्षणं प्रतिपालय । फलेन ज्ञास्यसि । नन्वयं सर्वमृगपरिवृतो वटतले स्वामी पिङ्गलकनामा सिंहस्तिष्ठति । तच्छ्रुत्वा गतासुमात्मानं मन्यमानः संजीवकः परं विषादमगमत् । आह च । भद्र भवान्साधुसमाचारो वचनपटुश्च दृश्यते । तद्यदि मामवश्यं तत्र नयसि तदभयप्रदानेनात्मीयस्वामिसकाशात्प्रसादः कारयितव्यः । दमनक आह । भोः सत्यमभिहितं भवता । नीतिरेषा । यतः ।

लभ्यते भूमिपर्यन्तः समुद्रस्य गिरेरपि ।
न कथंचिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित्क्वचित् ॥ १२५ ॥

तत्त्वमत्रैव तिष्ठ यावदहं तं समये दृष्ट्वा ततः पश्चात्त्वामानयामीति । तथानुष्ठिते दमनकः पिङ्गलकसकाशं गत्वेदमाह । स्वामिन्न तत्प्राकृतं सत्त्वं भगवतो महेशस्य वाहनभूतो वृषभ इति मया पृष्ट इदमूचे । श्रीमहेशेन परितुष्टेन कालिन्दीपरिसरे

शष्पाग्राणि चरितुं समादिष्टः । किं बहुना । मम प्रदत्तं क्रीडार्थं वनमिदम् । पिङ्गलक आह सभयम् । ज्ञातं मयाधुना न देवताप्रसादं विना शष्पभोजिनो व्यालाकीर्णे वन एवं निःशङ्का नदन्तो भ्रमन्ति । ततस्त्वया किमभिहितम् । दमनक आह । स्वामिन्नेतदभिहितं यदेतद्वनं चण्डिकावाहनभूतस्य पिङ्गलकस्य विषयीभूतम् । तद्भवानभ्यागतः प्रियोऽतिथिः । तत्तस्य सकाशं गत्वा भ्रातृस्नेहेनैकत्र भक्षणपानविहरणक्रियाभिरेकस्थानाश्रयेण कालो नेयः । तेनापि सर्वमेतत्प्रतिपन्नमुक्तं च सहर्षम् । स्वामिनः सकाशादभयदक्षिणा दापयितव्येति । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा पिङ्गलक आह । साधु सुमते साधु मन्त्रिश्रोत्रिय साधु । मम हृदयेन सह संमन्त्र्य भवतेदमभिहितम् । तद्दत्ता मया तस्याभयदक्षिणा । परं सोऽपि मदर्थेऽभयदक्षिणां याचयित्वा द्रुततरमानीयतामिति । अथ साधु चेदमुच्यते ।

अन्तःसारैरकुटिलैरच्छिद्रैः सुपरीक्षितैः ।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ १२६ ॥

तथा च ।

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां सांनिपातिके ।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ॥ १२७ ॥

दमनकोऽपि तं प्रणम्य संजीवकसकाशं प्रस्थितः सहर्षमचिन्तयच्चदात्मप्रसादसंमुखो नः स्वामी वचनवशगश्च संवृत्तस्तन्नास्ति धन्यतरो मम । उक्तं च ।

अमृतं शिशिरे वह्निरमृतं प्रियदर्शनम् ।
अमृतं राजसंमानममृतं क्षीरभोजनम् ॥ १२८ ॥

अथ संजीवकसकाशमासाद्य सप्रश्रयमुवाच । भो मित्र प्रार्थितोसौ मया भवदर्थे स्वाम्यभयप्रदानम् । तद्विश्रब्धं गम्यतामिति । परं त्वया राजप्रसादमासाद्य मया सह समयधर्मेण वर्तितव्यम् । न गर्वमासाद्य स्वप्रभुतया विचरणीयम् । अहमपि तव संकेतेन सर्वां राज्यधुरममात्यपदवीमाश्रित्योद्धरिष्यामि । एवं कृते द्वयोरप्यावयो राज्यलक्ष्मीर्भोग्या भविष्यति । यतः ।

आखेटकस्य धर्मेण विभवाः स्युर्वशे नृणाम् ।
नृप्रजाः प्रेरयत्येको हन्त्यन्योत्र मृगानिव ॥ १२९ ॥

तथा च ।

यो न पूजयते गर्वादुत्तमाधममध्यमान् ।
नृपासन्नः स मान्योपि भ्रश्यते दन्तिलो यथा ॥ १३० ॥

संजीवक आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ३.

अस्त्यत्र धरातले वर्धमानं नाम नगरम् । तत्र दन्तिलो नाम नानाभाण्डपतिः सकलपुरनायकः प्रतिवसति स्म । तेन पुरकार्यं नृपकार्यं च कुर्वता तुष्टिं नीतास्तत्पुरवासिनो लोका नृपतिश्च । किं बहुना । न कोपि तादृक्चतुरो दृष्टो नापि श्रुतो वेति । अथवा सत्यमेतदुक्तम् ।

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
इति महति विरोधे वर्तमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ १३१ ॥

अथैवं गच्छति काले दन्तिलस्य कदाचिद्विवाहः संप्रवृत्तः। तत्र तेन सर्वे तत्पुरवासिनो राजसंनिधिलोकाश्च संमानपुरःसरमाहूय वस्त्रादिभिः सत्कृताः। ततो विवाहानन्तरं राजा सान्तःपुरः स्वगृहमानीयाभ्यर्चितः। अथ तस्य नृपतेर्गृहसंमार्जनकर्ता गोरम्भो नाम राजसेवको गृहायातोपि तेनानुचितस्थान उपविष्टो विज्ञायार्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारितः। सोपि ततःप्रभृति निःश्वसन्नपमानान्न रात्रावपि शेते। कथं मया तस्य भाण्डपते राजप्रसादहानिः कर्तव्येति चिन्तयन्नास्ते। किमनेन वृथा शरीरशोषेण। न किंचिन्मया तस्यापकर्तुं शक्यमिति। अथवा साध्विदमुच्यते।

यो ह्यपकर्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरोत्र निर्लज्जः।
उत्पतितोपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम्॥ १३२॥

अथ कदाचित्प्रत्यूषे योगनिद्रां गतस्य राज्ञः शय्यान्ते मार्जनं कुर्वन्निदमाह। अहो दन्तिलस्य महद्धृष्टत्वं यद्राजमहिषीमालिङ्गति। तच्छ्रुत्वा राजा ससंभ्रममुत्थाय तमुवाच। भो गोरम्भ सत्यमेतद्यद्देवी दन्तिलेनालिङ्गितेति। गोरम्भः प्राह। देव रात्रिजागरेण द्यूतासक्तस्य मे बलान्निद्रा समायाता। तन्न वेद्मि किं मयाभिहितम्। राजा सेर्ष्यं स्वगतम्। एष तावदस्मद्गृहेऽप्रतिहतगतिस्तथा दन्तिलोपि। तत्कदाचिदनेन देवी समालिङ्ग्यमाना दृष्टा भविष्यति। तेनेदमभिहितम्। उक्तं च।

यद्वाञ्छति दिवा मर्त्यो वीक्षते वा करोति वा।
तत्स्वप्नेपि तदभ्यासाद्ब्रूते वाथ करोति वा॥ १३३॥

तथा च।

शुभं वा यदि वा पापं यन्नृणां हृदि संस्थितम् ।
सुगूढमपि तज्ज्ञेयं स्वप्नवाक्यात्तथा मदात् ॥ १३४ ॥

अथवा स्त्रीणां विषये कोत्र संदेहः ।

जल्पन्ति सार्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।
हृद्गतं चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ॥ १३५ ॥
एकेन स्मितपाटलाधररुचो जल्पन्त्यनल्पाक्षरं
वीक्षन्तेन्यमितः स्फुटत्कुमुदिनीफुल्लोल्लसल्लोचनाः ।
दूरोदारचरित्रचित्रविभवं ध्यायन्ति चान्यं धिया
केनेत्थं परमार्थतोर्थवदिव प्रेमास्ति वामभ्रुवाम् ॥ १३६ ॥

तथा च ।

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥ १३७ ॥
रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता नरः ।
तेन नारद नारीणां सतीत्वमुपजायते ॥ १३८ ॥
यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तेयं मम कामिनी ।
स तस्या वशगो नित्यं भवेत्क्रीडाशकुन्तवत् ॥ १३९ ॥
तासां वाक्यानि कृत्यानि स्वल्पानि सुगुरूण्यपि ।
करोति यः कृतैर्लोके लघुत्वं याति सर्वतः ॥ १४० ॥
स्त्रियं च यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १४१ ॥
अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति सर्वदा ॥ १४२ ॥
नासां कश्चिदगम्योस्ति नासां च वयसि स्थितिः ।

विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १४३ ॥
रक्तोऽभिजायते भोग्यो नारीणां शाटको यथा ।
घृष्यते यो दशालम्बी नितम्बे विनिवेशितः ॥ १४४ ॥
अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा ।
अबलाभिर्बलाद्रक्तः पादमूले निपात्यते ॥ १४५ ॥

एवं स राजा बहुविधं विलप्य तत्प्रभृति दन्तिलस्य प्रसादपराङ्मुखः संजातः । किं बहुना । तस्य राजद्वारे प्रवेशो निवारितः । अथ दन्तिलः प्रसादपराङ्मुखं राजानमवलोक्य चिन्तयामास ।

कोऽर्थान्प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तंगताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ १४६ ॥

काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं
सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः ।
क्लीबे धैर्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता
राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ॥ १४७ ॥

अपरं मयास्य भूपतेरथवान्यस्यापि राजसंबन्धिनः स्वप्नेऽपि नानिष्टं कृतम् । तत्किमेतत् । एवं तं दन्तिलं राजद्वारे विष्कम्भितं विलोक्य संमार्जनकर्ता गोरम्भो विहस्य द्वारपालानिदमूचे । भो भो द्वारपाला राजप्रसादाधिष्ठितोऽयं दन्तिलः स्वयं निग्रहानुग्रहकर्ता च । तदनेन निवारितेन यथाहं तथा यूयमप्यर्धचन्द्रभाजिनो भविष्यथ । तच्छ्रुत्वा दन्तिलश्चिन्तयामास । नूनमिदमेतस्य गोरम्भस्य चेष्टितम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

अकुलीनोपि मूर्खोपि भूपालं योत्र सेवते ।
अपि संमानहीनोपि स सर्वत्रापि पूज्यते ॥ १४८ ॥
अपि कापुरुषो भीरुः स्याच्चेन्नृपतिसेवकः ।
तदाप्नोति फलं लोकात्तस्यांशमपि नो गुणी ॥ १४९ ॥

एवं स बहुविधं विलप्य विलक्षानन उद्वेगाद्गतप्रभावः स्वगृहं गत्वा निशामुखे गोरम्भमाहूय वस्त्रयुगलेन संमान्येदमुवाच । भद्र मया तदा त्वमनुचितस्थाने राजासन उपविष्टो भर्त्सयित्वापमानितो न रागात्त्वं निःसारितः । सोपि स्वर्गराज्योपमं तद्वस्त्रयुगलमासाद्य परं परितोषं गत्वा तमुवाच । भोः श्रेष्ठिन्क्षान्तं मया ते तत् । अस्य कृतसंमानस्य पश्य मे बुद्धिप्रभावं राजप्रसादं च । एवमुक्त्वा सपरितोषं निष्क्रान्तः । साधु चेदमुच्यते ।

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च ॥ १५० ॥

अथ गोरम्भस्तत्रैव गत्वा योगनिद्रां गतस्य राज्ञः संमार्जनक्रियां कुर्वन्निदमाह । अहोविवेकोस्मद्भूपतेर्यत्पुरीषोत्सर्गं कुर्वंश्चिर्भटीभक्षणं करोति । तच्छ्रुत्वा राजा सविस्मयं तमुवाच । रे रे गोरम्भ किमप्रस्तुतं लपसि । गृहकर्मकरत्वात्त्वां न व्यापादयामि । किं त्वया कदाप्यहमेवंविधं कर्म समाचरन्दृष्टः । सोब्रवीत् । देव द्यूतासक्तया रात्रिजागरणेन संमार्जनं कुर्वाणस्य मम बलान्निद्रा समायाता । तयाविष्टेन किंचिज्जल्पितम् । तन्न वेद्मि । तत्प्रसादं करोतु स्वामी मे परवशस्येति । एवं राजा श्रुत्वा चिन्तितवान्मयाजन्म पुरीषोत्सर्गं कुर्वता कदापि चिर्भटिका न भक्षिता । तद्यथायं व्यतिकरोसंभाव्यो ममानेन व्याहृतस्तथा दन्तिलस्यापीति

निश्चयः। तन्मया न युक्तं कृतं यत्स वराकोपमानितः। न तादृक्पुरुषाणामेवंविधं चेष्टितं संभाव्यते। तस्याप्रसादेन राजकृत्यानि सर्वाण्यपि शिथिलतां व्रजन्ति। एवमनेकधा विमृश्य दन्तिलमाहूय निजाङ्गवस्त्राभरणादिभिः संयोज्य स्वाधिकारे नियोजयामास। अतोहं ब्रवीमि। यो न पूजयते गर्वादिति।

संजीवक आह। भद्र एवमेवैतत्। यद्भवताभिहितं तदेव मया कर्तव्यमिति। एवमभिहिते दमनकस्तमादाय पिङ्गलकसकाशमगमत्। आह च। देव एष मया स संजीवक आनीतः। देवोधुना प्रमाणम्। संजीवकोपि तं सादरं प्रणम्याग्रतः सविनयं स्थितः। पिङ्गलकोपि तस्य पीनायतककुद्मतो नखकुलिशालंकृतं दक्षिणपाणिमुपरि दत्त्वा मानपुरःसरमुवाच। अपि भवतः शिवम्। कुतस्त्वमस्मिन्वने विजने समायातोसि। तेनाप्यात्मवृत्तान्तः कथितः। यथा वर्धमानेन सह वियोगः संजातस्तथा सर्वं निवेदितम्। एतच्छ्रुत्वा पिङ्गलकः सादरतरं तमुवाच। वयस्य न भेतव्यम्। मद्भुजपञ्जरपरिरक्षितेन यथेच्छं त्वयाधुना वर्तितव्यमन्यच्च नित्यं मत्समीपवर्तिना भाव्यं यतः कारणाद्बह्वपायं रौद्रसत्त्वनिषेवितं वनं गुरूणामपि सत्त्वानामसेव्यं कुतः शष्पभोजिनाम्। एवमुक्त्वा सकलमृगपरिवृतो यमुनाकच्छमवतीर्योदकग्रहणं कृत्वा स्वेच्छया तदेव वनं प्रविष्टः। ततश्च करटकदमनकनिक्षिप्तराज्यभारः संजीवकेन सह सुभाषितगोष्ठीमनुभवन्नास्ते। अथवा साध्विदमुच्यते।

यदृच्छयाप्युपनतं सकृत्सज्जनसंगतम्।
भवत्यजरमत्यन्तं नाभ्यासक्रममीक्षते॥ १९१॥

संजीवकेनाप्यनेकशास्त्रावगाहनादुत्पन्नबुद्धिप्रागल्भ्येन स्वल्पैरे-

वाहोभिर्मूढमतिः पिङ्गलको धीमांस्तथा कृतो यथारण्यधर्माद्वियोज्य ग्राम्यधर्मे नियोजितः । शेषः सर्वोऽपि मृगजनो दूरीभूतस्तिष्ठति । करटकदमनकावपि प्रवेशं न लभेते । अन्यच्च सिंहपराक्रमाभावात्सर्वोऽपि मृगजनः क्षुधाविष्टः कांदिशीकः संवृत्तः । उक्तं च ।

फलहीनं नृपं भृत्याः कुलीनमपि चोन्नतम् ।
संत्यज्यान्यत्र गच्छन्ति शुष्कं वृक्षमिवाण्डजाः ॥ १५२ ॥

तथा च ।

अपि संमानसंयुक्ताः कुलीना भक्तितत्पराः ।
वृत्तिभङ्गान्महीपालं त्यक्त्वा यान्ति सुसेवकाः ॥ १५३ ॥

अन्यच्च ।

कालातिक्रमणं वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।
कदाचित्तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ १५४ ॥

तथा न केवलं सेवका एवेत्थं भवन्त्यासंसारं समस्तमेतज्जगदपि तावद्भक्षणार्थं सामादिभिरुपायैस्तिष्ठति । तद्यथा ।

देशानामुपरि क्ष्मापा आतुराणां चिकित्सकाः ।
वणिजो ग्राहकाणां च मूर्खाणामपि पण्डिताः ॥ १५५ ॥
प्रमादिनां तथा चौरा भिक्षुका गृहमेधिनाम् ।
गणिका कामुकानां च सर्वलोकस्य शिल्पिनः ॥ १५६ ॥
सामादिसज्जितैः पाशैः प्रतीक्षन्ते दिवानिशम् ।
भुञ्जते च यथाशक्ति जलजा जलजा यथा ॥ १५७ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

सर्पाणां च खलानां च परद्रव्यापहारिणाम् ।
अभिप्राया न सिध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥ १५८ ॥

अन्नं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि नागाशनम् ।
इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्याद्गृहे
तत्रान्यस्य कथं न भावि जगतो यस्मात्स्वरूपं हि तत् ॥१५९॥

ततः क्षुत्क्षामकण्ठौ परस्परं करटकदमनकौ मन्त्रयेते । तत्र दमनको ब्रूते । भद्र आवां तावदप्रधानतां गतौ । एष पिङ्गलकः संजीवकानुरक्तः स्वव्यापारपराङ्मुखः स्थितः । सर्वोऽपि परिजनो गतः । तत्किं क्रियते । करटक आह । यद्यपि त्वदीयवचनं न करोति तथापि स्वामी स्वदोषनाशाय वाच्यः । उक्तं च ।

अशृण्वन्नपि बोद्धव्यो मन्त्रिभिः पृथिवीपतिः ।
यथा स्वदोषनाशाय विदुरेणाम्बिकासुतः ॥ १६० ॥

तथा च ।

मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः ।
उन्मार्गं वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः ॥ १६१ ॥

त्वयैव शष्पभोजी स्वामिनः सकाशमानीतः । तत्स्वहस्तेनाङ्गाराः कर्षिताः । दमनक आह । सत्यमेतत् । ममायं दोषो न स्वामिनः । उक्तं च ।

जम्बुको हुडुयुद्धेन वयं चाषाढभूतिना ।
नापिती परकार्येण त्रयो दोषाः स्वयंकृताः ॥ १६२॥

करटक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ४.

अस्ति कस्मिंश्चिद्विविक्तप्रदेशे मठायतनम् । तत्र देवशर्मा नाम परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । तस्यानेकसाधुजनदत्तसूक्ष्मवस्त्रविक्रयवशात्कालेन महती वित्तमात्रा संजाता । ततः स न कस्यचिद्विश्वसिति । नक्तंदिनं कक्षान्तरात्तां मात्रां न मुञ्चति । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः ॥ १६३ ॥

अथाषाढभूतिर्नाम परवित्तापहारकस्तामर्थमात्रां तस्य कक्षान्तरगतां लक्षयित्वा व्यचिन्तयत् । कथं मयास्येयमर्थमात्रा हर्तव्येति । तदत्र मठे तावद्दृढशिलासंचयवशाद्भित्तिभेदोपि नास्त्युच्चैस्तरत्वाच्च द्वारेण प्रवेशो नास्ति तदर्थं मायावचनैर्विश्वास्य च्छात्रतां व्रजामि येन स विश्वस्तः कदाचिद्विश्वासमेति । उक्तं च ।

नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात्स्फुटवक्ता न वञ्चकः ।
निःस्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः ॥ १६४ ॥

एवं निश्चित्य तस्यान्तिकमुपगम्यों नमः शिवायेति प्रोच्चार्य साष्टाङ्गं प्रणम्य सप्रश्रयमुवाच । भगवन्नसारः संसारोयं गिरिनदीवेगोपमं यौवनं तृणाग्निसमं जीवितं शरदभ्रच्छायासदृशा भोगाः स्वप्नसदृशो मित्रपुत्रकलत्रभृत्यवर्गसंयोगः । एवं मया सम्यक्परिज्ञातम् । तत्किं कुर्वतो मे संसारसमुद्रोत्तरणं भविष्यति । तच्छ्रुत्वा स सादरमाह । वत्स धन्योसि यत्प्रथमे वयस्येवं विरक्तिभावः । उक्तं च ।

पूर्वे वयसि यः शान्तः स शान्त इति मे मतिः ।

धातुषु क्षीयमाणेषु शमः कस्य न जायते ॥ १६५ ॥
आदौ चित्ते ततः काये सतां संपद्यते जरा ।
असतां तु पुनः काये नैव चित्ते कदाचन ॥ १६६ ॥

यच्च मां संसारसागरोत्तरणोपायं पृच्छसि तच्छ्रूयताम् ।

शूद्रो वा यदि वान्योपि चण्डालोपि जटाधरः ।
दीक्षितः शिवमन्त्रेण सभस्माङ्गी शिवो भवेत् ॥ १६७ ॥
षडक्षरेण मन्त्रेण पुष्पमेकमपि स्वयम् ।
लिङ्गस्य मूर्ध्नि यो दद्यान्न स भूयोभिजायते ॥ १६८ ॥

तच्छ्रुत्वाषाढभूतिः पादौ गृहीत्वा सप्रश्रयमिदमाह । भगवन्दीक्षया मेनुग्रहं कुरु । ततो देवशर्माह । वत्सानुग्रहं ते करिष्यामि परंतु रात्रौ त्वया मठमध्ये न प्रवेष्टव्यं यत्कारणं निःसङ्गता यतीनां युज्यते तव ममापि च । उक्तं च ।

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालना-
द्विप्रोनध्ययनात्कुलं कुतनयात्स्नेहः प्रवासाश्रयात् ।
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयाच्छीलं खलोपासना-
त्स्त्री गर्वादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ १६९ ॥

तत्त्वया व्रतग्रहणानन्तरं मठद्वारे तृणकुटीरके शयनीयम् । स चाह । भगवन्भवदादेशः प्रमाणम् । परत्र हि तेन प्रयोजनम् । अथ कृतशयनसमयं देवशर्मानुग्रहं कृत्वा शास्त्रोक्तविधिना शिष्यतामनयत् । सोपि हस्तपादावमर्दनादिपरिचर्यया तं परितोषमनयत् । पुनस्तथापि मुनिः कक्षान्तरान्मात्रां न मुञ्चति । अथैवं गच्छति काल आषाढभूतिश्चिन्तयामास । अहो न कथंचिदेष मे विश्वासमेति । तत्किं दिवापि शस्त्रेण मारयामि किंवा विषं प्रय-

च्छामि किंवा पशुमिव व्यापादयामीति । एवं चिन्तयतस्तस्य देवशर्मणोपि शिष्यपुत्रः कश्चित्परिभ्रमन्नामन्त्रणाय समायातः । आह च । भगवन्पवित्रारोपणकृते मम गृहमागम्यतामिति । तच्छ्रुत्वा देवशर्माषाढभूतिना सह हृष्टमनाः प्रस्थितः । अथैवं गच्छतोरग्रे काचिन्नदी समायाता । तां दृष्ट्वा मात्रां कक्षान्तरादवतार्य कन्थामध्ये सुगुप्तां निधाय स्नात्वा देवार्चनं विधाय तदनन्तरमाषाढभूतिमिदमाह । भो आषाढभूते यावदहं पुरीषोत्सर्गं विधायागच्छामि तावदेषा कन्था योगेश्वरस्य सावधानेन रक्षणीया । इत्युक्त्वा गतः । आषाढभूतिरपि तस्मिन्नदर्शनीभूते मात्रामादाय सत्वरं प्रस्थितः । देवशर्मापि छात्रगुणानुरञ्जितमनाः सुविश्वस्तो यावदुपविष्टस्तिष्ठति तावत्सुवर्णरोमदेहयूथमध्ये हुडुयुद्धमपश्यत् । अथ रोषवशाद्धुडुयुगलस्य दूरमपसरणं कृत्वा भूयोपि समुपेत्य ललाटपट्टाभ्यां प्रहरतो भूरि रुधिरं पतति । तच्च जम्बुको जिह्वालौल्याद्रङ्गभूमिं प्रविश्यास्वादयति । देवशर्मापि विलोक्याचिन्तयत् । अहो मन्दमतिरयं जम्बुकः । यदि कथमप्यनयोः संघट्टे पतिष्यति तन्नूनं मृत्युमेष्यतीति तर्कयामि । अत्रान्तरे तथैव रक्तास्वादनलौल्यान्मध्ये प्रविशंस्तयोः शिरःसंपाते पतितो मृतश्च शृगालः । देवशर्मापि तं शोचमानो मात्रामुद्दिश्य शनैःशनैः प्रस्थितो यावदाषाढभूतिं न पश्यति ततश्चौत्सुक्येन शौचं विधाय यावत्कन्थामालोकयति तावन्मात्रां न पश्यति । ततश्च हाहा मुषितोस्मीति जल्पन्पृथिवीतले निपपात । ततःक्षणाच्चेतनां लब्ध्वा भूयोपि समुत्थाय फूत्कर्तुमारब्धः । भो आषाढभूते क्व मां वञ्चयित्वा गतोसि । तद्देहि मे प्रतिवचनम् । एवं बहु विलप्य तस्य पदप-

ढूतिमन्वेषयञ्शनैःशनैः, प्रस्थितः । एवं स गच्छन्संध्यासमये कंचिद्ग्राममाससाद । अथ तस्माद्ग्रामात्कश्चित्कौलिकः सभार्यो मद्यपानकृते समीपवर्तिनि नगरे प्रस्थितः । देवशर्मापि तमालोक्य प्रोवाच । भो भद्र वयं सूर्योढा अतिथयस्तवान्तिकं प्राप्ताः । न कमप्यत्र ग्रामे जानीमः । तद्गृह्यतामतिथिधर्मः । उक्तं च ।

संप्राप्तो योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृहमेधिनाम् ।
पूजया तस्य देवत्वं लभन्ते गृहमेधिनः ॥ १७० ॥

तथा च ।

तृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूनृता ।
सतामेतानि हर्म्येषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥ १७१ ॥
स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः ।
पादशौचेन गोविन्द अर्घ्याच्छम्भुस्तथातिथेः ॥ १७२ ॥

कौलिकोऽपि तच्छ्रुत्वा भार्यामाह । प्रिये गच्छ त्वमतिथिमादाय गृहं प्रति । पादशौचभोजनशयनादिभिः सत्कृत्य त्वं तत्रैव तिष्ठ अहं तव कृते प्रभूतमासवमानेष्ये । एवमुक्त्वा प्रस्थितः । सापि भार्या पुंश्चली तमादाय प्रहसितवदना देवदत्तं ध्यायन्ती गृहं प्रतस्थे । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

दुर्दिवसेऽसितपक्षे दुःसंचारासु नगरवीथीषु ।
पत्यौ विदेशयाते परं सुखं जघनचपलायाः ॥ १७३ ॥

तथा च ।

पर्यङ्केष्वास्तरणं पतिमनुकूलं मनोहरं शयनम् ।
तृणमिव लघु मन्यन्ते कामिन्यश्चौर्यरतलुब्धाः ॥ १७४ ॥

तथा च ।

केलिः प्रदहति मज्जां शृङ्गारोस्थीनि चाटवः कटवः ।
बन्धक्याः परितोषो न स्यादनभीष्टदंपत्योः ॥ १७५ ॥
कुलपतनं जनगर्हां बन्धनमपि जीवितव्यसंदेहम् ।
अङ्गीकरोति तत्क्षणमबला परपुरुषसंरक्ता ॥ १७६ ॥

अथ सा गृहं गत्वा देवशर्मणे गतास्तरणां भग्नां खट्वां समर्प्येदमाह । भो भगवन्यावदहं ग्रामादागतां स्वसखीं संभाव्य द्रुतमागच्छामि तावत्त्वया मद्गृहेप्रमत्तेन भाव्यम् । एवमभिधाय शृङ्गारविधिं विधाय यावद्देवदत्तमुद्दिश्य व्रजति तावत्संमुखो मदविह्वलाङ्गो मुक्तकेशः पदेपदे स्खलन्गृहीतमद्यभाण्डस्तस्याः पतिः समायातः । तं च दृष्ट्वा सा द्रुततरं व्याघुट्य स्वगृहं प्रविश्य मुक्तशृङ्गारा यथापूर्वमभवत् । कौलिकोपि तां कृताद्भुतशृङ्गारां पलायमानां विलोक्य प्रागेव कर्णपरंपरया तस्या अपवादश्रवणात्क्षुभितहृदयः स्वाकारं निगूहमानः सदैवास्ते । ततश्च तथाविधं चेष्टितमवलोक्य दृष्टप्रत्ययः क्रोधवशगो गृहं प्रविश्य तामाह । पुंश्चलि क्व प्रस्थितासि । सा प्रोवाच । अहं त्वत्सकाशादागता न कुत्रचिन्निर्गता । तत्किं मद्यवशादप्रस्तुतं वदसि । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

वैकल्यं धरणीपातमयथोचितजल्पनम् ।
संनिपातस्य चिह्नानि मद्यं सर्वाणि दर्शयेत् ॥ १७७ ॥
करस्पन्दोम्बरत्यागस्तेजोहानिः सरागता ।
वारुणीसङ्गजावस्था भानुनाप्यनुभूयते ॥ १७८ ॥

सोपि तच्छ्रुत्वा प्रतिकूलवचनं वेषविपर्ययं चावलोक्य तामाह । पुंश्चलि चिरकालान्मया श्रुतस्तवापवादः । तदद्य स्वयं संजातप्रत्ययस्तव यथोचितं निग्रहं करोमीत्यभिधाय लगुडप्रहारैस्तां ज-

र्जरीकृतदेहां विधाय स्थूणया सह दृढबन्धनेन बद्ध्वा सोपि मदविह्वलो निद्रावशमगमत् । अत्रान्तरे तस्याः सखी नापिती कौलिकं निद्रावशगतं विज्ञाय तां गत्वेदमाह । सखि स देवदत्तस्तस्मिन्स्थाने त्वां प्रतीक्षते तच्छीघ्रं गम्यतामिति । सा चाह । पश्य मेऽवस्थाम् । तत्कथं गच्छामि । ब्रूहि गत्वा तं कामिनं यदत्रावसरे न त्वया सह संगमः । सा प्राह । सखि मामैवं वद । नायं कुलटाधर्मः । उक्तं च ।

विषमस्थस्वादुफलग्रहणव्यवसायनिश्चयो येषाम् ।
उष्ट्राणामिव तेषां मन्येहं शंसितं जन्म ॥ १७९ ॥

तथा च ।

संदिग्धे परलोके जनापवादे च जगति बहुचित्रे ।
स्वाधीने पररमणे धन्यास्तारुण्यफलभाजः ॥ १८० ॥

अन्यच्च ।

यदि भवति दैवयोगात्पुमान्विरूपोपि बन्धकी रहसि ।
न तु कृच्छ्रादपि भद्रं निजकान्तं सा भजत्येव ॥ १८१ ॥

साब्रवीत् । यद्येवं तर्हि कथं दृढबन्धनेन बद्धा सती तत्र गच्छामि । संनिहितश्चायं पापात्मा मत्पतिः । नापित्याह । सखि मदविह्वलोयं सूर्यकरस्पृष्टः प्रबोधं यास्यति । तदहं त्वामुन्मोचयामि । मामात्मस्थाने बद्ध्वा द्रुततरं देवदत्तं संभाव्यागच्छ । साब्रवीत् । एवमस्त्विति । तदनु सा नापिती तां स्वसखीं बन्धनाद्विमोच्य तस्याः स्थाने यथापूर्वमात्मानं बद्ध्वा तां देवदत्तसकाशे संकेतस्थानं प्रेषितवती । तथानुष्ठिते कौलिकः कस्मिंश्चित्क्षणे समुत्थाय किंचिद्गतकोपो विमदस्तामाह । हे परुषवादिनि यदद्यप्रभृ-

ति गृहान्निष्क्रमणं न करोषि न च परुषं वदसि ततस्त्वामुन्मोचयामि । नापित्यपि स्वरभेदभयाद्यावन्न किंचिदूचे तावत्सोपि भूयोभूय इदमेवाह । अथ सा यावत्प्रत्युत्तरं न प्रयच्छति तावत्तेन कुपितेन तीक्ष्णशस्त्रमादाय तस्या नासिकाच्छेदोकारि । आह च । रे पुंश्चलि तिष्ठेदानीं न त्वां भूयस्तोषयिष्यामीति विलप्य पुनरपि निद्रावशमगमत् । देवशर्मापि वित्तनाशात्क्षुत्क्षामकण्ठो नष्टनिद्रस्तत्सर्वं स्त्रीचरित्रमपश्यत् । सापि कौलिकभार्या स्वेच्छया देवदत्तेन सह सुरतसुखमनुभूय कस्मिंश्चित्क्षणे स्वगृहमागत्य नापितीमिदमाह । अपि शिवं भवत्याः । नायं पापात्मा मम गताया उत्थितः । नापित्याह । शिवं नासिकया विना शेषस्य शरीरस्य । तद्द्रुतं मां मोचय यावन्नायं पश्यति येन स्वगृहं गच्छामीति । तथानुष्ठिते भूयोपि कौलिक उत्थाय तामाह रे पुंश्चलि किमद्यापि न वदसि । किं भूयोप्यतो दुष्टतरं कर्णच्छेदादिनिग्रहं करोमि । अथ सा सकोपं साधिक्षेपमिदमाह । धिग्मूढ को मां महासतीं धर्षयितुं व्यङ्गयितुं च समर्थः । ततः शृण्वन्तु सर्वे लोकपालाः

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ १८२ ॥

तद्यदि मम सतीत्वमस्ति मनसापि परपुरुषो नाभिलषितस्ततो देवा भूयोपि मे नासिकां तादृग्रूपामक्षतां कुर्वन्तु । अथवा यदि मम चित्ते परपुरुषस्य भ्रान्तिरपि भवति ततो मां भस्मसान्न-

यन्तु । एवमुक्त्वा भूयोपि तमाह । भो दुरात्मन्पश्य मे सतीत्वप्रभावेण तादृगेव नासिका संवृत्ता । अथासावुल्मुकमादाय यावत्पश्यति तावत्तद्रूपां नासिकां च भूतले रक्तप्रवाहं च महान्तमपश्यत् । अथ स विस्मितमनास्तां बन्धनाद्विमुच्य शय्यायामारोप्य च चाटुशतैः पर्यतोषयत् । देवशर्मापि तं सर्ववृत्तान्तमालोक्य विस्मितमना इदमाह ।

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।
बलेः कुम्भीनसेश्चैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ १८३ ॥
हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्त्यपि ।
अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णन्ति कालयोगतः ॥ १८४ ॥
उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ।
स्त्रीबुद्ध्या न विशेष्येत तस्माद्रक्ष्याः कथं हि ताः ॥१८५॥
अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम् ।
इति यास्ताः कथं धीरैः संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ १८६ ॥

अन्यत्राप्युक्तम् ।

नातिप्रसङ्गः प्रमदासु कार्यो
नेच्छेद्बलं स्त्रीषु विवर्धमानम् ।
अतिप्रसक्तैः पुरुषैर्यतस्ताः
क्रीडन्ति काकैरिव लूनपक्षैः ॥ १८७ ॥

सुमुखेन वदन्ति वल्गुना प्रहरन्त्येव शितेन चेतसा ।
मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महद्विषम् ॥१८८॥
अत एव निपीयतेधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ।
पुरुषैः सुखलेशवञ्चितैर्मधुलुब्धैः कमलं यथालिभिः ॥१८९॥

कार्कश्यं स्तनयोर्दृशोस्तरलतालीकं मुखे दृश्यते
कौटिल्यं कचसंचये प्रवचने मान्द्यं त्रिके स्थूलता ।
भीरुत्वं हृदये सदैव कथितं मायाप्रयोगः प्रिये
यासां दोषगणो गुणा मृगदृशां ताः किं नराणां प्रियाः ॥१९०॥

अपि च ।

आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां
दोषाणां संनिधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ।
दुर्ग्राह्यं यन्महद्भिर्नरवरवृषभैः सर्वमायाकरण्डं
स्त्रीयन्त्रं केन लोके विषममृतमयं धर्मनाशाय सृष्टम् ॥१९१॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
नार्यः श्मशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ १९२ ॥

कुर्वन्ति तावत्प्रथमं प्रियाणि
यावन्न जानन्ति नरं प्रसक्तम् ।
ज्ञात्वाथ तं मन्मथपाशबद्धं
ग्रस्तामिषं मीनमिवोद्धरन्ति ॥ १९३ ॥

किंच ।

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः
संध्याभ्ररेखेव मुहूर्तरागाः ।
स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थं
निष्पीडितालक्तकवत्त्यजन्ति ॥ १९४ ॥

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।

अशौचं निर्दयत्वं च स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥ १९५ ॥

अन्तर्विषमया ह्येता बहिश्चैव मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकारा योषितः केन निर्मिताः ॥ १९६ ॥

एवमनेकानि सूक्तानि चिन्तयतस्तस्य परिव्राजकस्य निशा कृच्छ्रेणातिचक्राम । सा च दूतिका हस्तगतच्छिन्ननासिकाग्रा स्वगृहं गत्वा चिन्तयामास । किमिदानीं कर्तव्यम् । कथमेतन्महच्छिद्रं स्थगयितव्यम् । अथ तस्या एवं विचिन्तयन्त्या भर्ता कार्यवशाद्राजकुले पर्युषितः प्रत्यूषे स्वगृहमभ्युपेत्य द्वारदेशस्थः पौरकृत्योत्सुकतया तामाह । शीघ्रमानीयतां क्षुरभाण्डं येन क्षौरकर्मकरणाय गच्छामि । सापि च्छिन्ननासिका गृहमध्यस्थितैव कार्यकरणापेक्षया क्षुरभाण्डात्क्षुरमेकमादाय तस्याभिमुखं प्रेषयामास । नापितोऽप्युत्सुकतयाभाण्डं क्षुरमालोक्य तदभिमुखमेव तं क्षुरं प्राहिणोत् । एतस्मिन्नन्तरे सा दुष्टोर्ध्वबाहू विधाय फूत्कुर्वती गृहान्निश्चक्राम । पापेनानेन मम सदाचारवर्तिन्या पश्यत नासिकाच्छेदो विहितः । तत्परित्रायतां तत्परित्रायताम् । अत्रान्तरे राजपुरुषा अभ्युपेत्य तं नापितं लगुडप्रहारैर्जर्जरीकृत्य दृढं बद्धा तया च्छिन्ननासिकया सह धर्माधिकरणस्थानं नीत्वा सभ्यानूचुः । शृण्वन्तु भवन्तः सभासदः । यदनेन नापितेनापराधं विना स्त्रीरत्नमेतद्व्यङ्गितं तदस्य यद्युज्यते तत्क्रियताम् । ततस्ते सभ्या ऊचुः । रे नापित किमर्थं त्वयेयं स्त्री व्यङ्गिता । किमनया परपुरुषोऽभिलषित उतस्वित्प्राणद्रोहः कृतः किंवा चौर्यकर्माचरितम् । तत्कथ्यतामस्या अपराधः । अथ तं नापितं तूष्णींभूतं दृष्ट्वा पुनः सभ्या ऊचुः । अहो सत्यमेतद्राजपुरुषाणां वचः । पापात्मायम् । अनेनेयं

निर्दोषा वराकी दूषिता । उक्तं च ।

भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः ।
भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसंत्रासितः पुरुषः ॥ १९७ ॥

तथा च ।

आयाति स्खलितैः पादैर्मुखवैवर्ण्यसंयुतः ।
ललाटस्वेदभाग्भूरिगद्गदं भाषते वचः ॥ १९८ ॥
अधोदृष्टिर्भवेत्कृत्वा पापं प्राप्तः नभां नरः ।
तस्माद्यत्नात्परिज्ञेयश्चिह्नैरेतैर्विचक्षणैः ॥ १९९ ॥

अन्यच्च ।

प्रसन्नवदनो हृष्टः स्पष्टवाक्यः सरोषदृक् ।
सभायां वक्ति सामर्षः सावष्टम्भो नरः शुचिः ॥ २०० ॥

तदेष दुष्टचरित्रलक्षणो दृश्यते । स्त्रीधर्षणाद्वध्य इति । तच्छूलायामारोप्यतामिति । अथ वध्यस्थाने तं नीयमानमवलोक्य देवशर्मा तान्धर्माधिकारिणो गत्वा प्रोवाच । भोभोः सभासदः । अन्यायेनैष वराको नापितो वध्यते । साधुसमाचारोयम् । तच्छ्रूयतां मे वाक्यम् । जम्बुको हुडुयुद्धेनेति । अथ ते सभ्या ऊचुः । भो भगवन्कथमेतत् । ततश्च देवशर्मा तेषां त्रयाणामपि वृत्तान्तं सविस्तरमकथयत् । तदाकर्ण्य सुविस्मितमनसस्ते नापितं विमोच्य मिथः प्रोचुः । अहो ।

अवध्यो ब्राह्मणो बालः स्त्री तपस्वी च रोगभाक् ।
विहिता व्यङ्गिता तेषामपराधे महत्यपि ॥ २०१ ॥

तदस्याः पुनः कर्णच्छेदः कार्यः । तथानुष्ठिते देवशर्मापि वित्तनाशसमुद्भूतशोकरहितः पुनरपि स्वकीयं मठायतनमगमत् । अतोहं

ब्रवीमि । जम्बुको हुडुयुद्धेनेति ॥

करटक आह यद्धूर्तोऽपि देवशर्मा तेनाषाढभूतिना कथं वञ्चितः। दमनक आह ।

सुप्रयुक्तस्य दम्भस्य ब्रह्माप्यन्तं न गच्छति ।
कौलिको विष्णुरूपेण राजकन्यां निषेवते ॥ २०२ ॥

करटक आह । भ्रातः कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ९.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कौलिकरथकारौ प्रतिवसतः स्म । तत्र तौ जन्मप्रभृति सहचारिणावास्ताम् । परस्परमतीव स्नेहपरौ सकलस्थानविहारिणौ सदैव कालं नयतः । अथ कदाचित्तत्राधिष्ठाने कस्मिंश्चिद्देवायतने यात्रामहोत्सवः संवृत्तः । तत्र च नटनर्तकचारणसंकुले नानादेशागतजनावृते तौ सहचरौ भ्राम्यन्तौ कांचिद्राजकन्यां करेणुकारूढां सर्वलक्षणसनाथां कञ्चुकिवर्षधरपरिवारितां देवतादर्शनाय समायातां दृष्टवन्तौ । अथासौ कौलिकस्तां दृष्ट्वा विषार्दित इव दुष्टग्रहगृहीत इव कामशरैर्हन्यमानः सहसा भूतले निपपात । अथ तं तदवस्थमवलोक्य रथकारस्तद्दुःखदुःखित आप्तपुरुषैस्तं समुत्क्षिप्य स्वगृहमानाययत् । तत्र च विविधैः शीतोपचारैश्चिकित्सकोपदिष्टैर्मन्त्रवादिभिरुपचार्यमाणश्चिरात्कथंचित्सचेतनो बभूव । ततो रथकारेण पृष्टः । भो मित्र किमेवं त्वमकस्माद्विचेतनो जातः । तत्कथ्यतामात्मस्वरूपम् । स आह । वयस्य यद्येवं तच्छृणु मे रहस्यं येन सर्वामात्मवेदनां ते वदामि । यदि त्वं मां सुहृदं मन्यसे ततः काष्ठप्रदानेन प्रसादः क्रियताम् । क्षम्य-

तां यद्वा किंचित्प्रणयातिरेकादयुक्तं तत्र मयानुष्ठितम् । सोऽपि तदाकर्ण्य बाष्पपिहितनयनः सगद्गदमुवाच । वयस्य तद्दुःखकारणं किं तव । तद्वद येन प्रतीकारः क्रियते यदि शक्यते कर्तुम् । उक्तं च यतः ।

औषधार्थसुमन्त्राणां बुद्धेश्चैव महात्मनाम् ।
असाध्यं नास्ति लोकेऽत्र यद्ब्रह्माण्डस्य मध्यगम् ॥ १८३ ॥

तदेषां चतुर्णां यदि साध्यं भविष्यति तदहं साधयिष्यामि । कौलिक आह । वयस्य एतेषामन्येषामपि सहस्रश उपायानामसाध्यं तन्मम दुःखम् । तस्मान्मम मरणे मा कालक्षेपं कुरु । रथकार आह । भो मित्र यद्यप्यसाध्यं तथापि निवेदय येनाहमपि तदसाध्यं मत्वा त्वया सह वह्नौ प्रविशामि । न क्षणमपि त्वद्वियोगं सहिष्ये । एष मे निश्चयः । कौलिक आह । वयस्य यासौ राजकन्या करेणुकारूढा तत्रोत्सवे दृष्टा तस्या दर्शनानन्तरं मकरध्वजेन ममेयमवस्था विहिता । तन्न शक्नोमि तद्वेदनां सोढुम् । रथकारोऽपि सस्मितमिदमाह । वयस्य दिष्ट्या यद्येवं तर्हि सिद्धं नः प्रयोजनम् । तदद्यैव तया सह संगमः क्रियतामिति । कौलिक आह । वयस्य यत्र कन्यान्तःपुरे वायुं मुक्त्वान्यस्य प्रवेशो नास्ति तत्र रक्षापुरुषाधिष्ठिते कथं मम तया सह संगमः । तत्किं मामसत्यवचनेन विडम्बयसि । रथकार आह । मित्र पश्य मे बुद्धिप्रभावम् । एवमभिधाय तत्क्षणात्कीलसंचारिणं वैनतेयं सबाहुयुगलं चिरजार्जुनवृक्षदारुणा शङ्खचक्रगदापद्मान्वितं सकिरीटकौस्तुभमघटयत् । ततस्तस्मिन्कौलिकं समारोप्य विष्णुचिह्नचिह्नितं कृत्वा कीलसंचरणविज्ञानं च दर्शयित्वा प्रोवाच । वयस्य अनेन विष्णुरूपेण गत्वा कन्यान्तःपुरे निशीथे राजकन्यामेकाकिनीं सप्तभूमिकप्रासादप्रान्तगतां मुग्ध-

स्वभावां त्वां वासुदेवं मन्यमानां स्वकीयमिथ्यावक्रोक्तिभी रञ्जयित्वा वात्स्यायनोक्तविधिना भज । कौलिकोपि तदाकर्ण्य वासुदेवरूपी रहस्तदा गत्वा तत्र तामाह । राजपुत्रि सुप्ता किंवा जागर्षि । अहं तव कृते समुद्रात्सानुरागो लक्ष्मीं विहायैवागतः । तत्क्रियतां मया सह संगम इति । सापि गरुडारूढं चतुर्भुजं सायुधं कौस्तुभोपेतमवलोक्य सविस्मया शयनादुत्थाय प्रोवाच । भगवन्नहं मानुषी कीटिकाशुचिर्भगवांस्त्रैलोक्यपावनो वन्दनीयश्च । तत्कथमेतद्युज्यते । कौलिक आह । सुभगे सत्यमभिहितं भवत्या परं किंतु राधा नाम मे भार्या गोपकुलप्रसूता प्रथममासीत् । सा त्वमत्रावतीर्णा । तेनाहमायातः । इत्युक्ता सा प्राह । भगवन्यद्येवं तन्मे तातं प्रार्थय । सोप्युपकल्प्य तुभ्यं मां प्रयच्छति । कौलिक आह । सुभगे नाहं दर्शनपथं मानुषाणां गच्छामि । किं पुनरालापकरणम् । त्वं गान्धर्वेण विवाहेनात्मानं प्रयच्छ । नो चेच्छापं दत्त्वा सान्वयं ते पितरं भस्मसात्करिष्यामीति । एवमभिधाय गरुडादवतीर्य सव्ये पाणौ कृत्वा तां सभयां सलज्जां वेपमानां शय्यायामनयत्ततश्च रात्रिशेषं यावद्वात्स्यायनोक्तविधिना निषेव्य प्रत्यूषेलक्षितो जगाम । एवं तां तस्य नित्यं सेवमानस्य कालो याति । अथ कदाचित्कञ्चुकिनस्तस्या अधरोष्ठप्रवालखण्डनं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः । अहो पश्यतास्या राजकन्यायाः पुरुषोपभुक्ताया इव शरीरावयवाः संभाव्यन्ते । तत्कथमयं सुरक्षितेप्यस्मिन्गृह एवंविधो व्यवहारः । तद्राज्ञे निवेदयामः । एवं निश्चित्य सर्वे समेत्य राजानं प्रोचुः । देव वयं न विद्मः परं सुरक्षितेपि कन्यान्तःपुरे कश्चित्प्रविशति । तद्देवः प्रमाणमिति । तच्छ्रुत्वा राजातीव व्याकु-

लितचित्तो देवीं रहःस्थां प्रोवाच । देवि ज्ञायतां किमेते कञ्चुकिनो वदन्ति । तस्य कृतान्तः कुपितो येनैतदेवं क्रियते । देव्यपि तदाकर्ण्य व्याकुलीभूता सत्वरं गत्वा तां खण्डिताधरां नखविकर्तितशरीरावयवामपश्यत् । आह च । आः पापे कुलकलङ्किनि किमेवं शीलखण्डनं कृतम् । कोऽयं कृतान्तावलोकितस्त्वत्सकाशमभ्येति । तत्कथ्यतामेवंगतेऽपि सत्यम् । तच्छ्रुत्वा सापि त्रपाधोमुखी सकलं विष्णुरूपकौलिकवृत्तान्तं निवेदयामास । सापि तच्छ्रुत्वा प्रहसितवदना पुलकाङ्कितसर्वाङ्गी सत्वरं गत्वा राजानमूचे । देव दिष्ट्या वर्धसे । नित्यमेव निशीथे भगवान्नारायणः कन्यकापार्श्वेऽभ्येति । तेन गान्धर्वविवाहेन सा विवाहिता । तदद्य त्वया मया च रात्रौ वातायनगताभ्यां निशीथे द्रष्टव्यो यतो न स मानुषैः सहालापं करोति । तच्छ्रुत्वा हर्षितस्य राज्ञस्तद्दिनं वर्षशतप्रायमिव कथंचिज्जगाम । ततस्तु रात्रौ निभृतो भूत्वा राज्ञीसहितो राजा वातायनस्थो गगणासक्तदृष्टिर्यावत्तिष्ठति तावद्गरुडारूढं तं शङ्खचक्रगदापद्महस्तं यथोक्तचिह्नाङ्कितं व्योम्नोवतरन्तमपश्यत् । ततः सुधापूरप्लावितमिवात्मानं मन्यमानस्तामुवाच । प्रिये नास्त्यन्यो धन्यतरो मत्तस्त्वत्तश्च यत्प्रसूतिं नारायणो भजते । तत्सिद्धाः सर्वेऽस्माकं मनोरथाः । अधुना जामातृप्रभावेण सर्वा वसुमती वशे भविष्यति । एवं निश्चित्य सर्वैः सीमाधिपैः सह मर्यादाव्यतिक्रममकरोत् । ते च तं मर्यादाव्यतिक्रमेण वर्तमानमालोक्य सर्वे समेत्य तेन सह विग्रहं चक्रुः । अत्रान्तरे स राजा देवीमुखेन तां दुहितरमुवाच । पुत्रि त्वयि दुहितरि स्थितायां किमेतद्युज्यते यत्सर्वे पार्थिवा मया सह विग्रहं कुर्वन्ति । तत्संबोध्योऽद्य भर्ता त्वया यथा

स मम शत्रून्व्यापादयति । अथ तया स कौलिको रात्रौ सविनयमभिहितः । भगवंस्त्वयि जामातरि स्थिते मम तातो यच्छत्रुभिः परिभूयते तन्न युक्तम् । तत्प्रसादं कृत्वा सर्वांस्तान्व्यापादय । कौलिक आह । सुभगे कियन्मात्रास्त्वेते तव पितुः शत्रवः । तद्विश्वस्ता भव क्षणेनापि सुदर्शनचक्रेण सर्वांस्तिलशः खण्डयिष्यामि । अथ गच्छता कालेन समस्तदेशः शत्रुभिर्व्याप्तः । अस्य केवलं स राजा प्राकारशेषः कृतः । तथापि वासुदेवरूपधरं कौलिकमजानन्राजा नित्यमेव विशेषतः कर्पूरागुरुकस्तूरिकादिपरिमलविशेषान्नानाप्रकारवस्त्रभक्ष्यपेयांश्च प्रेषयन्दुहितृमुखेन तमूचे । भगवन्प्रभाते नूनं स्थानभङ्गो भविष्यति यतो यवसेन्धनक्षयः संजातस्तथा सर्वोपि जनः प्रहारैर्जर्जरितदेहः संवृत्तो योद्धुमक्षमः प्रचुरो मृतश्च । तदेवं ज्ञात्वात्र काले यदुचितं भवति तद्विधेयमिति । तच्छ्रुत्वा कौलिकोऽप्यचिन्तयद्यत्स्थानभङ्गे जाते ममानया सह वियोगो भविष्यति तस्माद्गरुडमारुह्य सायुधमात्मानमाकाशे दर्शयामि । कदाचिन्मां वासुदेवं मन्यमानास्ते साशङ्का राज्ञो योद्धृभिर्हन्यन्ते । उक्तं च ।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फणा ।
विषं भवतु मा भूद्वा फटाटोपो भयंकरः ॥ २०४ ॥

अथवा मम स्थानार्थे उद्यतस्य मृत्युर्भवति तथापि सुन्दरतरम् । उक्तं च ।

गवामर्थे ब्राह्मणार्थे स्वाम्यर्थे स्त्रीकृतेथवा ।
स्थानार्थे यस्त्यजेत्प्राणांस्तस्य लोकाः सनातनाः ॥ २०५ ॥

एवं निश्चित्य प्रत्यूषे दन्तधावनं विधाय तामूचे । सुभगे समस्तैः शत्रुभिर्हतैरन्नं पानं चास्वादयिष्यामि । किं बहुना । त्वयापि सह सं-

गमं ततः करिष्यामि । परं वाच्यस्त्वया निजपिता यत्त्वया प्रभाते सर्वसैन्येन सह नगरान्निष्क्रम्य योद्धव्यमहं चाकाशस्थस्तान्निस्तेजसः करिष्यामि पश्चात्सुखेन भवता हन्तव्याः । यदि पुनरहं तान्स्वयमेव सूदयामि तत्तेषां पापात्मनां वैकुण्ठीया गतिः स्यात् । तस्मात्ते तथा कर्तव्या यथा पलायन्तो हन्यमानाः स्वर्गं न गच्छन्ति । सापि तदाकर्ण्य पितुः समीपं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयत् । राजापि तस्या वाक्यं श्रद्दधानः प्रत्यूषे समुत्थाय सुसंनद्धसैन्यो युद्धार्थं निर्जगाम । कौलिकोऽपि मरणकृतनिश्चयश्चापपाणिर्गगनगतिर्गरुडारूढो युद्धाय प्रस्थितः । अत्रान्तरे भगवता नारायणेनातीतानागतवर्तमानवेदिना स्मृतमात्रो वैनतेयः संप्राप्तो विहस्य प्रोक्तः । भो गरुत्मञ्जानासि त्वं यन्मम रूपेण कौलिको दारुमयगरुडे समारूढो राजकन्यां कामयते । सोऽब्रवीत् । देव सर्वं ज्ञायते तच्चेष्टितम् । तत्किं कुर्मः सांप्रतम् । श्रीभगवानाह । अद्य कौलिको मरणे कृतनिश्चयो विहितनियमो युद्धार्थे विनिर्गतः । स नूनं प्रधानक्षत्रियशराहतो निधनमेष्यति । तस्मिन्हते सर्वो जनो वदिष्यति यत्प्रभूतक्षत्रियैर्मिलित्वा वासुदेवो गरुडश्च निपातितः । ततः परं लोक आवयोः पूजां न करिष्यति । ततस्त्वं द्रुततरं तत्र दारुमयगरुडे संक्रमणं कुरु । अहमपि कौलिकशरीर आवेशं करिष्यामि येन स शत्रून्व्यापादयति । ततश्च शत्रुवधादावयोर्माहात्म्यवृद्धिः स्यात् । अथ तथेति प्रतिपन्ने श्रीभगवान्नारायणस्तच्छरीरे संक्रमणमकरोत् । ततो भगवन्माहात्म्येन गगनस्थः स कौलिकः शङ्खचक्रगदाचापचिह्नितः क्षणादेव लीलयैव सर्वानपि प्रधानक्षत्रियान्निस्तेजसश्चकार । ततस्तेन राज्ञा स्वसैन्यपरिवृतेन जिता निहताश्च ते

सर्वेपि शत्रवः । जातश्च लोकमध्ये प्रवादो यथानेन विष्णुजामातृप्रभावेण सर्वे शत्रवो निहता इति । कौलिकोपि तान्हतान्दृष्ट्वा प्रमुदितमना गगणादवतीर्णः सन्यावद्राजामात्यपौरलोकास्तं नगरवास्तव्यं कौलिकं पश्यन्ति ततः पृष्टः किमेतदिति । ततः सोपि मूलादारभ्य सर्वं प्राग्वृत्तान्तं न्यवेदयत् । ततश्च कौलिकसाहसानुरञ्जितमनसा शत्रुवधादवाप्ततेजसा राज्ञा सा राजकन्या सकलजनप्रत्यक्षं विवाहविधिना तस्मै समर्पिता देशश्च प्रदत्तः । कौलिकोपि तया सार्धं पञ्चप्रकारं जीवलोकसारं विषयसुखमनुभवन्कालं निनाय । अतस्तूच्यते । सुप्रयुक्तस्य दम्भस्येति ॥

करटक आह । अथैवंविधे व्यतिकरे किं कार्यमावाभ्याम् । दमनक आह । एवंविधेपि समये मम बुद्धिस्फुरणं भविष्यति येन प्रभोः संजीवकं विश्लेषयिष्यामि । उक्तं च ।

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुर्मुक्तो धनुष्मता ।
बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकम् ॥ २०६ ॥

करटक आह । यद्यपि ते बुद्धिप्रागल्भ्यं तथापि त्वं पिङ्गलकात्तं वियोजयितुमसमर्थ एव । दमनक आह । भ्रातः असमर्थोपि समर्थ एव । उक्तं च ।

उपायेन हि यत्कुर्यात्तन्न शक्यं पराक्रमैः ।
काक्या कनकसूत्रेण कृष्णसर्पो निपातितः ॥ २०७ ॥

करटक आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ६.

कस्मिंश्चित्प्रदेशे महातरौ वायसदंपती प्रतिवसतः स्म। अथ तयोः प्रसवकाले वृक्षविवरान्निष्क्रम्य कृष्णसर्पः सदैव तदपत्यानि भक्षयति । ततस्तौ निर्वेदादन्यवृक्षमूलनिवासिनं प्रियसुहृदं शृगालं गत्वोचतुः । भद्र किमेवंविधे संजात आवयोः कर्तव्यं भवति । एष तावद्दुष्टात्मा कृष्णसर्पो विवरान्निर्गत्यावयोर्बालकान्भक्षयत्येव। तत्कथ्यतां तद्रक्षार्थं कश्चिदुपायः ।

यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या च परसंगता ।
ससर्पे च गृहे वासः कथं स्यात्तस्य निर्वृतिः ॥ २०८ ॥

अन्यच्चास्माकमपि तत्रस्थानां प्रतिदिनं प्राणसंशयः । स आह । नात्र विषये विषादः कार्यः । नूनं स लुब्धो नोपायमन्तरेण वध्यः स्यात् ।

उपायेन जयो यादृग्रिपोस्तादृङ्न हेतिभिः ।
उपायज्ञोऽल्पकायोऽपि न शूरैः परिभूयते ॥ २०९ ॥

तथा च ।

भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानुत्तमाधममध्यमान् ।
अतिलौल्याद्बकः कश्चिन्मृतः कर्कटकग्रहात् ॥ २१० ॥

तावूचतुः । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ७.

अस्ति कस्मिंश्चित्प्रदेशे नानाजलचरसनाथं सरः। तत्र च कृताश्रयो बक एको वृद्धभावमुपागतो मत्स्यान्व्यापादयितुमसमर्थः ।

ततश्च क्षुत्क्षामकण्ठः सरस्तीर उपविष्टो मुक्ताफलसदृशैरश्रुप्रवाहैर्धरातलमभिषिञ्चन्रुरोद । एकः कुलीरको नानाजलचरसमेतः समेत्य तस्य दुःखेन दुःखितः सादरमिदमूचे । माम किमद्य त्वयाहारवृत्तिर्नानुष्ठीयते । केवलमश्रुपूर्णनेत्राभ्यां सनिःश्वासेन स्थीयते । स आह । वत्स सत्यमुपलक्षितं भवता । मया हि मत्स्यादनं प्रति परमवैराग्यतया सांप्रतं प्रायोपवेशनं कृतं तेनाहं समीपगतानपि मत्स्यान्न भक्षयामि । कुलीरकस्तच्छ्रुत्वा प्राह । किं तद्वैराग्यकारणम् । स प्राह । वत्साहमस्मिन्सरसि जातो वृद्धिं गतश्च । तन्मयैतच्छ्रुतं यद्द्वादशवार्षिक्यनावृष्टिः संपद्यते लग्ना । कुलीरक आह । कस्मात्तच्छ्रुतम् । बक आह । दैवज्ञमुखात् । यतः शनैश्चरो रोहिणीशकटं भित्त्वा भौमश्च शुक्रश्च प्रयास्यति । उक्तं च वराहमिहिरेण ।

यदि रोहिण्याः शकटं भिनत्ति रविनन्दनो गगणवीथ्याम् ।
द्वादश वर्षाणि तदा न हि वर्षति वासवो भूमौ ॥ २११ ॥

तथा च ।

प्राजापत्ये शकटे भिन्ने कृत्वेव पातकं वसुधा ।
भस्मास्थिशकलकीर्णा कापालिकमिव व्रतं धत्ते ॥ २१२ ॥

तथा च ।

रोहिणीशकटमर्कनन्दनश्चेद्भिनत्ति रुधिरोथवा शशी ।
किं वदामि तदनिष्टसागरे संक्षयं जगदशेषमुपैति ॥ २१३ ॥

तदेतत्सरः स्वल्पतोयं वर्तते । शीघ्रं शोषं यास्यति । अस्मिञ्शुष्के यैः सहाहं वृद्धिं गतः सदैव क्रीडितश्चैते सर्वे तोयाभावान्नाशं यास्यन्ति । तत्तेषां वियोगं द्रष्टुमहमसमर्थः । तेनैतत्प्रायोपवेशनं

कृतम् । सांप्रतं सर्वेषां स्वल्पजलाशयानां जलचरा गुरुजलाशयेषु स्वस्वजनैर्नीयन्ते केचिच्च मकरगोधाशिशुमारजलहस्तिप्रभृतयः स्वयमेव गच्छन्ति । अत्र पुनः सरसि ये जलचरास्ते निश्चिन्ताः सन्ति तेनाहं विशेषाद्रोदिमि यद्बीजशेषमात्रमप्यत्र नोद्धरिष्यति । ततः स तदाकर्ण्यान्येषामपि जलचराणां तत्तस्य वचनं निवेदयामास । अथ ते सर्वे भयत्रस्तमनसो मत्स्यकच्छपप्रभृतयस्तमभ्युपेत्य पप्रच्छुः । मामास्ति कश्चिदुपायो येनास्माकं रक्षा भवति । बक आह । अस्त्यस्य जलाशयस्य नातिदूरे प्रभूतजलसनाथं सरः पद्मिनीखण्डमण्डितं यच्चतुर्विंशत्यापि वर्षाणामवृष्ट्या न शोषमेति । तद्यदि मम पृष्ठं कश्चिदारोहति तदहं तं तत्र नयामि । अथ ते तत्र विश्वासमापन्नास्तात मातुल भ्रातरिति ब्रुवाणा अहं पूर्वमहं पूर्वमिति समन्तात्परितस्थुः । सोपि दुष्टाशयः क्रमेण तान्पृष्ठमारोप्य जलाशयस्य नातिदूरे शिलां समासाद्य तस्यामाक्षिप्य स्वेच्छया भक्षयित्वा भूयोपि जलाशयं समासाद्य जलचराणां मिथ्यावार्तासंदेशकैर्मनांसि रञ्जयन्नित्यामिवाहारवृत्तिमकरोत् । अन्यस्मिन्दिने स कुलीरकेणोक्तः । माम मया सह ते प्रथमः स्नेहसंभाषः संजातः । तत्किं मां परित्यज्यान्यान्नयसि । तस्मादद्य मे प्राणत्राणं कुरु । तदाकर्ण्य सोपि दुष्टाशयश्चिन्तितवान् । निर्विण्णोहं मत्स्यमांसादनेन । तदद्यैतं कुलीरकं व्यञ्जनस्थाने करोमि । इति विचिन्त्य तं पृष्ठे समारोप्य तां वध्यशिलामुद्दिश्य प्रस्थितः । कुलीरकोपि दूरादेवास्थिपर्वतं शिलाश्रयमवलोक्य मत्स्यास्थीनि परिज्ञाय तमपृच्छत् । माम कियद्दूरे स जलाशयः । मदीयभारेणातिश्रान्तस्त्वं तत्कथय । सोपि मन्दधीर्जलचरोयमिति

मत्वा स्थले न प्रभवतीति संस्मितमिदमाह । कुलीरक कुतोऽन्यो जलाशयः । मम प्राणयात्रेयम् । तस्मात्स्मर्यतामात्मनोभीष्टदेवता । त्वामप्यस्यां शिलायां निक्षिप्य भक्षयिष्यामि । इत्युक्तवति तस्मिन्स्ववदनदंशद्वयेन मृणालनालधवलायां मृदुग्रीवायां गृहीतो मृतश्च । अथ स तां बकग्रीवां समादाय शनैःशनैस्तज्जलाशयमाससाद । ततः सर्वैरेव जलचरैः पृष्टः । भोः कुलीरक किंनिमित्तस्त्वं पश्चादायातः कुशलकारणं तिष्ठति । स मातुलोपि नायातः । तत्किं चिरयसि । वयं सर्वे सोत्सुकाः कृतक्षणास्तिष्ठामः । एवं तैरभिहिते कुलीरकोपि विहस्योवाच । मूर्खाः सर्वे जलचरास्तेन मिथ्यावादिना वञ्चयित्वा नातिदूरे शिलातले प्रक्षिप्य भक्षिताः । तन्मयायुःशेषतया तस्य विश्वासघातकस्याभिप्रायं ज्ञात्वा ग्रीवेयमानीता । तदलं संभ्रमेण । अधुना सर्वजलचराणां क्षेमं भविष्यति । अतोहं ब्रवीमि । भक्षयित्वा बहून्मत्स्यानिति ॥

वायस आह । भद्र तत्कथय कथं स दुष्टसर्पो वधमुपैष्यति । शृगाल आह । गच्छतु भवान्किंचिन्नगरं राजाधिष्ठानम् । तत्र कस्यापि धनिनो राजामात्यादेः प्रमादिनः कनकसूत्रं हारं वा गृहीत्वा तत्कोटरे प्रक्षिप येन सर्पस्तद्ग्रहणेन वध्यते । अथ तत्क्षणात्काकः काकी च तदाकर्ण्यात्मेच्छयोत्पतितौ । ततश्च काकी किंचित्सरः प्राप्य यावत्पश्यति तावत्तन्मध्ये कस्यचिद्राज्ञोन्तःपुरं जलासन्नं न्यस्तकनकसूत्रं मुक्तमुक्ताहारवस्त्राभरणं जलक्रीडां कुरुते । अथ सा वायसी कनकसूत्रमेकमादाय स्वगृहाभिमुखं प्रतस्थे । ततश्च कञ्चुकिनो वर्षधराश्च तं नीयमानमुपलक्ष्य गृहीतलगुडाः सत्वरमनुययुः । काक्यपि सर्पकोटरे तत्कनकसूत्रं प्रक्षि-

ष्य सुदूरमवस्थिता। अथ यावद्राजपुरुषास्तं वृक्षमारुह्य तत्कोटरमवलोकयन्ति तावत्कृष्णसर्पः प्रसारितभोगस्तिष्ठति। ततस्तं लगुडप्रहारेण हत्वा कनकसूत्रमादाय यथाभिलषितं स्थानं गताः। वायसदंपती अपि ततः परं सुखेन वसतः। अतोऽहं ब्रवीमि। उपायेन हि यत्कुर्यादिति॥

तन्न किंचिदिह बुद्धिमतामसाध्यमस्ति। उक्तं च।

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः॥ २१४॥

करटक आह। कथमेतत्। स आह।

कथा ८.

कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। अथासौ वीर्यातिरेकान्नित्यमेवानेकान्मृगशशकादीन्व्यापादयन्नोपरराम। अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा तमभ्युपेत्य प्रोचुः। स्वामिन्किमनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव यतस्तवैकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति। तत्क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः। अद्यप्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्षार्थं समेष्यति। एवं कृते तव तावत्प्राणयात्रा क्लेशं विनापि भविष्यत्यस्माकं च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात्। तदेष राजधर्मोऽनुष्ठीयताम्। उक्तं च।

शनैःशनैश्च यो राज्यमुपभुङ्क्ते यथाबलम्।
रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत्॥ २१५॥
विधिना मन्त्रयुक्तेन रूक्षापि मथितापि च।

प्रयच्छति फलं भूमिररणीव हुताशनम् ॥ २१६ ॥
प्रजानां पालनं शस्यं स्वर्गकोशस्य वर्धनम् ।
पीडनं धर्मनाशाय पापायायशसे स्थितम् ॥ २१७ ॥
गोपालेन प्रजाधेनोर्वित्तदुग्धं शनैःशनैः ।
पालनात्पोषणाद्ग्राह्यं न्याय्यां वृत्तिं समाचरेत् ॥ २१८ ॥
अजामिव प्रजां मोहाद्यो हन्यात्पृथिवीपतिः ।
तस्यैका जायते तृप्तिर्न द्वितीया कथंचन ॥ २१९ ॥
फलार्थी नृपतिर्लोकान्पालयेद्यत्नमास्थितः ।
दानमानादितोयेन मालाकारोङ्कुरानिव ॥ २२० ॥
नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि ।
अन्तरस्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ २२१ ॥
यथा गौर्दुह्यते काले पाल्यते च तथा प्रजाः ।
सिच्यते चीयते चैव लता पुष्पफलप्रदा ॥ २२२ ॥
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥ २२३ ॥
हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
तथान्यदपि यत्किंचित्प्रजाभ्यः स्यान्महीपतेः ॥ २२४ ॥
लोकानुग्रहकर्तारः प्रवर्धन्ते नरेश्वराः ।
लोकानां संक्षयाच्चैव क्षयं यान्ति न संशयः ॥ २२५ ॥

अथ तेषां तदाकर्ण्य भासुरक आह । अहो सत्यमभिहितं भवद्भिः परं यदि ममाप्युपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समागमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं क-

मेण याति । वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्रकलत्रनाशभीतो वा तेषां मध्यात्तस्याहारार्थं मध्याह्नसमय उपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छशकस्य वार:समायात:। स समस्तमृगै: प्रेरितोनिच्छन्नपि मन्दंमन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन्वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावन्मार्गे गच्छता कूप: संदृष्ट:। यावत्कूपोपरि याति तावत्कूपमध्य आत्मन: प्रतिबिम्बं ददर्श । तेन हृदये चिन्तितं यद्भव्य उपायोस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्यास्मिन्कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्त:। सिंहोपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठ:कोपाविष्ट: सृक्कणी परिलेलिहद्व्यचिन्तयत् । अहो प्रातराहाराय नि:सत्त्वं वनं मया कर्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दंमन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थित:। अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह । रे शशकाधम। एकं तावत्त्वं लघु: प्राप्तोपरं वेलातिक्रमेण तदस्मादपराधात्त्वां निपात्य प्रात: सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि । अथ शशक: सविनयं प्रोवाच । स्वामिन्नापराधो मम न च सत्त्वानाम् । तच्छ्रूयतां कारणम् । सिंह आह । सत्वरं निवेदय यावद्दंष्ट्रान्तर्गतो न भवसीति । शशक आह । समस्तमृगैरद्य स्वामिञ्जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय ततोहं पञ्चशशकै: समं प्रेषित: । ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्याभिहित: । रे क्व प्रस्थिता यूयम् । अभीष्टदेवतां स्मरत । ततो मयाभिहितम् ।वयं स्वामिनो भासुरकस्य सिंहस्य सकाश आहारार्थं समयधर्मेण गच्छाम: । ततस्तेनाभिहितम् । यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण सर्वै: श्वापदैर्वर्तितव्य-

म् । चौररूपी स भासुरकः । अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ येन द्वयोर्मध्याद्यः कश्चित्पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान्भक्षयिष्यतीति । अतोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमागतः । एतद्वेलाव्यतिक्रमकारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह । भद्र यद्येवं तर्हि सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि । उक्तं च ।

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।
नास्त्येकमपि यद्येषां न तं कुर्यात्कथंचन ॥ २२६ ॥
यत्र न स्यात्फलं भूरि यत्र च स्यात्पराभवः ।
न तत्र मतिमान्युद्धं समुत्पाद्य समाचरेत् ॥ २२७ ॥

शशक आह । स्वामिन्सत्यमिदम् । स्वभूमिहेतोः परिभवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः । परं स दुर्गाश्रयः । दुर्गान्निष्क्रम्य वयं तेन विष्कम्भिताः । ततो दुर्गगतो दुःसाध्यो भवति रिपुः । उक्तं च ।

न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।
यत्कृत्यं सिध्यति राज्ञां दुर्गेणैकेन विग्रहे ॥ २२८ ॥
शतमेकोऽपि संधत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविचक्षणाः ॥ २२९ ॥
पुरा गुरोः समादेशाद्धिरण्यकशिपोर्भयात् ।
शक्रेण विहितं दुर्गं प्रभावाद्विश्वकर्मणः ॥ २३० ॥
तेनापि च वरो दत्तो यस्य दुर्गं स भूपतिः ।
विजयी स्यात्ततो भूमौ दुर्गाणि स्युः सहस्रशः ॥ २३१ ॥
दंष्ट्राविरहितो नागो मदहीनो यथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ २३२ ॥

तच्छ्रुत्वा भासुरक आह। भद्र दुर्गस्थमपि दर्शय तं चौरसिंहं येन व्यापादयामि । उक्तं च ।

जातमात्रं न यः शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत् ।
महाबलोऽपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ २३३ ॥

तथा च ।

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।
समौ हि शिष्टैराम्नातौ वर्त्स्यन्तावामयः स च ॥ २३४ ॥

अपि च ।

उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः
प्रमाददोषात्पुरुषैर्मदान्धैः ।
साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसा-
वसाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥ २३५ ॥

तथा च ।

आत्मनः शक्तिमुद्वीक्ष्य मानोत्साहं च यो व्रजेत् ।
शत्रून्हंति स एकोऽपि क्षत्रियान्भार्गवो यथा ॥ २३६ ॥

शशक आह । अस्त्येतत्तथापि तस्य सामर्थ्यमविदित्वा न युज्यते गन्तुम् । उक्तं च ।

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो वह्नौ नाशं याति पतंगवत् ॥ २३७ ॥
यो बलात्प्रोन्नतं याति निहन्तुं सबलोऽप्यरिः ।
विमदः स निवर्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ २३८ ॥

भासुरक आह । यद्यप्येवं तथापि त्वं दर्शय तं चौरसिंहं यथा

व्यापादयामि । शशक आह । यद्येवं तर्ह्यागच्छतु स्वामी । एवमुक्त्वाग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेनागच्छता यः कूपो दृष्टोभूत्तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह । स्वामिन्कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गम् । तदागच्छ यथा दर्शयामीति । भासुरक आह । दर्शय मे दुर्गम् । तदनु दर्शितस्तेन कूपः । ततः सोपि मूर्खः सिंहः कूपमध्य आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच । ततः प्रतिशब्देन कूपमध्याद्द्विगुणतरो नादः समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म । अतोहं ब्रवीमि । यस्य बुद्धिर्बलं तस्येति ॥

तद्यदि भवान्कथयति तत्तत्रैव गत्वा तयोः स्वबुद्धिप्रभावेण मैत्रीभेदं करोमि । करटक आह । भद्र यद्येवं तर्हि गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम् । अथ दमनकः संजीवकवियुक्तं पिङ्गलकमवलोक्य तत्रान्तरे प्रणम्याग्रे समुपविष्टः । पिङ्गलकोपि तमाह । भोः कस्माच्चिराद्दृश्यसे । दमनक आह । न किंचिद्देवपादानामस्माभिः प्रयोजनं तेन नागच्छामः । तथापि राजप्रयोजनविनाशमवलोक्य संदह्यमानहृदयो व्याकुलतया स्वयमेवाभ्यागतो वक्तुम् । उक्तं च ।

शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ॥ २३९ ॥

अथ तस्य साभिप्रायं वचनमाकर्ण्य पिङ्गलक आह । किं वक्तुमना भवान् । तत्कथ्यतां यत्कथनीयमस्ति । स प्राह । देव संजीवक

युष्मत्पादानामुपरि द्रोहबुद्धिरिति । विश्वासगतस्य मम विजन इदमाह । दमनक दृष्टास्य पिङ्गलकस्य सारासारता । तदहमेनं हत्वा सकलमपि मृगाधिपत्यं त्वत्साचिव्यसमन्वितं करिष्यामि । पिङ्गलकोपि तद्वज्रसारप्रहारसदृशं दारुणं तद्वचः समाकर्ण्य मोहमुपगतो न किंचिदूचे । स दमनकोपि तस्य तमाकारमालोक्य चिन्तितवान् । अयं तावत्संजीवकनिबद्धरागस्तन्नूनमनेन मन्त्रिणा राजा विनाशमवाप्स्यतीति । उक्तं च ।

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं राज्ये प्रमाणं यदा
तं मोहाच्छ्रयते मदः स च मदाद्दास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्पृहा
स्वातन्त्र्यान्नृपतेः स राज्यमथवा प्राणानपि च्यावयेत् ॥२४०॥

किमत्र युक्तमिति । पिङ्गलकोपि चेतनां समासाद्य कथमपि तमाह । दमनक संजीवकस्तावत्प्राणसमो भृत्यः स कथं ममोपरि द्रोहबुद्धिं करोति । दमनक आह । देव भृत्योभृत्य इत्यनैकान्तिकमेतत् । उक्तं च ।

न सोस्ति पुरुषो राज्ञां यो न कामयते श्रियम् ।
अशक्ता एव सर्वत्र नरेन्द्रं पर्युपासते ॥ २४१ ॥

पिङ्गलक आह । भद्र तथापि मम तस्योपरि चित्तवृत्तिर्न विकृतिं याति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

अनेकदोषदुष्टोपि कायः कस्य न वल्लभः ।
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ २४२ ॥

दमनक आह । अत एवायं दोषः । उक्तं च ।

यस्मिन्नेवाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।

अकुलीनः कुलीनो वा स श्रियो भाजनं नरः ॥ २४३ ॥

अपरं केन गुणविशेषेण स्वामी संजीवकं निर्गुणकमपि निकटे धारयति । अथ यद्येवं चिन्तयसि महाकायोयमनेन रिपून्व्यापादयिष्यामि तदस्मान्न सिध्यति यतोयं शष्पभोजी देवपादानां शत्रवो मांसाशिनः । तद्रिपुसाधनमस्य साहाय्येन न भवति । तस्मादेनं दूषयित्वा हन्यतामिति । पिङ्गलक आह ।

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।
तस्य दोषो न वक्तव्यः प्रतिज्ञाभंगभीरुणा ॥ २४४ ॥

अन्यच्च । मयास्य तव वचनेनाभयप्रदानं दत्तम् । तत्कथं स्वयमेव व्यापादयामि । सर्वथा संजीवकोयं सुहृदस्माकं न तं प्रति कश्चिन्मन्युरिति । उक्तं च ।

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ २४५ ॥

आदौ न वाप्रणयिनां प्रणयो विधेयो
दत्तोथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः ।
उत्क्षिप्य यत्क्षिपति तत्प्रकरोति लज्जां
भूमौ स्थितस्य पतनाद्भयमेव नास्ति ॥ २४६ ॥

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥ २४७ ॥

तद्द्रोहबुद्धेरपि मयास्य विरुद्धं नाचरणीयम् । दमनक आह । स्वामिन्नैष धर्मो यद्द्रोहबुद्धेरपि क्षम्यते । उक्तं च ।

तुल्यार्थं तुल्यसामर्थ्यं मर्मज्ञं व्यवसायिनम् ।

अर्धराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते ॥ २४८ ॥

अपरं त्वयास्य सखित्वात्सर्वोपि राजधर्मः परित्यक्तो राजधर्माभावात्सर्वोपि परिजनो विरक्तिं गतो यतः संजीवकः शष्पभोजी भवान्मांसादस्तव प्रकृतयश्च । यत्तवावध्यव्यवसायवाह्यं कुतस्तासां मांसाशनम् । यद्रहितास्तास्त्वां त्यक्त्वा यास्यन्ति । ततोपि त्वं विनष्ट एव । अस्य संगत्या पुनस्ते न कदाचिदाखेटके मतिर्भविष्यति । उक्तं च ।

यादृशैः सेव्यते मर्त्यो यादृशांश्चैव सेवते ।
कदाचिन्नात्र संदेहस्तादृग्भवति पूरुषः ॥ २४९ ॥

तथा च ।

संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्त्रस्थितं राजते ।
स्वातौ सागरशुक्तिसंपुटगतं तज्जायते मौक्तिकं
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो जायते ॥ २५० ॥

तथा च ।

असतां सङ्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।
दुर्योधनप्रसङ्गेन भीष्मो गोहरणे गतः ॥ २५१ ॥

अत एव सन्तो नीचसङ्गं वर्जयन्ति । उक्तं च ।

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः परिश्रयः ।
मत्कुणस्य च दोषेण हता मन्दविसर्पिणी ॥ २५२ ॥

पिङ्गलक आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ९.

अस्ति कस्यचिन्महीपतेर्मनोरमं शयनस्थानम् । तत्र श्वेततरपटयुगलमध्यसंस्थिता मन्दविसर्पिणी यूका प्रतिवसति स्म । सा च तस्य महीपते रक्तमास्वादयन्ती सुखेन कालं नयमाना तिष्ठति । अन्येद्युश्च तत्र शयने क्वचिद्भ्राम्यन्नग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः । अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना प्रोवाच । भो अग्निमुख कुतस्त्वमत्रानुचितस्थाने समायातः । तद्यावन्न कश्चिद्वेत्ति तावच्छीघ्रं गम्यतामिति । स आह । भगवति गृहागतस्यासाधोरपि नैतद्युज्यते वक्तुम् । उक्तं च ।

एह्यागच्छ समाश्वसासनमिदं कस्माच्चिराद्दृश्यसे
का वार्त्ता अतिदुर्बलोसि कुशलं प्रीतोस्मि ते दर्शनात् ।
एवं नीचजनेपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
धर्मोयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्तैर्लघुः स्वर्गदः ॥ २९३ ॥

अपरं मयानेकमानुषाणामनेकविधानि रुधिराण्यास्वादितान्याहारदोषात्कटुतिक्तकषायाम्लरसास्वादानि न च कदाचिन्मधुररक्तं समास्वादितम् । तद्यदि त्वं प्रसादं करोषि तदस्य नृपतेर्विविधव्यञ्जनान्नपानचोष्यलेह्यस्वाद्वाहारवशादस्य शरीरे यन्मिष्टं रक्तं संजातं तदास्वादनेन सौख्यं संपादयामि जिह्वाया इति । उक्तं च ।

रङ्कस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम् ।
तन्मात्रं च स्मृतं सारं तदर्थं यतते जनः ॥ २९४ ॥
यद्येव न भवेल्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम् ।
तन्न भृत्यो भवेत्कश्चित्कस्यचिद्वशगोथवा ॥ २९५ ॥

यदसत्यं वदेन्मर्त्यो यद्वासेव्यं च सेवते ।
यद्गच्छति विदेशं च तत्सर्वमुदरार्थतः ॥ २९६ ॥

तन्मया गृहागतेन बुभुक्षया पीड्यमानेनापि त्वत्सकाशाद्भोजनं लभ्यम् । तन्न त्वयैकाकिन्यास्य भूपते रक्तभोजनं कर्तुं युज्यते । तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिण्याह । भो मत्कुणास्य नृपतेर्निद्रावशं गतस्याहं रक्तमास्वादयामि पुनस्त्वमग्निमुखश्चपलश्च । तद्यदि मया सह रक्तपानं करोषि तत्तिष्ठ । अभीष्टतरं रक्तमास्वादय । सोऽब्रवीत् । भगवत्येवं करिष्यामि । यावत्त्वं नास्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं तावन्मम देवगुरुकृतः शपथः स्याद्यदि तदास्वादयामि । एवं तयोः परस्परं वदतोः स राजा तच्छयनमासाद्य प्रसुप्तः । अथासौ मत्कुणो जिह्वालौल्योत्कृष्टौत्सुक्याज्जाग्रतमपि तं महीपतिमदशत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ।
सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥ २९७ ॥

यदि स्याच्छीतलो वह्निः शीतांशुर्दहनात्मकः ।
न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा ॥ २९८ ॥

अथासौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध इव तच्छयनं त्यक्त्वा तत्क्षणादेवोत्थितः । अहो ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे मत्कुणो यूका वा नूनं तिष्ठति येनाहं दष्ट इति । अथ ये कञ्चुकिनस्तत्र स्थितास्ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षांचक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणश्चापल्यात्खट्वान्तं प्रविष्टः. सा मन्दविसर्पिण्यपि वस्त्रसंध्यन्तर्गता तैर्दृष्टा व्यापादिता च । अतोऽहं ब्रवीमि । न ह्यविज्ञातशीलस्येति ॥

एवं ज्ञात्वा त्वयैष वध्यः । नो चेत्त्वां व्यापादयिष्यति । उक्तं च ।

त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन बाह्याश्चाभ्यन्तरीकृताः ।
स एव मृत्युमाप्नोति यथा राजा ककुद्द्रुमः ॥ २५९ ॥

पिङ्गलक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १०.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चण्डरवो नाम शृगालः । स कदाचित्क्षुधाविष्टो जिह्वालौल्यान्नगरमध्ये प्रविष्टः । अथ तं सारमेया विलोक्य सर्वतः शब्दायमानाः परिधाव्य तीव्रदन्तैर्भक्षयितुमारब्धाः । सोऽपि तैर्भक्ष्यमाणः प्राणभयात्प्रत्यासन्नरजकगृहं प्रविष्टः । तत्र नीलीरसपरिपूर्णमहाभाण्डमासीत् । तत्र सारमेयैराक्रान्तो भाण्डमध्ये पतितः । अथ यावन्निष्क्रान्तस्तावन्नीलीवर्णः संजातः । तत्रापरे सारमेयास्तं शृगालमजानन्तो यथाभीष्टदिशं जग्मुः । चण्डरवोऽपि दूरतरं प्रदेशमासाद्य काननाभिमुखं प्रतस्थे न च नीलवर्णेन कदाचिन्निजरङ्गस्त्यज्यते । उक्तं च ।

वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च ।
एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोर्यथा ॥ २६० ॥

अथ तं हरगलगरलतमालसमप्रभमपूर्वं सत्त्वमवलोक्य सर्वे सिंहव्याघ्रद्वीपिवृकप्रभृतयोऽरण्यनिवासिनो भयव्याकुलितचित्ताः समन्तात्पलायनक्रियां कुर्वन्ति कथयन्ति च । न ज्ञायतेऽस्य कीदृग्विचेष्टितं पौरुषं च । तद्दूरतरं गच्छामः । उक्तं च ।

न यस्य चेष्टितं विद्यान्न कुलं न पराक्रमम् ।
न तस्य विश्वसेत्प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः ॥ २६१ ॥

चण्डरवोऽपि भयव्याकुलितान्विज्ञायेदमाह । भोभोः श्वापदाः किं यूयं मां दृष्ट्वैव संत्रस्ता व्रजथ । तन्न भेतव्यम् । अहं ब्रह्मणाद्य स्वयमेवं सृष्टाभिहितः । यच्छ्वापदानां कश्चिद्राजा नास्ति तत्त्वं मयाद्य सर्वश्वापदप्रभुत्वेऽभिषिक्तस्ततो गत्वा तान्सर्वान्परिपालयेति। ततोऽहमत्रागतः । तन्मम च्छत्त्रच्छायायां सर्वैरपि श्वापदैर्वर्तितव्यम। अहं ककुदद्रुमो नाम राजा त्रैलोक्येऽपि संजातः । तच्छ्रुत्वा सिंहव्याघ्रपुरःसराः श्वापदाः स्वामिन्प्रभो समादिशेति वदन्तस्तं परिवव्रुः । अथ तेन सिंहस्यामात्यपदवी प्रदत्ता व्याघ्रस्य शय्यापालकत्वं द्वीपिनस्ताम्बूलाधिकारो वृकस्य द्वारपालकत्वम । ये चात्मीयाः शृगालास्तैः सहालापमात्रमपि न करोति । शृगालाः सर्वेऽपि निःसारिताः । एवं तस्य राज्यक्रियया वर्तमानस्य सिंहादयो मृगान्व्यापाद्य तत्पुरतः प्रक्षिपन्ति । सोऽपि प्रभुधर्मेण सर्वेषां तान्प्रविभज्य प्रयच्छति । एवं गच्छति काले कदाचिद्दूरदेशे शब्दायमानाः शृगाला आकर्णिताः । तेषां शब्दं श्रुत्वा पुलकिततनुरानन्दाश्रुपूर्णनयनस्तारस्वरेण विरोतुमारब्धः । अथ ते सिंहादयस्तं तारस्वरमाकर्ण्य शृगालोऽयमिति मत्वा लज्जयाधोमुखाः क्षणं स्थित्वा प्रोचुः । भो वाहिता अनेन वयम् । क्षुद्रशृगालोऽयम् । तद्वध्यतामिति । सोऽपि तदाकर्ण्य पलायितुमिच्छंस्तत्र स्थान एव सिंहादिभिः खण्डशः कृतो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि । त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येनेति ॥

तदाकर्ण्य पिङ्गलक आह । भो दमनक कः प्रत्ययोऽत्र विषये यतः स ममोपरि दुष्टबुद्धिः । स आह । यदद्य ममाग्रे तेन निश्चयः कृतो यत्प्रभाते पिङ्गलकं वधिष्यामि तदत्रैव प्रत्ययः। प्रभातेवसर-

वेलायामारक्तनयनः स्फुरिताधरो दिशोवलोकयन्ननुचितस्थानोपविष्टं त्वां क्रूरदृष्ट्यावलोकयिष्यति । तदेवं ज्ञात्वा यदुचितं तत्कर्तव्यमिति कथयित्वा संजीवकसकाशं गतः । तं प्रणम्योपविष्टः । संजीवकोपि सोद्वेगाकारं मन्दगत्या समायान्तं तमुद्वीक्ष्य सादरतरमुवाच । भो मित्र स्वागतम् । चिराद्दृष्टोसि । अपि शिवं भवतः । तत्कथय येनादेयमपि तुभ्यं गृहायाताय प्रयच्छामि । उक्तं च ।

ते धन्यास्ते विवेकज्ञास्ते शस्या इह भूतले ।
आगच्छन्ति गृहे येषां कार्यार्थं सुहृदो जनाः ॥ २६२ ॥

दमनक आह । भोः कथं शिवं सेवकजनस्य ।

संपत्तयः परायत्ताः सदा चित्तमनिर्वृतम् ।
स्वजीवितेप्यविश्वासस्तेषां ये राजसेवकाः ॥ २६३ ॥

तथा च ।

सेवया धनमिच्छद्भिः सेवकैः पश्य यत्कृतम् ।
स्वातन्त्र्यं यच्छरीरस्य मूढैस्तदपि हारितम् ॥ २६४ ॥
तावज्जन्मातिदुःखाय ततो दुर्गतता सदा ।
तत्रापि सेवया वृत्तिरहो दुःखपरंपरा ॥ २६५ ॥
जीवन्तोपि मृताः पञ्च श्रूयन्ते किल भारते ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः प्रवासी नित्यसेवकः ॥ २६६ ॥
नाश्नाति सेवयौत्सुक्याद्विनिद्रो न प्रबुध्यते ।
न निःशङ्कं वचो ब्रूते सेवकोप्यत्र जीवति ॥ २६७ ॥
सेवा श्ववृत्तिराख्याता यैस्तैर्मिथ्या प्रजल्पितम् ।
स्वच्छन्दं चरति श्वात्र सेवकः परशासनात् ॥ २६८ ॥

भूशय्या ब्रह्मचर्यं च कृशत्वं लघु भोजनम् ।
सेवकस्य यतेर्यद्वद्विशेषः पापधर्मजः ॥ २६९ ॥
शीतातपादिकष्टानि सहते यानि सेवकः ।
धनाय तानि चाल्पानि यदि धर्मान्न मुच्यते ॥ २७० ॥
मृदुनातिसुवृत्तेन सुमृष्टेनातिहारिणा ।
मोदकेनापि किं तेन निष्पत्तिर्यस्य सेवया ॥ २७१ ॥

संजीवक आह । अथ भवान्किं वक्तुमनाः । स आह । मित्र स्वामिनां सचिवानां मन्त्रभेदं कर्तुं न युज्यते । उक्तं च ।

यो मन्त्रं स्वामिनो भिन्द्यात्साचिव्यसंनियोजितः ।
स हत्वा नृपकार्यं तत्स्वयं च नरकं व्रजेत् ॥ २७२ ॥
येन यस्य कृतो भेदः सचिवेन महीपतेः ।
तेनाशस्त्रवधस्तस्य कृत इत्याह नारदः ॥ २७३ ॥

तथापि मया तव स्नेहपाशबद्धेन मन्त्रभेदः कार्यो यतस्त्वं मम वचनेनात्र राजकुले विश्वस्तः प्रविष्टश्च । उक्तं च ।

विश्रम्भाद्यस्य यो मृत्युमवाप्नोति कथंचन ।
तस्य हत्या तदुत्था सा प्राहेदं वचनं मनुः ॥ २७४ ॥

तत्तवोपरि पिङ्गलकोयं दुष्टबुद्धिः । कथितं चाद्यानेन मत्पुरतश्चतुष्कर्णतया यत्प्रभाते संजीवकं हत्वा समस्तमृगपरिवारं चिरात्तृप्तिं नेष्यामि । ततः स मयोक्तः । स्वामिन्नयुक्तमिदं यन्मित्रद्रोहेण संजीवनं क्रियते । उक्तं च ।

अपि ब्रह्मवधं कृत्वा प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।
तदर्हेण विचीर्णेन न कथंचित्सुहृद्द्रुहः ॥ २७५ ॥

ततस्तेनाहं सामर्षेणोक्तः । भो दुष्टबुद्धे संजीवकस्तावच्छष्प-

भोजी वयं मांसाशिनस्तदस्माकं स्वाभाविकं वैरमिति । कथं रिपुरुपेक्ष्यते । तस्मात्सामादिभिरुपायैर्हन्यते । न च हते तस्मिन्दोषः स्यात् । उक्तं च ।

दत्त्वापि कन्यकां वैरी निहन्तव्यो विपश्चिता ।
अन्योपायैरशक्यो यो हते दोषो न विद्यते ॥ २७६ ॥

कृत्याकृत्यं न मन्यते क्षत्रियो बुद्धिसंयुतः ।
सुप्तो वा द्रोणपुत्रेण धृष्टद्युम्नः पुरा हतः ॥ २७७ ॥

तदहं तस्य निश्चयं ज्ञात्वा त्वत्सकाशमुपागतः । सांप्रतं मे नास्ति विश्वासघातकदोषः । यद्युक्तं प्रतिभाति तत्कुरुष्वेति । अथ संजीवकस्तद्वज्रपातदारुणं वचनं श्रुत्वा मोहमुपागतः । अथ चेतनां लब्ध्वा सवैराग्यमिदमाह । भोः साध्विदमुच्यते ।

दुर्जनगम्या नार्यः प्रायेणास्नेहवान्भवति राजा ।
कृपणानुसारि च धनं मेघो गिरिदुर्गवर्षी च ॥ २७८ ॥

अहं हि संमतो राज्ञो य एवं मन्यते कुधीः ।
बलीवर्दः स विज्ञेयो विषाणपरिवर्जितः ॥ २७९ ॥

वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम् ।
वरं व्याधिर्मनुष्याणां नाधिकारेण संपदः ॥ २८० ॥

तदयुक्तं मया कृतं यदनेन सह मैत्री विहिता । उक्तं च ।

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।
तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २८१ ॥

तथा च ।

मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति
गावश्च गोभिस्तुरगास्तुरंगैः ।

मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः
समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ॥ २८२ ॥

तद्यदि गत्वा तं प्रसादयामि तथापि न प्रसादं यास्यति । उक्तं च

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषपरो हि यो भवे-
त्कथं नरोऽसौ परितोषमेष्यति ॥ २८३ ॥

अहो साधु चेदमुच्यते ।

भक्तानामुपकारिणां परहितव्यापारयुक्तात्मनां
सेवासंव्यवहारतत्त्वविदुषां द्रोहच्युतानामपि ।
व्यापत्तिः स्खलितान्तरेषु नियता सिद्धिर्भवेद्वा न वा
तस्मादम्बुपतेरिवावनिपतेः सेवा सदाशङ्किनी ॥ २८४ ॥

तथा च ।

भावस्निग्धैरुपकृतमपि द्वेष्यतां याति किंचि-
च्छाठ्यादन्यैरपकृतमपि प्रीतये चोपयाति ।
दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां नैकभावाश्रयाणां
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ २८५ ॥

तत्परिज्ञातं मया यत्प्रसादमसहमानैः समीपवर्तिभिरेष पिङ्गलकः प्रकोपितः । तेनायं ममादोषस्याप्येवं वदति । उक्तं च ।

प्रभोः प्रसादमन्यस्य न सहन्तीह सेवकाः ।
सपत्न्य इव संक्रुद्धाः सपत्न्याः स्वाकृतेरपि ॥ २८६ ॥

भवति चैवं यद्गुणवता समीपवर्तिना तद्गुणैरन्येषां प्रसादो न भवति । उक्तं च ।

गुणवत्तरपात्रेण च्छाद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।
रात्रौ दीपशिखाकान्तिर्न भानावुदिते सति ॥ २८७ ॥

दमनक आह । भो मित्र यद्येवं तन्नास्ति ते भयम् । प्रकोपितोपि स दुर्जनैस्तव वचनेन प्रसादं यास्यति । संजीवक आह । भो न युक्तमुक्तं भवता । लघूनामपि दुर्जनानां मध्ये वस्तुं न शक्यते उपायान्तरं विधाय ते नूनं घ्नन्ति । उक्तं च ।

बहवः पण्डिताः क्षुद्राः सर्वे मायोपजीविनः ।
कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे काकादयो यथा ॥ २८८ ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ११.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मदोत्कटो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । तस्य चानुचरा अन्ये द्वीपिवायसगोमायवः सन्ति । अथ कदाचित्तैरितस्ततो भ्रमद्भिः सार्थादभ्रष्टः कथनको नामोष्ट्रो दृष्टः। अथ सिंह आह । अहो अपूर्वमिदं सत्त्वम् । तज्ज्ञायतां किमेतदारण्यकं ग्राम्यं वेति । तच्छ्रुत्वा वायस आह । भोः स्वामिन्ग्राम्योयमुष्ट्रनामा जीवविशेषस्तव भोज्यः। तद्व्यापाद्यताम्। सिंह आह। नाहं गृहमागतं हन्मि । उक्तं च ।

गृहं शत्रुमपि प्राप्तं विश्वस्तमकुतोभयम् ।
यो हन्यात्तस्य पापं स्याच्छतब्राह्मणघातजम् ॥ २८९ ॥

तदभयप्रदानं दत्त्वा मत्सकाशमानीयतां येनास्यागमकारणं पृच्छामि । अथासौ सर्वैरपि विश्वास्याभयप्रदानं दत्त्वा मदोत्कटसकाशमानीतः प्रणम्योपविष्टश्च । ततस्तस्य पृच्छतस्तेनात्मवृत्तान्तः

सार्थभ्रंशसमुद्भवो निवेदितः । ततः सिंहेनोक्तम् । भोः कथनक मा त्वं ग्रामं गत्वा भूयोपि भारोद्वहनकष्टभागी भूयाः । तदत्रारण्ये निर्विशङ्को मरकतसदृशानि शष्पाग्राणि भक्षयन्मया सह सदैव वस। सोपि तथेत्युक्त्वा तेषां मध्ये विचरन्न कुतोपि भयमिति सुखेनास्ते। तथान्येद्युर्मदोत्कटस्य महागजेनारण्यचारिणा सह युद्धमभवत् । ततस्तस्य दन्तमुशलप्रहारैर्व्यथा संजाता। व्यथितः कथमपि प्राणैर्न वियुक्तः । अथ शरीरासामर्थ्यान्न कुत्रचित्पदमपि चलितुं शक्नोति । ते सर्वे काकादयोप्यप्रभुत्वेन क्षुधाविष्टाः परं दुःखं भेजुः । अथ तान्सिंहः प्राह । भो अन्विष्यतां कुत्रचित्किंचित्सत्त्वं येनाहमेतामपि दशां प्राप्तस्तद्धत्वा युष्मद्भोजनं संपादयामि। अथ ते चत्वारोपि भ्रमितुमारब्धा यावन्न किंचित्सत्त्वं पश्यन्ति तावद्वायसशृगालौ परस्परं मन्त्रयतः । शृगाल आह । भो वायस किं प्रभूतभ्रान्तेन । अयमस्माकं प्रभोः कथनको विश्वस्तास्तिष्ठति। तदेनं हत्वा प्राणयात्रां कुर्मः । वायस आह । युक्तमुक्तं भवता परं स्वामिना तस्याभयप्रदानं दत्तमास्ते न वध्योयमिति । शृगाल आह । भो वायसाहं स्वामिनं विज्ञाप्य तथा करिष्ये यथा स्वामी वधं करिष्यति । तत्तिष्ठन्तु भवन्तोत्रैव यावदहं गृहं गत्वा प्रभोराज्ञां गृहीत्वा चागच्छामि । एवमभिधाय सत्वरं सिंहमुपस्थितः । अथ सिंहमासाद्येदमाह । स्वामिन्समस्तं वनं भ्रान्त्वा वयमागताः। न किंचित्सत्त्वमासादितम् । तत्किं कुर्मो वयम् । संप्रति वयं बुभुक्षया पदमपि चलितुं न शक्नुमः । देवोपि पथ्याशी वर्तते । तद्यदि देवादेशो भवति तत्कथनकपिशितेनाद्य पथ्यक्रिया क्रियते । अथ सिंहस्तस्य तद्दारुणं वचनमाकर्ण्य सकोपमिदमाह । धिक्पापाधम

यद्येवं भूयोपि वदसि ततस्त्वां तत्क्षणेन वधिष्यामि यतो मया तस्याभयं दत्तम् । तत्कथं व्यापादयामि । उक्तं च ।

न गोप्रदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं हि तथा प्रधानम् ।
यथा वदन्तीह बुधाः प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ १९० ॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह । स्वामिन्यद्यभयप्रदानं दत्त्वा वधः क्रियते तदेष दोषो भवति । पुनर्यदि देवपादानां भक्त्या स आत्मनो जीवितव्यं प्रयच्छति तन्न दोषः । ततो यदि स स्वयमेवात्मानं वधाय नियोजयति तद्वध्योन्यथास्माकं मध्यादेकतमो वध्य इति यतो देवपादाः पथ्याशिनः क्षुन्निरोधादन्त्यां दशां यास्यन्ति । तत्किमेतैः प्राणैरस्माकं ये स्वाम्यर्थे न यास्यन्ति । अपरं पश्चादप्यस्माभिर्वह्निप्रवेशः कार्यो यदि स्वामिपादानां किंचिदनिष्टं भविष्यति । उक्तं च ।

यस्मिन्कुले यः पुरुषः प्रधानः
स सर्वयत्नैः परिरक्षणीयः ।
तस्मिन्विनष्टे स्वकुलं विनष्टं
न नाभिभङ्गे ह्यरका वहन्ति ॥ १९१ ॥

तदाकर्ण्य मदोत्कट आह । यद्येवं तत्कुरुष्व यद्रोचते । तच्छ्रुत्वा स सत्वरं गत्वा तानाह । भोः स्वामिनो महत्यवस्था वर्तते । तत्किं पर्यटितेन । तेन विना कोत्रास्मान्रक्षयिष्यति । तद्गत्वा तस्य क्षुद्रोषात्परलोकं प्रस्थितस्यात्मशरीरदानं कुर्मो येन स्वामिप्रसादस्यानृणतां गच्छामः । उक्तं च ।

आपदं प्राप्नुयात्स्वामी यस्य भृत्यस्य जीवतः ।
प्राणेषु विद्यमानेषु स भृत्यो नरकं व्रजेत् ॥ १९२ ॥

इति श्रुत्वा ते सर्वे बाष्पपूरितदृशो मदोत्कटं प्रणम्योपविष्टाः। तान्दृष्ट्वा मदोत्कट आह। भोः प्राप्तं दृष्टं वा किंचित्सत्त्वम्। अथ तेषां मध्यात्काकः प्रोवाच। स्वामिन्वयं तावत्सर्वत्र पर्यटिताः परं न किंचित्सत्त्वमासादितं दृष्टं वा। तदद्य मां भक्षयित्वा प्राणान्धारयतु स्वामी येन देवस्याप्यायना भवति मम पुनः स्वर्गप्राप्तिरिति। उक्तं च।

स्वाम्यर्थे यस्त्यजेत्प्राणान्भृत्यो भक्तिसमन्वितः।
स परं पदमाप्नोति जरामरणवर्जितम्॥ २९३॥

तच्छ्रुत्वा शृगाल आह। भोः स्वल्पकायो भवान्। भवद्भक्षणात्स्वामिनस्तावत्प्राणयात्रा न भवत्यपरो दोषश्च तावत्समुत्पद्यते। उक्तं च।

काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पं तदपि दुर्बलम्।
भक्षितेनापि किं तेन तृप्तिर्येन न जायते॥ २९४॥

तद्दर्शिता स्वामिभक्तिर्भवता गतं चानृण्यं भर्तृपिण्डस्य प्राप्तश्चोभयलोके साधुवादः। तदपसराग्रतः। अहं स्वामिनं विज्ञापयामि। तथानुष्ठिते शृगालः सादरं प्रणम्योपविष्टः। स्वामिन्मां भक्षयित्वाद्य प्राणयात्रां विधाय ममोभयलोकप्राप्तिं कुरु। उक्तं च।

स्वाम्यायत्ताः सदा प्राणा भृत्यानामर्जिता धनैः।
यतस्ततो न दोषोऽस्ति तेषां ग्रहणसंभवः॥ २९५॥

अथ तच्छ्रुत्वा द्वीप्याह। भोः साधूक्तं भवता पुनर्भवानपि स्वल्पकायः स्वजातिश्च नखायुधत्वादभक्ष्य एव। उक्तं च।

नाभक्ष्यं भक्षयेत्प्राज्ञः प्राणैः कण्ठगतैरपि।
विशेषात्तदपि स्तोकं लोकद्वयविनाशकम्॥ २९६॥

तद्दर्शितं त्वयात्मनः कौलीन्यम् । अथवा साधु चेदमुच्यते ।

एतदर्थं कुलीनानां नृपाः कुर्वन्ति संग्रहम् ।
आदिमध्यावसानेषु न ते गच्छन्ति विक्रियाम् ॥ २९७ ॥

तदपसराग्रतो येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि । तथानुष्ठिते द्वीपी प्रणम्य मदोत्कटमाह । स्वामिन्क्रियतामद्य मम प्राणैः प्राणयात्रा दीयतामक्षयो वासः स्वर्गे मम विस्तार्यतां क्षितितले प्रभूतं यश इति तन्मात्र विस्मयः कार्यः । उक्तं च ।

मृतानां स्वामिनः कार्ये भृत्यानामनुवर्तिनाम् ।
भवेत्स्वर्गेऽक्षयो वासः कीर्तिश्च धरणीतले ॥ २९८ ॥

तच्छ्रुत्वा कथनकश्चिन्तयामास । एतैस्तावत्सर्वैरपि शोभावाक्यान्युक्तानि न चैकोऽपि स्वामिना विनाशितः । तदहमपि प्राप्तकालं वक्ष्यामि चित्रकं येन मद्वचनमेते त्रयोऽपि समर्थयन्ति । इति निश्चित्य प्रोवाच । भोः सत्यमुक्तं भवता परं भवानपि नखायुधः । तत्कथं भवन्तं स्वामी भक्षयति । उक्तं च ।

मनसापि स्वजात्यानां योनिष्टानि प्रचिन्तयेत् ।
भवन्ति तस्य तान्येव इह लोके परत्र च ॥ २९९ ॥

तदपसराग्रतो येनाहं स्वामिनं विज्ञापयामि । तथानुष्ठिते कथनकोऽग्रे स्थित्वा प्रणम्योवाच । स्वामिन्नेतेऽभक्ष्यास्तव तन्मम प्राणैः प्राणयात्रा विधीयतां येन ममोभयलोकप्राप्तिर्भवति । उक्तं च ।

न यज्वानोऽपि गच्छन्ति तां गतिं नैव योगिनः ।
यां यान्ति प्रोज्झितप्राणाः स्वाम्यर्थे सेवकोत्तमाः ॥ ३०० ॥

एवमभिहिते ताभ्यां शृगालचित्रकाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः कथनकः प्राणानत्याक्षीत् । ततश्च तैः क्षुद्रपण्डितैः सर्वैर्भक्षितः ।

अतोऽहं ब्रवीमि । बहवः पण्डिताः क्षुद्रा इति ॥

तद्वद्ध क्षुद्रपरिवारोऽयं राजा मया संपरिकल्पितः । उक्तं च ।

अशुद्धप्रकृतौ राज्ञि जनता नानुरज्यते ।
यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् ॥ ३०१ ॥

तथा च ।

गृध्राकारोऽपि सेव्यः स्याद्धंसाकारैः सभासदैः ।
हंसाकारोऽपि संत्याज्यो गृध्राकारैः स तैर्नृपः ॥ ३०२ ॥

तन्नूनं ममोपरि केनचिद्दुर्जनेनायं प्रकोपितः । तेनैवं वदति । अथवा भवत्येतत् । उक्तं च ।

कर्णविषेण च भग्नः किंकिं न करोति बालिशो लोकः ।
क्षपणकतामपि धत्ते पिबति सुरां नरकपालेन ॥ ३०३ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

पादाहतोऽपि दृढदण्डसमाहतोऽपि
यं दंष्ट्रया स्पृशति तं किल हन्ति सर्पः ।
कोऽप्येष एव पिशुनोग्रमनुष्यधर्मः
कर्णे परं स्पृशति हन्ति परं समूलम् ॥ ३०४ ॥

तथा च ।

अहो खलभुजंगस्य विपरीतवधक्रमः ।
कर्णे लगति चान्यस्य प्राणैरन्यो वियुज्यते ॥ ३०५ ॥

तदेवं गतेऽपि किं कर्तव्यमिति । अहं त्वां सुहृद्भावात्पृच्छामि । दमनक आह । तद्देशान्तरगमनं युज्यते नैवंविधस्य कुस्वामिनः सेवां विधातुम् । उक्तं च ।

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥ ३०६ ॥

संजीवक आह । अस्त्येतत्परं स्वामिनि कुपिते गन्तुं न शक्यते न चान्यत्र गतानामपि निर्वृतिर्भवति । उक्तं च ।

महतां योपराध्येत दूरस्थोस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू स ताभ्यां हन्ति हिंसितः ॥ ३०७ ॥

तद्युद्धं मुक्त्वा मे नास्त्यन्यच्छ्रेयस्करम् । उक्तं च ।

न तान्सुतीर्थैस्तपसा च लोकान्
स्वर्गैषिणो दानशतैः सुवित्तैः ।
क्षणेन यान्यान्ति रणेषु धीराः
प्राणान्समुज्झन्ति हि ये सुशीलाः ॥ ३०८ ॥

मृतैः संप्राप्यते स्वर्गो जीवद्भिः कीर्तिरुत्तमा ।
तदुभावपि शूराणां गुणावेतौ न दुर्लभौ ॥ ३०९ ॥

तथा च ।

होमार्थैर्विविधप्रदानविधिना सद्विप्रवृन्दार्चनै-
र्यज्ञैर्भूरिसुदक्षिणैः सुविहितैः संप्राप्यते यत्फलम् ।
सत्तीर्थाश्रमवासहोमनियमैश्चान्द्रायणाद्यैः कृतैः
पुम्भिस्तत्फलमाहवे विनिहतैः संप्राप्यते तत्क्षणात् ॥ ३१० ॥

तदाकर्ण्य दमनकश्चिन्तयामास । तद्युद्धाय कृतनिश्चयोयं दृश्यते दुरात्मा । तद्यदि कदाचित्तीक्ष्णशृङ्गाभ्यां स्वामिनं प्रहरिष्यति तन्महाननर्थः संपत्स्यते । तदेनं भूयोपि स्वबुद्ध्या प्रबोध्य तथा करोमि यथा देशान्तरगमनं करोति । आह च । भो मित्र सम्यगभिहितं भवता परं किंतु कः स्वामिभृत्ययोः संग्रामः । उक्तं च ।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा किलात्मानं प्रगोपयेत् ।

बलवद्भिश्च कर्तव्या शरच्चन्द्रप्रकाशता ॥ ३११ ॥

अन्यच्च ।

शत्रोर्बलमविज्ञाय वैरमारभते तु यः ।
स पराभवमाप्नोति समुद्रष्टिट्टिभादिव ॥ ३१२ ॥

संजीवक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १२.

कस्मिंश्चित्समुद्रैकदेशे टिट्टिभदंपती वसतः । ततो गच्छति काले ऋतुसमयमासाद्य टिट्टिभी गर्भमाधत्त । आसन्नप्रसवा सती टिट्टिभमूचे । भोः कान्त मम प्रसवसमयो वर्तते तद्विचिन्त्यतां किमपि निरुपद्रवं स्थानं येन तत्राहमण्डकमोक्षणं करोमि । टिट्टिभ आह । भद्रे रम्योयं समुद्रप्रदेशः । तदत्रैव प्रसवः कार्यः । सा प्राह । अत्र पूर्णिमादिने समुद्रवेला चटति । सा मत्तगजेन्द्रानप्याकर्षति । तद्दूरमन्यत्र किंचित्स्थानमन्विष्यताम् । तच्छ्रुत्वा विहस्य टिट्टिभ आह । भद्रे न युक्तमुक्तं भवत्या । का मात्रा समुद्रस्य यो मम दूषयिष्यति प्रसूतिम् । तद्विश्रब्धात्रैव गर्भं मुञ्च । उक्तं च ।

यः पराभवसंप्राप्तः स्वस्थानं संत्यजेन्नरः ।
तेन चेत्पुत्रिणी माता तद्वन्ध्या केन कथ्यते ॥ ३१३ ॥

तच्छ्रुत्वा समुद्रश्चिन्तयामास । अहो गर्वः पक्षिकीटस्यास्य । अथवा साध्विदमुच्यते ।

उत्क्षिप्य टिट्टिभः पादावास्ते भङ्गभयाद्दिवः ।
स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नात्रापि विद्यते ॥ ३१४ ॥

तन्मयास्य प्रमाणं कुतूहलादपि द्रष्टव्यम् । किं ममैषोण्डापहारे

कृते करिष्यति । इति चिन्तयित्वा स्थितः । अथ प्रसवानन्तरं प्राणयात्रार्थं गतायाष्टिट्टिभ्याः समुद्रो वेलाव्याजेनाण्डान्यपजहार । अथायाता सा टिट्टिभी प्रसवस्थानं शून्यमवलोक्य प्रलपन्ती टिट्टिभमूचे । भो मूर्ख कथितमासीन्मया ते यत्समुद्रवेलयाण्डानां विनाशो भविष्यति तद्दूरतरं व्रजावः परं मूढतयाहंकारमाश्रित्य मम वचनं न करोषि । अथवा साध्विदमुच्यते ।

सुहृदां हितकामानां न करोतीह यो वचः ।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद्भ्रष्टो विनश्यति ॥ ३१९ ॥

टिट्टिभ आह । कथमेतत् । साब्रवीत् ।

कथा १३.

अस्ति कस्मिंश्चिज्जलाशये कम्बुग्रीवो नाम कच्छपः । तस्य संकटविकटनाम्नी मित्रे हंसजातीये परमस्नेहमाश्रिते । तौ च हंसौ सरस्तीरमासाद्य तेन सहानेकदेवर्षिमहर्षीणां कथाः कृत्वास्तमनवेलायां स्वनीडसंश्रयं कुरुतः । अथ गच्छति कालेनावृष्टिवशात्सरः शनैःशनैः शोषमगमत् । ततस्तद्दुःखदुःखितौ तावूचतुः । भो मित्र जम्बालशेषमेतत्सरः संजातं तत्कथं भवान्भविष्यतीति व्याकुलत्वं नौ हृदि वर्तते । तच्छ्रुत्वा कम्बुग्रीव आह । भोः सांप्रतं नास्त्यस्माकं जीवितव्यं जलाभावात् । तथाप्युपायश्चिन्त्यतामिति उक्तं च ।

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले
धैर्यात्कदाचिद्गतिमाप्नुयात्सः ।
यथा समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे

सांयात्रिको वाञ्छति तर्तुमेव ॥ ३१६ ॥

अपरं च ।

मित्रार्थे बान्धवार्थे च बुद्धिमान्यतते सदा ।
जातास्वापत्सु यत्नेन जगादेदं वचो मनुः ॥ ३१७ ॥

तदानीयतां काचिद्दृढरज्जुर्लघु काष्ठं वान्विष्यतां च प्रभूतजलसनाथं सरो येन मया मध्यप्रदेशे दन्तैर्गृहीते सति युवां कोटिभागयोस्तत्काष्ठं मया सहितं संगृह्य तत्सरो नयथः। तावूचतुः। भो मित्र एवं करिष्यावः परं भवता मौनव्रतेन भाव्यं नो चेत्तव काष्ठात्पातो भविष्यति । तथानुष्ठिते गच्छता कम्बुग्रीवेणाधोभागव्यवस्थितं किंचित्पुरमालोकितम् । तत्र ये पौरास्ते तथा नीयमानं विलोक्य सविस्मयमिदमूचुः । अहो चक्राकारं किमपि पक्षिभ्यां नीयते । पश्यतपश्यत । अथ तेषां कोलाहलमाकर्ण्य कम्बुग्रीव आह । भोः किमेष कोलाहल इति वक्तुमना अर्धोक्ते पतितः पौरैः खण्डशः कृतश्च । अतोहं ब्रवीमि । सुहृदां हितकामानामिति ॥

तथा च ।

अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा ।
द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्यो विनश्यति ॥ ३१८ ॥

टिट्टिभ आह । कथमेतत् । साब्रवीत् ।

कथा १४.

कस्मिंश्चिज्जलाशयेनागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिर्यद्भविष्यश्चेति त्रयो मत्स्याः सन्ति । अथ कदाचित्तं जलाशयं दृष्ट्वागच्छद्भिर्मत्स्यजीविभिरुक्तं यदहो बहुमत्स्योयं ह्रदः कदाचिदपि नास्माभिरन्वे-

षित: । तद्द्याहारवृत्ति: संजाता संध्यासमयश्च संभूतस्तत: प्रभाते ऽत्रागन्तव्यमिति निश्चय: । अतस्तेषां तत्कुलिशपातोपमं वच: समाकर्ण्यानागतविधाता सर्वान्मत्स्यानाहूयेदमूचे । अहो श्रुतं भवद्भिर्यन्मत्स्यजीविभिरभिहितम् । तद्रात्रावपि किंचिद्गम्यतां समीपवर्ति सर: । उक्तं च ।

अशक्तैर्बलिन: शत्रो: कर्तव्यं प्रपलायनम् ।
संश्रितव्योऽथवा दुर्गो नान्या तेषां गतिर्भवेत् ॥ ३१९ ॥

तन्नूनं प्रभातसमये मत्स्यजीविनोऽत्र समागम्य मत्स्यसंक्षयं करिष्यन्ति । एतन्मम मनसि वर्तते । तन्न युक्तं सांप्रतं क्षणमप्यत्रावस्थातुम् । उक्तं च ।

विद्यमाना गतिर्येषामन्यत्रापि सुखावहा ।
ते न पश्यन्ति विद्वांसो देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ३२० ॥

तदाकर्ण्य प्रत्युत्पन्नमति: प्राह । अहो सत्यमभिहितं भवता । ममाप्यभीष्टमेतत् । तदन्यत्र गम्यतामिति । उक्तं च ।

परदेशभयाद्भीता बहुमाया नपुंसका: ।
स्वदेशे निधनं यान्ति काका: कापुरुषा मृगा: ॥ ३२१ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गति: स कस्मा-
त्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणा:
क्षारं जलं कापुरुषा: पिबन्ति ॥ ३२२ ॥

अथ तत्समाकर्ण्य प्रोच्चैर्विहस्य यद्भविष्य: प्रोवाच । अहो न भवद्भ्यां मन्त्रितं सम्यगेतदिति यत: किं वाङ्मात्रेणापि तेषां पि-

तृपैतामहिकमेतत्सरस्त्यक्तुं युज्यते । तद्यद्यायुःक्षयोस्ति तदन्यत्र गतानामपि मृत्युर्भविष्यत्येव । उक्तं च ।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं
सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोपि वने विसर्जितः
कृतप्रयत्नोपि गृहे विनश्यति ॥ ३२३ ॥

तदहं न यास्यामि । भवद्भ्यां च यत्प्रतिभाति तत्कार्यम् । अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वानागतविधाता प्रत्युत्पन्नमतिश्च निष्क्रान्तौ सह परिजनेन । अथ प्रभाते तैर्मत्स्यजीविभिर्जालैस्तज्जलाशयमालोड्य यद्भविष्येण सह जलाशयो निर्मत्स्यतां नीतः । अतोहं ब्रवीमि । अनागतविधाता चेति ॥ तच्छ्रुत्वा टिट्टिभ आह । भद्रे किं मां यद्भविष्यसदृशं संभावयिष्यसि । तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावं यावदेनं दुष्टसमुद्रं शोषयामि । टिट्टिभ्याह । अहो कस्ते समुद्रेण सह विग्रहः । तन्न युक्तमस्योपरि कोपं कर्तुम् । उक्तं च यतः ।

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत्कोपः ।
पिठरं क्वथदतिमात्रं निजपार्श्वानेव दहतितराम् ॥ ३२४ ॥

तथा च ।

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्नभिमुखो नाशं याति वह्नौ पतंगवत् ॥ ३२५ ॥

टिट्टिभ आह । प्रिये मामैवं वद । येषामुत्साहशक्तिर्भवति ते स्वल्पा अपि गुरूनपि विक्रमन्ते । उक्तं च ।

विशेषात्परिपूर्णस्य याति शत्रोरमर्षणः ।
आभिमुख्यं शशाङ्कस्य यथाद्यापि विधुंतुदः ॥ ३२६ ॥

तथा च ।

प्रमाणादधिकस्यापि गण्डश्याममदच्युतेः ।
पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केसरी मत्तदन्तिनः ॥ ३२७ ॥

तथा च ।

बालस्यापि रवेः पादाः पतन्त्युपरि भूभृताम् ।
तेजसा सह जातानां वयः कुत्रोपयुज्यते ॥ ३२८ ॥

तदनया चञ्च्वास्य सकलं तोयं शुष्कस्थलतां नयामि । टिट्टिभ्याह । भोः कान्त यत्र जाह्नवी नवनदीशतानि गृहीत्वा नित्यमेव प्रविशति तथा सिन्धुश्च तत्कथं त्वमष्टादशनदीशतैः पूर्यमाणं तं विप्रुषवाहिन्या चञ्च्वा शोषयिष्यसि । तत्किमश्रद्धेयेनोक्तेन । टिट्टिभ आह । प्रिये

अनिर्वेदः श्रियो मूलं चञ्चुर्मे लोहसंनिभा ।
अहोरात्राणि दीर्घाणि समुद्रः किं न शुष्यति ॥ ३२९ ॥
दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण पौरुषं न कृतम् ।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि ॥ ३३० ॥

टिट्टिभ्याह । यदि त्वयावश्यं समुद्रेण सह वैरानुष्ठानं कार्यं तदन्यानपि विहगानाहूय सुहृज्जनसहित एवं समाचर । उक्तं च ।

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।
तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यया नागोऽपि बध्यते ॥ ३३१ ॥

तथा च ।

चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादर्दुरैस्तथा ।
महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः ॥ ३३२ ॥

टिट्टिभ आह । कथमेतत् । सा प्राह ।

कथा १८.

कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चटकदंपती तमालतरुकृतनिलयौ प्रतिवसत:। अथ गच्छता कालेन संततिरभवत् । अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो गज: कश्चित्तं तमालवृक्षं घर्मार्तश्छायार्थी समाश्रित: । ततो मदोत्कर्षात्तां तस्य शाखां चटकाक्रान्तां पुष्कराग्रेणाकृष्य बभञ्ज । तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि । आयु:शेषतया च चटका कथमपि प्राणैर्न वियुक्ता । अथ साण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान्कुर्वाणा न कथंचिदतिष्ठत् । अत्रान्तरे तस्यास्तान्प्रलापाञ्श्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्या: परमसुहृत्तद्दु:खदु:खितोऽभ्येत्य तामुवाच । भवति किं वृथाप्रलापेन । उक्तं च ।

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिता: ।
पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यत: स्मृत: ॥ ३३३ ॥

तथा च ।

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।
स दु:खे लभते दु:खं द्वावनर्थौ निषेवते ॥ ३३४ ॥

अन्यच्च ।

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवश: ।
तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रिया: कार्या: प्रयत्नत: ॥ ३३५ ॥

चटका प्राह । अस्त्वेतत् । परं दुष्टगजेन मदान्मम संतानक्षय: कृत: । तद्यदि मम त्वं सुहृत्सत्यस्तदस्य गजापसदस्य कोऽपि वधोपायश्चिन्त्यो यस्यानुष्ठानेन मे संततिनाशदु:खमपसरति । उक्तं च ।

आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु चान्यासु ।

उपकृदपकृदपि च तयोर्यस्तं पुरुषं परं मन्ये ॥ ३३६ ॥

काष्ठकूट आह । भवति सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तं च ।

स सुहृद्व्यसने यः स्यात्स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।
स भृत्यो यो विधेयज्ञः सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥ ३३७ ॥

तत्पश्य मे बुद्धिप्रभावम् । परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिकास्ति । तत्तामाहूयागच्छामि येन स दुरात्मा दुष्टगजो हन्यते । अथासौ सह चटकया मक्षिकामासाद्य प्रोवाच । भद्रे ममेष्टेयं चटका केनचिद्दुष्टगजेन पराभूताण्डस्फोटनेन । तत्तस्य वधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि । मक्षिकाप्याह । भद्र किमुच्यतेत्र विषये । उक्तं च ।

पुनःप्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।
यत्पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न किं कृतम् ॥ ३३८ ॥

सत्यमेतत् । परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति । तमप्याहूय यथोचितं कुर्मः । उक्तं च ।

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।
कथंचिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ३३९ ॥

अथ ते त्रयोपि गत्वा मेघनादस्याग्रे पूर्वं वृत्तान्तं निवेद्य तस्थुः । अथ स प्रोवाच । कियन्मात्रो गजो वराको महाजनस्य कुपितस्य । तन्मदीयो मन्त्रः कर्तव्यः । मक्षिके त्वं गत्वा मध्याह्नसमये तस्य मदोत्कटस्य गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु येन श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो भवति । ततश्च काष्ठकूटचञ्च्वा स्फोटितनयनोन्धीभूतस्तृषार्तो मम गर्ततटाश्रितस्य सपरिकरस्य शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वाभ्येति । ततो गर्तमासाद्य पतिष्यति पञ्चत्वं

यास्यति चेति । एवं समवायः कर्तव्यो यथा वैरसाधनं भवति । अथ तथानुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयाश्रवणसुखान्निमीलितनयनः पश्चात्काष्ठकूटहृतचक्षुर्मध्याह्नसमये भ्राम्यन्मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन्महतीं गर्तामासाद्य पतितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि । चटकाकाष्ठकूटेनेति ॥

टिट्टिभ आह । भद्रे एवं भवतु । सुहृद्वर्गसमुदायेन समुद्रं शोषयिष्यामीति निश्चित्य बकसारसमयूरादीन्समाहूय प्रोवाच । भोः पराभूतोऽहं समुद्रेणाण्डकापहारेण तच्चिन्त्यतामस्य शोषणोपायः । ते संमन्त्र्य प्रोचुः । अशक्ता वयं समुद्रशोषणे तत्किं वृथाप्रयासेन । उक्तं च ।

अबलः प्रोन्नतं शत्रुं यो याति मदमोहितः ।
युद्धार्थं स निवर्तेत शीर्णदन्तो गजो यथा ॥ ३४० ॥

तदस्माकं स्वामी वैनतेयोऽस्ति । तत्तस्मै सर्वमेतत्परिभवस्थानं निवेद्यते येन स्वजातिपरिभवकुपितो वैरानृण्यं गच्छति । अथवात्रावलेपं करिष्यति तथापि नास्ति वो दुःखम् । उक्तं च ।

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।
स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखी भवति ॥ ३४१ ॥

तद्यामो वैनतेयसकाशं यतोऽसावस्माकं स्वामी । तथानुष्ठिते सर्वे ते पक्षिणो विवर्णवदना बाष्पपूरितदृशः वैनतेयसकाशमुपेत्य करुणस्वरेण फूत्कर्तुमारब्धाः । अहो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् । अधुना सदाचारस्य टिट्टिभस्य भवति नाथे सति समुद्रेणाण्डान्यपहृतानि । तत्प्रनष्टमधुना पक्षिकुलम् । अन्येऽपि स्वेच्छया समुद्रेण व्यापादयिष्यन्ते । उक्तं च ।

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।
गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ ३४२ ॥

तथा च ।

चाटतस्करदुर्वृत्तैस्तथा साहसिकादिभिः ।
पीड्यमानाः प्रजा रक्ष्याः कूटच्छद्मादिभिस्तथा ॥ ३४३ ॥
प्रजानां धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः ।
अधर्मादपि षड्भागो जायते यो न रक्षति ॥ ३४४ ॥
प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान्नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ ३४५ ॥
राजा बन्धुरबन्धूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।
राजा पिता च माता च सर्वेषां न्यायवर्तिनाम् ॥ ३४६ ॥
फलार्थी पार्थिवो लोकान्पालयेद्यत्नमास्थितः ।
दानमानादितोयेन मालाकारोऽङ्कुरानिव ॥ ३४७ ॥
यथा बीजाङ्कुरः सूक्ष्मः प्रयत्नेनाभिरक्षितः ।
फलप्रदो भवेत्काले तद्वल्लोकः सुरक्षितः ॥ ३४८ ॥
हिरण्यधान्यरत्नानि यानानि विविधानि च ।
तथान्यदपि यत्किंचित्प्रजाभ्यः स्यान्नृपस्य तत् ॥ ३४९ ॥

अथैवं गरुडः समाकर्ण्य तद्दुःखदुःखितः कोपाविष्टश्च व्यचिन्तयत् । सत्यमुक्तमेतैः पक्षिभिः । अहो तदद्य गत्वा तं समुद्रं शोषयामः । एवं चिन्तयतस्तस्य विष्णुदूतः समागत्याह । भो गरुत्मन्भगवता नारायणेनाहं तव पार्श्वे प्रेषितः । देवकार्येण श्रीभगवानमरावत्यां यास्यतीति । तत्सत्वरमागम्यताम् । तच्छ्रुत्वा गरुडः साभिमानं प्राह । भो दूत किं मया कुभृत्येन भगवान्करि-

ष्यति । तद्गत्वा तं वद यदन्यो भृत्यो वाहनायास्मत्स्थाने क्रियताम् । मदीयो नमस्कारो वाच्यो भगवतः । उक्तं च ।

यो न वेत्ति गुणान्यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।
न हि तस्मात्फलं किंचित्सुकृष्टादूषरादिव ॥ ३९० ॥

दूत आह । भो वैनतेय कदाचिदपि भगवन्तं प्रति त्वया नैतदभिहितमीदृक् । तत्कथय किं ते भगवतापमानस्थानं कृतम् । गरुड आह । भगवदाश्रयभूतेन समुद्रेणास्मट्टिट्टिभाण्डान्यपहृतानि । तद्यदि निग्रहं न करोति तदहं भगवतो न भृत्य इत्येष निश्चयस्त्वया वाच्यः । तद्द्रुततरं गत्वा भवता भगवतः समीपे गन्तव्यम् । अथ दूतमुखेन प्रणयकुपितं वैनतेयं विज्ञाय भगवांश्चिन्तयामास । अहो स्थाने कोपो वैनतेयस्य । तत्स्वयमेव गत्वा संमानपुरःसरं तमानयामि । उक्तं च ।

भक्तं शक्तं कुलीनं च न भृत्यमपमानयेत् ।
पुत्रवल्लालयेन्नित्यं य इच्छेच्छ्रिय आत्मनः ॥ ३९१ ॥

अन्यच्च ।

राजा तुष्टोपि भृत्यानामर्थमात्रं प्रयच्छति ।
ते तु संमानमात्रेण प्राणैरप्युपकुर्वते ॥ ३९२ ॥

इत्येवं संप्रधार्य रुक्मपुरे वैनतेयसकाशं सत्वरमगमत् । वैनतेयोपि गृहागतं भगवन्तमवलोक्य त्रपाधोमुखः प्रणम्योवाच । भगवंस्त्वदाश्रयोन्मत्तेन समुद्रेण मम भृत्यस्याण्डान्यपहृत्य मेपमानस्थानं कृतम् । परं युष्मल्लज्जयाहं तं स्थलतां न नयामीति यतः स्वामिभयाच्छुनोपि प्रहारो न दीयते । उक्तं च ।

प्राणत्यागेऽपि तत्कर्म न कुर्यात्कुलसेवकः ॥ ३९३ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवानाह । भो वैनतेय सत्यमभिहितं भवता । उक्तं च ।

भृत्यापराधजो दण्डः स्वामिनो जायते यतः ।
तेन लज्जापि तस्योत्था न भृत्यस्य तथा पुनः ॥ ३९४ ॥

तदागच्छ येनाण्डानि समुद्रादादाय टिट्टिभं संभावयावोऽमरावतीं च गच्छावः । तथानुष्ठिते समुद्रो भगवता निर्भर्त्स्याग्नेयं शरं संधायाभिहितः । भो दुरात्मन्दीयन्तां टिट्टिभाण्डानि नो चेत्स्थलतां त्वां नयामि । ततः समुद्रेण सभयेन टिट्टिभाण्डानि तानि प्रदत्तानि टिट्टिभेनापि भार्यायै समर्पितानि । अतोऽहं ब्रवीमि । शत्रोर्बलमविज्ञायेति ॥

तस्मात्पुरुषेणोद्यमो न त्याज्यः । तदाकर्ण्य संजीवकस्तमेव भूयोऽपि पप्रच्छ । भो मित्र कथं ज्ञेयो मयासौ दुष्टबुद्धिरिति । इयन्तं कालं यावदुत्तरोत्तरस्नेहेन प्रसादेन चाहं दृष्टो न कदाचित्तद्विकृतिर्दृष्टा । तत्कथ्यतां येनाहमात्मरक्षार्थं तद्वधाय च यते । दमनक आह । भद्र किमत्र ज्ञेयम् । एष ते प्रत्ययः । यदि रक्तनेत्रस्त्रिशिखां भृकुटिं दधानः सृक्किणी परिलेलिहत्त्वां दृष्ट्वा भवति तद्दुष्टबुद्धिरन्यथा सुप्रसादश्चेति । तदाज्ञापय माम् । स्वाश्रयं प्रति गच्छामि । त्वया च यथायं मन्त्रभेदो न भवति तथा कार्यम् । यदि निशामुखं प्राप्य गन्तुं शक्नोषि तद्देशत्यागः कार्यः । यतः ।

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३९५ ॥
आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ।

बलवताभिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वा नीतिः। तद्देशत्यागः कार्यः। अथवात्मा सामादिभिरुपायैरभिरक्षणीयः। उक्तं च।

अपि पुत्रकलत्रैर्वा प्राणान्रक्षेत पण्डितः।
विद्यमानैर्यतस्तैः स्यात्सर्वं भूयोपि देहिनाम्॥ ३५७॥

तथा च।

येन केनाप्युपायेन शुभेनाप्यशुभेन वा।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्॥ ३५८॥
यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिके।
तस्य प्राणाः प्रणश्यन्ति तैर्नष्टैर्नष्टमेव तत्॥ ३५९॥

एवमभिधाय दमनकः करटकसकाशमगमत्। करटकोपि तमायान्तं दृष्ट्वा प्रोवाच। भद्र किं कृतं तत्र भवता। दमनक आह। मया तावन्नीतिबीजनिर्वापणं कृतं परतो दैवविहितायत्तम्। उक्तं च यतः।

पराङ्मुखेपि दैवेत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता।
आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च॥ ३६०॥

तथा च।

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोत्र दोषः॥ ३६१॥

करटक आह। तत्कथय कीदृक्त्वया नीतिबीजं निर्वापितम्। सोब्रवीत्। मयान्योन्यं ताभ्यां मिथ्याप्रजल्पनेन भेदस्तथा विहितो

अहो न युक्तं भवता विहितं यत्परस्परं तौ स्नेहार्द्रहृदयौ सुखाश्रयौ कोपसागरे प्रक्षिप्तौ । उक्तं च ।

अविरुद्धं सुखस्थं यो दुःखमार्गे नियोजयेत् ।
जन्मजन्मान्तरे दुःखी स नरः स्यादसंशयम् ॥ ३६२ ॥

अपरं त्वं यद्भेदमात्रेणापि तुष्टस्तदप्ययुक्तं यतः सर्वोपि जनो विरूपकरणे समर्थो भवति नोपकर्तुम् । उक्तं च ।

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।
पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम् ॥ ३६३ ॥

दमनक आह । अनभिज्ञो भवान्नीतिशास्त्रस्य तेनैतद्ब्रवीषि । उक्तं च यतः ।

जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत् ।
महाबलोपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३६४ ॥

तच्छत्रुभूतोयमस्माकं मन्त्रिपदापहरणात् । उक्तं च ।

पितृपैतामहं स्थानं यो यस्यात्र जिगीषते ।
स तस्य सहजः शत्रुरुच्छेद्योपि प्रिये स्थितः ॥ ३६५ ॥

तन्मया स उदासीनतया समानीतोऽभयप्रदानेन यावत्तावदहमपि तेन साचिव्यात्प्रच्यावितः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

दद्यात्साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं
तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः ।
तस्माद्देयो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमानां
जारोपि स्याद्गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ ३६६ ॥

तेन मया तस्योपरि वधोपाय एष [illegible]

भविष्यति । तच्च त्वां मुक्त्वान्यो न ज्ञास्यति । तद्युक्तमेतत्स्वार्थायानुष्ठितम् । उक्तं च यतः ।

निस्त्रिंशं हृदयं कृत्वा वाणीं चेक्षुरसोपमाम् ।
दुःखं तत्र न कर्तव्यं हन्यात्तत्रापकारिणम् ॥ ३६७ ॥

अपरं मृतोप्यस्माकं भोज्यो भविष्यति । तदेकं तावद्वैरसाधनम् । अपरं सांचिव्यं च भविष्यति तृप्तिश्चेति । तद्गुणत्रयेस्मिन्नुपस्थिते कस्मान्मां दूषयसि त्वं जाड्यभावात् । उक्तं च ।

परस्य पीडनं कुर्वन्स्वार्थसिद्धिं च पण्डितः ।
मूढबुद्धिर्न भक्षेत वने चतुरको यथा ॥ ३६८ ॥

करटक आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा १८.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे वज्रदंष्ट्रो नाम सिंहः । तस्य चतुरकक्रव्यमुखनामानौ शृगालवृकौ सदानुगतौ तत्रैव प्रतिवसतः । अथान्यदिने सिंहेन कदाचिदासन्नप्रसवा प्रसववेदनया स्वयूथाद्भ्रष्टोष्ट्र्युपविष्टा कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे समासादिता । अथ तां व्यापाद्य यावदुदरं स्फाटयति तावज्जीवँल्लघुदासेरकशिशुर्निष्क्रान्तः । सिंहोपि दासेरक्याः पिशितेन सपरिवारः परां तृप्तिमुपागतः परं स्नेहात्स दासेरकं गृहमानीयेदमुवाच । भद्र न तेस्ति मृत्योर्भयं मत्तो नान्यस्मादपि । ततः स्वेच्छयात्र वने भ्राम्यतामिति । यतस्ते शङ्कुसदृशौ कर्णावतः शङ्कुकर्णो नाम भविष्यसि । एवमनुष्ठिते चत्वारोपि त एकस्थाने विहारिणः परस्परमनेकप्रकारगोष्ठीसुखमनुभवन्तस्तिष्ठन्ति । शङ्कुकर्णोपि यौवनपदवीमारूढः क्षणमपि न तं

सिंहं मुञ्चति । अथ कदाचिद्वज्रदंष्ट्रस्य केनचिद्वन्येन मत्तगजेन सह युद्धमभवत् । तेन मदवीर्यात्स दन्तप्रहारैस्तथा क्षतशरीरो विहितो यथा प्रचलितुं न शक्नोति । तत्क्षुत्क्षामस्तान्प्रोवाच । भो भवन्तः । अन्विष्यतां किंचित्सत्त्वं येनाहमेवंस्थितोऽपि तद्व्यापाद्यात्मनो युष्माकं च क्षुत्प्रणाशं करोमि । तच्छ्रुत्वा ते त्रयोऽपि वने संध्याकालं यावद्भ्रान्ताः परं न किंचित्सत्त्वमासादितम् । अथ चतुरकश्चिन्तयामास । यदि शङ्कुकर्णोऽयं व्यापाद्यते ततः सर्वेषां कतिचिद्दिनानि तृप्तिर्भवति परं नैनं स्वामी मित्रत्वादाश्रयसमाश्रितत्वाच्च विनाशयिष्यति । अथवा बुद्धिप्रभावेण स्वामिनं प्रतिबोध्य तथा करिष्ये यथा व्यापादयिष्यति । उक्तं च ।

अवध्यं चाथवागम्यमकृत्यं नास्ति किंचन ।
लोके बुद्धिमतां बुद्धेस्तस्मात्तां विनियोजयेत् ॥ ३६९ ॥

एवं विचिन्त्य शङ्कुकर्णमिदमाह । भोः शङ्कुकर्ण स्वामी तावत्पथ्यं विना क्षुधया पीड्यते । स्वाम्यभावादस्माकमपि ध्रुवं विनाश एव । ततो वाक्यं किंचित्स्वाम्यर्थे वदिष्यामि । तच्छ्रूयताम् । शङ्कुकर्ण आह । भोः शीघ्रं निवेद्यतां येन ते वचनं शीघ्रं निर्विकल्पं करोमि । अपरं स्वामिनो हिते कृते मया सुकृतशतं कृतं भविष्यति । अथ चतुरक आह । भो भद्रात्मशरीरं द्विगुणलाभेन प्रयच्छ येन ते द्विगुणं शरीरं भवति स्वामिनः पुनः प्राणयात्रा भवति । तदाकर्ण्य शङ्कुकर्णः प्राह । भद्र यद्येवं तन्मदीयप्रयोजनमेतदुच्यताम् । स्वाम्यर्थः क्रियतामिति । परमत्र धर्मः प्रतिभूरिति ते विचिन्त्य सर्वे सिंहसकाशमाजग्मुः । ततश्चतुरक आह । देव न किंचित्सत्त्वं प्राप्तम् । भगवानादित्योऽप्यस्तंगतः । तद्यदि स्वामी द्वि-

गुणं शरीरं प्रयच्छति ततः शङ्कुकर्णोयं द्विगुणवृद्ध्या स्वशरीरं प्रयच्छति धर्मप्रतिभुवा । सिंह आह । भो यद्येवं तत्सुन्दरतरम् । व्यवहारस्यास्य धर्मः प्रतिभूः क्रियतामिति । अथ सिंहवचनानन्तरं वृकशृगालाभ्यां विदारितोभयकुक्षिः शङ्कुकर्णः पञ्चत्वमुपगतः । अथ वज्रदंष्ट्रश्चतुरकमाह । भोश्चतुरक यावदहं नदीं गत्वा स्नानदेवतार्चनविधिं कृत्वागच्छामि तावत्त्वयात्राप्रमत्तेन भाव्यमित्युक्त्वा नद्यां गतः । अथ तस्मिन्गते चतुरकश्चिन्तयामास । कथं ममैकाकिनो भोज्योयमुष्ट्रो भविष्यतीति विचिन्त्य क्रव्यमुखमाह । भोः क्रव्यमुख क्षुधालुर्भवान् । तद्यावदसौ स्वामी नागच्छति तावत्त्वमस्योष्ट्रस्य मांसं भक्षय । अहं त्वां स्वामिनो निर्दोषं प्रतिपादयिष्यामि । सोपि तच्छ्रुत्वा यावत्किंचिन्मांसमास्वादयति तावच्चतुरकेणोक्तम् । भोः क्रव्यमुख समागच्छति स्वामी । तत्त्यक्त्वैनं दूरे तिष्ठ येनास्य भक्षणं न विकल्पयति । तथानुष्ठिते सिंहः समायातो यावदुष्ट्रं पश्यति तावद्रिक्तीकृतहृदयो दासेरकः । ततो भ्रूकुटिं कृत्वा परुषतरमाह । अहो केनैष उष्ट्र उच्छिष्टतां नीतो येन तमपि व्यापादयामि । एवमभिहिते क्रव्यमुखश्चतुरकमुखमवलोकयति । किल तद्वद किंचिद्येन मम शान्तिर्भवति । अथ चतुरको विहस्योवाच । भो मामनादृत्य पिशितं भक्षयित्वाधुना मन्मुखमवलोकयसि । तदास्वादयास्य दुर्नयतरोः फलमिति । तदाकर्ण्य क्रव्यमुखो जीवनाशभयादूरदेशं गतः । एतस्मिन्नन्तरे तेन मार्गेण दासेरकसार्थो भाराक्रान्तः समायातः । तस्याग्रसरोष्ट्रस्य कण्ठे महती घण्टा बद्धा । तस्याः शब्दं दूरतोप्याकर्ण्य सिंहो जम्बुकमाह । भद्र ज्ञायतां किमेष रौद्रः शब्दः श्रूयतेश्रुतपूर्वः । तच्छ्रुत्वा चतुरकः किंचिद्वनान्तरं गत्वा

सत्वरमभ्युपेत्य प्रोवाच । स्वामिन्गम्यतांगम्यतां यदि शक्नोषि गन्तुम् । सोऽब्रवीत् । भद्र किमेवं व्याकुलो दृश्यसे । तत्कथय किमेतदिति । चतुरक आह । स्वामिन्नेष धर्मराजस्तवोपरि कुपितो यदनेनाकाले दासेरकोऽयं मदीयो व्यापादितस्तत्सहस्रगुणमुष्ट्रमस्य सकाशाद्ग्रहीष्यामीति निश्चित्य बृहन्मानमादायाग्रेसरस्योष्ट्रस्य ग्रीवायां घण्टां बद्ध्वा वध्यदासेरकसत्कानपि पितृपितामहानादाय वैरनिर्यातनार्थमायात एव । सिंहोऽपि तच्छ्रुत्वा सर्वतो दूरादेवावलोक्य मृतमुष्ट्रं परित्यज्य प्राणभयात्प्रनष्टः । चतुरकोऽपि शनैःशनैस्तस्योष्ट्रस्य मांसं भक्षयामास । अतोऽहं ब्रवीमि । परस्य पीडनं कुर्वन्निति ॥

अथ दमनके गते संजीवकश्चिन्तयामास । अहो किमेतन्मया कृतं यच्छष्पादोऽपि मांसाशिनस्तस्यानुगः संवृत्तः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

अगम्यान्यः पुमान्याति असेव्यांश्च निषेवते ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ २७० ॥

तत्किं करोमि । क्व गच्छामि । कथं मे शान्तिर्भविष्यति । अथवा तमेव पिङ्गलकं गच्छामि । कदाचिन्मां शरणागतं रक्षति प्राणैर्न वियोजयति । यत उक्तं च ।

धर्मार्थं यततामपीह विपदो दैवाद्यदि स्युः क्वचि-
त्तत्तासामुपशान्तये सुमतिभिः कार्यो विशेषान्नयः ।
लोके ख्यातिमुपागतात्र सकले लोकोक्तिरेषा यतो
दग्धानां किल वह्निना हितकरः सेकोऽपि तस्योद्भवः ॥ २७१ ॥

तथा च ।

लोकेथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं
नित्यं समाश्रितवतां सुहितक्रियाणाम् ।
भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामं
यद्भावि तद्भवति नात्र विचारहेतुः ॥ ३७२ ॥

अपरं चान्यत्र गतस्यापि मे कस्यचिद्दुष्टसत्त्वस्य मांसाशिनः सकाशान्मृत्युर्भविष्यति । तद्वरं सिंहात् । उक्तं च ।

महता स्पर्धमानस्य विपदेव गरीयसी ।
दन्तभङ्गोपि नागानां श्लाघ्यो गिरिविदारणे ॥ ३७३ ॥

तथा च ।

महतोपि क्षयं लब्ध्वा श्लाघ्यं नीचोपि गच्छति ।
दानार्थी मधुपो यद्वद्गजकर्णसमाहतः ॥ ३७४ ॥

एवं निश्चित्य स्खलितगतिर्मन्दंमन्दं गत्वा सिंहाश्रयमपठत् । अहो साध्विदमुच्यते ।

अन्तर्लीनभुजंगमं गृहमिव व्यालाकुलं वा वनं
ग्राहाकीर्णमिवाभिरामकमलच्छायासमाथं सरः ।
नानादुष्टजनैरसत्यवचनासक्तैरनार्यैर्वृतं
दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितै राज्ञां गृहं वाधिवत् ॥ ३७५ ॥

एवं पठन्दमनकोक्ताकारं पिङ्गलकं दृष्ट्वा प्रचकितः संवृतशरीरो दूरतरं प्रणामकृतिं विनाप्युपविष्टः । पिङ्गलकोपि तथाविधं तं विलोक्य दमनकवाक्यं श्रद्दधानः कोपात्तस्योपरि पपात् । अथ संजीवकः खरनखरविकर्तितपृष्ठः शृङ्गाभ्यां तदुदरमुल्लिख्य कथमपि तस्मादपेतः शृङ्गाभ्यां हन्तुमिच्छन्युद्धायावस्थितः । अथ द्वावपि तौ पुष्पितपलाशप्रतिमौ परस्परवधकाङ्क्षिणौ दृष्ट्वा करटको दमन-

कमाह । भो मूढमते अनयोर्विरोधं वितन्वता त्वया साधु न कृतम् । न च त्वं नीतितत्त्वं वेत्सि । नीतिविद्भिरुक्तं च ।

कार्याण्युत्तमदण्डसाहसफलान्यायाससाध्यानि ये
बुद्ध्या संशमयन्ति नीतिकुशलाः साम्नैव ते मन्त्रिणः ।
निःसाराल्पफलानि ये त्वविधिना वाञ्छन्ति दण्डोद्यमै-
स्तेषां दुर्नयचेष्टितैर्नरपतेरारोप्यते श्रीस्तुलाम् ॥ २७६ ॥

तद्यदि स्वाम्यभिघातो भविष्यति तत्किं त्वदीयमन्त्रबुद्ध्या क्रियते । अथवा यदि संजीवको न वध्यते तथाप्यभव्यं यतः प्राणसंदेहात्तस्य च वधः । तन्मूढ कथं त्वं मन्त्रिपदमभिलषसि । सामसिद्धिं न वेत्सि । तद्वृथा मनोरथोयं ते दण्डरुचेः । उक्तं च ।

सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयंभुवा ।
तेषां दण्डस्तु पापीयांस्तं पश्चाद्विनियोजयेत् ॥ २७७ ॥

तथा च ।

साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोर्थः पटोलेन ॥ २७८ ॥

तथा च ।

आदौ साम प्रयोक्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
सामसाध्यानि कार्याणि विक्रियां यान्ति न क्वचित् ॥ २७९ ॥
न चन्द्रेण न चौषध्या न सूर्येण न वह्निना ।
साम्नैव विलयं याति विद्वेषिप्रभवं तमः ॥ २८० ॥

तथा यत्त्वं मन्त्रिपदमभिलषसि तदप्ययुक्तं यतस्त्वं मन्त्रगतिं न वेत्सि । यतः पञ्चविधो मन्त्रः स च कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसंपद्देशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति ।

सोयं स्वाम्यमात्ययोरेकतमस्य किंवा द्वयोरपि विनिपातः समुत्पद्यते लग्नः। उक्तं च।

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने भिषजां सांनिपातिके।
कर्मणि व्यज्यते प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः॥ ३८१॥

तन्मूर्ख नैतत्कर्तुं समर्थस्त्वम्। उक्तं च।

घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम्।
पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम्॥ ३८२॥

अथवा न ते दोषोयं स्वामिनो दोषो यस्ते वाक्यं श्रद्दधाति। उक्तं च।

नराधिपा नीचजनानुवर्तिनो
बुधोपदिष्टेन न यान्ति ये पथा।
विशन्त्यतो दुर्गममार्गनिर्गमं
समस्तसंबाधमनर्थपञ्जरम्॥ ३८३॥

तद्यदि त्वमस्य मन्त्री भविष्यसि तदान्योप्यस्य समीपे साधुजनो न समेष्यति। उक्तं च।

गुणालयोप्यसन्मन्त्री नृपतिर्नाधिगम्यते।
प्रसन्नस्वादुसलिलो दुष्टग्राहो यथा ह्रदः॥ ३८४॥

तथा शिष्टजनरहितस्य स्वामिनोपि नाशो भविष्यति। उक्तं च।

चित्रास्वादकथैर्भृत्यैरनायासितकार्मुकैः।
ये रमन्ते नृपास्तेषां रमन्ते रिपवः श्रिया॥ ३८५॥

तत्किं मूर्खोपदेशेन। केवलं दोषो न गुणः। उक्तं च।

नानाम्यं नमते दारु नाश्मनि स्यात्क्षुरक्रिया।
सूचीमुख विजानीहि नाशिष्यायोपदिश्यते॥ ३८६॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १७.

अस्ति कस्मिंश्चित्पर्वतैकदेशे वानरयूथम् । तच्च कदाचिद्धेमन्तसमये सौम्यवातसंस्पर्शवेपमानकलेवरं प्रवर्षद्घनधारानिपातसमाहतं न कथंचिच्छान्तिमगमत् । अथ केचिद्वानरा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलानि विचित्य वह्निवाञ्छया फूत्कुर्वन्तः समन्तात्तस्थुः । अथ सूचीमुखो नाम पक्षी तेषां तं वृथायासमवलोक्य प्रोवाच । भो भवन्तः सर्वे मूर्खतमाः । नैते वह्निकणा वह्निकणसदृशानि गुञ्जाफलान्येतानि । तत्किं वृथाश्रमेण । नैतस्माच्छीतरक्षा भवति । तदन्विष्यतां कश्चिन्निर्वातो वनप्रदेशो गुहा वा गिरिकन्दरं वा । अद्यापि साटोपो मेघो दृश्यते । अथ तेषामेकतमो वृद्धवानरस्तमुवाच । भोः किं तवानेन व्यापारेण । तद्गम्यताम् । उक्तं च ।

मुहुर्विघ्नितकर्माणं द्यूतकारं पराजितम् ।
नालापयेद्विवेकज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥ ३८७ ॥

तथा च ।

आखेटकं वृथाक्लेशं मूर्खं व्यसनसंस्थितम् ।
समालापेन यो युङ्क्ते स गच्छति पराभवम् ॥ ३८८ ॥

सोऽपि तमनादृत्य भूयोऽपि वानराननवरतमाह । भोः किं वृथाक्लेशेन । अथ यावदसौ न कथंचित्प्रलपन्विरमति तावदेकेन वानरेण व्यर्थश्रमत्वात्कुपितेन पक्षाभ्यां गृहीत्वा शिलायामास्फालित उपरतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि । नानाम्यं नमते दार्वित्यादि ॥

तथा च ।

उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकोपाय न शान्तये ।
पयःपानं भुजंगानां केवलं विषवर्धनम् ॥ ३८९ ॥
उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।
पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृहीकृता ॥ ३९० ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १०.

कस्मिंश्चिद्वने शमीवृक्षशाखालम्बितवसथं कृत्वारण्यचटकदंपती प्रतिवसतः स्म । अथ कदाचित्तयोः सुखसंस्थयोर्हेमन्तमेघो मन्दंमन्दं वर्षितुमारब्धः । अत्रान्तरे कश्चिच्छाखामृगो वातासारसमाहतः प्रोद्धूषितशरीरो दन्तवीणां वादयन्वेपमानस्तस्याः शम्या मूलमासाद्योपविष्टः । अथ तं तादृशमवलोक्य चटका प्राह । भो भद्र ।

हस्तपादसमोपेतो दृश्यसे पुरुषाकृतिः ।
शीतेन भिद्यसे मूढ कथं न कुरुषे गृहम् ॥ ३९१ ॥

एतच्छ्रुत्वा वानरः सकोपमाह यत्त्वं कस्मान्मौनव्रता न भवसि । अहो धाष्टर्यमस्याः । अद्य मामुपहसति ।

सूचीमुखि दुराचारे रेरे पण्डितवादिनि ।
नाशङ्कसे प्रजल्पन्ती तत्किमेनां न हन्म्यहम् ॥ ३९२ ॥

एवं प्रलप्य तामाह । मुग्धे किं तव ममोपरि चिन्तया । उक्तं च ।

वाच्यं श्रद्धासमेतस्य पृच्छतश्च विशेषतः ।
प्रोक्तं श्रद्धाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम् ॥ ३९३ ॥

तत्किं बहुना तावत् । स कुलायस्थितया तयाभिहितो यावत्ताव-

च्छमीमारुह्य तं कुलायं शतधा भङ्गमनयत् । अतोहं ब्रवीमि । उपदेशो न दातव्य इति ॥

नन्मूर्ख शिक्षार्पितोपि न शिक्षितस्त्वम् । अथवा न ते दोषोस्ति यतः साधोः शिक्षा गुणाय संपद्यते नासाधोः । उक्तं च ।

किं करोत्येव पाण्डित्यमस्थाने विनिवेशितम् ।
अन्धकारप्रतिच्छन्ने घटे दीप इवाहितः ॥ ३९४ ॥

तद्व्यर्थपाण्डित्यं त्वमाश्रितः । मम वचनमशृण्वन्नात्मनः शान्तिमपि न वेत्सि । उक्तं च ।

अप्यात्मनो विनाशं गणयति न खलः परव्यसनहृष्टः ।
प्रायो मस्तकनाशे समरमुखे नृत्यति कबन्धः ॥ ३९५ ॥

अहो साध्विदमुच्यते ।

धर्मबुद्धिः कुबुद्धिश्च द्वावेतौ विदितौ मम ।
पुत्रेण व्यर्थपाण्डित्यात्पिता धूमेन घातितः ॥ ३९६ ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा १९.

कस्मिंश्चिद्देशे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिवसतः । अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितं यदहं तावन्मूर्खो दारिद्र्योपेतश्च । तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वास्याश्रयेणार्थोपार्जनां कृत्वैनमपि वञ्चयित्वा सुखी भवामि । अथान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिं प्राह । भो मित्र वार्द्धकभावे किमात्मनश्चेष्टितं स्मरिष्यसि । देशान्तरमदृष्ट्वा कां शिशुजनवार्त्तां कथयिष्यसि । उक्तं च ।

देशान्तरेषु बहुविधभाषावेषादि येन न ज्ञातम् ।

भ्रमता धरणीपीठे तस्य फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ३९७ ॥

तथा च ।

विद्यां वित्तं शिल्पं तावन्नाप्नोति मानवः सम्यक् ।
यावद्व्रजति न भूमौ देशाद्देशान्तरं हृष्टः ॥ ३९८ ॥

अथ तद्वचनमाकर्ण्य प्रहृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानुज्ञातः शुभेहनि देशान्तरं प्रस्थितः । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभावेण भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम् । ततश्च तौ द्वावपि प्रभूतोपार्जितवित्तौ प्रहृष्टौ स्वगृहं प्रत्यौत्सुक्येन प्रस्थितौ । उक्तं च ।

प्राप्तविद्यार्थशिल्पानां देशान्तरनिवासिनाम् ।
क्रोशमात्रोपि भूभागः शतयोजनवद्भवेत् ॥ ३९९ ॥

अथ स्वस्थानसमीपवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः । भद्र न सर्वमेतद्धनं गृहं प्रति नेतुं युज्यते यतः कुटुम्बिनो बान्धवाश्च प्रार्थयिष्यन्ति । तदत्रैव वनगहने क्वापि भूमौ निक्षिप्य किंचिन्मात्रमादाय गृहं प्रविशावो भूयोपि प्रयोजने संजाते तन्मात्रं समेत्यास्मात्स्थानान्नेष्यावः । उक्तं च ।

न वित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो ।
मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥ ४०० ॥

तथा च ।

यथामिषं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ ४०१ ॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह । भद्रैवं क्रियताम् । तथानुष्ठिते द्वावपि तौ स्वगृहं गत्वा सुखेन स्थितवन्तौ । अन्यदा च पापबुद्धिर्निशीथे तत्रागत्य सर्वं वित्तमादाय गर्तां पूरयित्वा स्वभवनं जगाम । अ-

थान्येद्युर्धर्मबुद्धिं समेत्य प्रोवाच । सखे बहुकुटुम्बा वयं वित्ताभावात्सीदामः । तद्गत्वा ततः स्थानात्किंचिद्वित्तमानयावः । सोब्रवीत् । भद्रैवं क्रियतामिति । अथ द्वावपि गत्वा यावत्स्थानं खनतस्तावद्रिक्तभाण्डं दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताडयन्प्रोवाच । भो धर्मबुद्धे त्वया हृतमेतद्धनं नान्येन यतो भूयोपि गर्तापूरणं कृतम् । तत्प्रयच्छ मे तस्यार्धम् । अथवाहं राजकुले निवेदयिष्यामि । स आह । भो दुरात्मन्मामैवं वद । धर्मबुद्धिः खल्वहम् । नैतच्चौरकर्म करोमि । उक्तं च ।

मातृवत्परदाराणि परद्रव्याणि लोष्टवत् ।
आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति ॥ ४०२ ॥

एवं तौ द्वावपि विवदमानौ धर्माधिकारिणं गतवन्तौ प्रोचतुः परस्परं दूषयन्तौ । अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरुषैर्दिव्यार्थं यावन्नियोजितौ तावत्पापबुद्धिराह । अहो न सम्यग्दृष्टो न्यायः । उक्तं च ।

विवादेन्विष्यते पत्रं पत्राभावे तु साक्षिणः ।
साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४०३ ॥

अत्र विषये मम वृक्षदेवताः साक्षिभूताः सन्ति । ता एवावयोरेकतमं चौरं साधुं वा करिष्यन्ति । अथ तैः सर्वैरभिहितम् । भो युक्तमुक्तं भवता । उक्तं च ।

अन्त्यजोपि यदा साक्षी विवादे संप्रजायते ।
न तत्र विद्यते दिव्यं किं पुनर्यत्र देवताः ॥ ४०४ ॥

तदस्माकमप्यत्र विषये महत्कौतूहलमस्ति । तत्प्रत्यूषसमये द्वाभ्यामस्माभिः सह तत्र वनोद्देशे गन्तव्यमिति । अथ पापबुद्धिः

स्वगृहं गत्वा स्वजनकमुवाच । तात प्रभूतोयं मदार्थो धर्मबुद्धेश्चोरितः । स च तव वचनेन परिणतिं यास्यति । अन्यथा मम प्राणैः सह यास्यति । स आह । वत्स द्रुतं वद येन प्रोच्य तद्द्रव्यं स्थिरतां नयामि । पापबुद्धिराह । तातास्ति तत्प्रदेशे महाशमी । तस्यां महत्कोटरमस्ति । तत्र त्वं सांप्रतमेव प्रविश । ततः प्रभातेहं यदा सत्यश्रावणं करोमि तदा त्वया वाच्यं यद्धर्मबुद्धिश्चौर इति । तथानुष्ठिते प्रत्यूषे पापबुद्धिः स्नात्वा धर्मबुद्धिपुरःसरो राजपुरुषैः सह तां शमीमभ्येत्य तारस्वरेण प्रोवाच ।

आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च
द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये
धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ४०५ ॥

तत्कथयत वनदेवता आवयोर्यश्चौर इति । अथ पापबुद्धिपिता शमीकोटरस्थः प्रोवाच । भो धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनम् । तदाकर्ण्य सर्वे राजपुरुषा विस्मयोत्फुल्ललोचना यावद्धर्मबुद्धेर्वित्तहरणोचितं निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यावलोकयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तच्छमीकोटरं वह्निभोज्यद्रव्यैः परिवार्य वह्निना संदीपितम् । अथ ज्वलति तस्मिञ्शमीकोटरेर्धदग्धशरीरः स्फुटितेक्षणः करुणं परिदेवयन्पापबुद्धिपिता निश्चक्राम । ततस्तैः सर्वैः पृष्टः सर्वं पापबुद्धिचेष्टितं निवेदयामास । अथ ते राजपुरुषाः पापबुद्धिं शमीशाखायां प्रतिलम्ब्य धर्मबुद्धिं प्रशस्येदमूचुः । अहो साध्विदमुच्यते ।

उपायं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तथापायं च चिन्तयेत् ।
पश्यतो बकमूर्खस्य नकुलेन हता बकाः ॥ ४०६ ॥

धर्मबुद्धिः प्राह । कथमेतत । ते प्रोचुः ।

कथा २०.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे बहुबकसनाथो वटपादपः । तस्य कोटरे कृष्णसर्पः प्रतिवसति स्म । स च बकबालकानजातपक्षानपि सदैव भक्षयन्कालं नयति । अथैको बको भक्षितशिशुर्वैराग्यात्सरस्तीरमासाद्य बाष्पपूरप्लुतलोचनोऽधोमुखस्तिष्ठति । तं च तादृक्चेष्टितमवलोक्य कुलीरकः प्रोवाच । माम किमेवं रुद्यते भवताद्य । स आह । भद्र किं करोमि । मम मन्दभाग्यस्य बालकाः कोटरनिवासिना सर्पेण भक्षिताः । दुःखितोहं तद्दुःखेन । तत्कथय मे यद्यस्ति कश्चिदुपायस्तद्विनाशाय । तदाकर्ण्य कुलीरकश्चिन्तयामास । अयं तावदस्मत्सहजवैरी । तथोपदेशं प्रयच्छामि सत्यानृतं यथान्येपि बकाः सर्वे संक्षयमायान्ति । उक्तं च ।

नवनीतसमां वाणीं कृत्वा चित्तं सुनिर्दयम् ।
तथा प्रबोध्यते शत्रुः सान्वयो म्रियते यथा ॥ ४०७ ॥

आह च । माम यद्येवं तन्मत्स्यमांसशकलानि नकुलस्य बिलद्वारात्सर्पकोटरं यावत्प्रक्षिप यथा नकुलस्तन्मार्गेण गत्वा तं दुष्टसर्पं विनाशयति । अथ तथानुष्ठिते मत्स्यमांसानुसारिणा नकुलेन तं कृष्णसर्पं निहत्य तेपि तद्वृक्षाश्रयाः सर्वे बकाश्च शनैःशनैर्भक्षिताः । अतो वयं ब्रूमः । उपायं चिन्तयेदिति ॥

तदनेन पापबुद्धिनोपायश्चिन्तितो नापायः । तस्य प्राप्तं फलम् । एवं मूढ त्वयाप्युपायश्चिन्तितो नापायः पापबुद्धिवत । तन्न चासि त्वं सज्जनः केवलं पापबुद्धिरसि ज्ञातो मया स्वामिनः

प्राणसंदेहानयनात् । प्रकटीकृतं त्वया स्वयमेवात्मनो दुष्टत्वं कौटिल्यं च । अथवा साध्विदमुच्यते ।

यत्नादपि कः पश्येच्छिखिनामाहारनिःसरणमार्गम् ।
यदि जलदध्वनिमुदितास्त एव मूढा न नृत्येयुः ॥ ४०८ ॥

तद्यदि त्वं स्वामिन एतां दशां नयसि तदस्मद्विधस्य का गणना । तस्मान्ममासन्नेन भवता न भाव्यम् । उक्तं च ।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।
राजंस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४०९ ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा २१.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वणिक्पुत्रः । स च द्रव्यक्षयाद्देशान्तरगमनमना व्यचिन्तयत् ।

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगान्भुक्त्वा स्ववीर्यतः ।
तस्मिन्विभवहीनो यो वसेत्स पुरुषाधमः ॥ ४१० ॥

तथा च ।

येनाहंकारयुक्तेन चिरं विलसितं पुरा ।
दीनं वदति तत्रैव यः परेषां स निन्दितः ॥ ४११ ॥

तस्य च गृहे लोहभारघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलासीत् । तां च कस्यचिद्वणिजो गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः सुचिरं कालं देशान्तरं भ्रान्त्वा पुनस्तदेव स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमुवाच । भोः श्रेष्ठिन्दीयतां मे सा निक्षेपतुला । स आह । भो नास्ति सा त्वदीया तुला । मूषिकैर्भक्षिता । जीर्णधन आह ।

भोः श्रेष्ठिन्नास्ति दोषस्ते यदि मूषिकैर्भक्षितेति । ईदृगेव संसारः । न किंचिदत्र शाश्वतमस्ति । परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि । तत्त्वमात्मीयं शिशुमेतं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्रमुवाच । वत्स पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नद्यां यास्यति । तद्गम्यतामनेन सार्धं स्नानोपकरणमादायेति । अहो साध्विदमुच्यते ।

न भक्त्या कस्यचित्कोऽपि प्रियं प्रकुरुते नरः ।
मुक्त्वा भयं प्रलोभं वा कार्यकारणमेव वा ॥ ४१२ ॥

तथा च ।

अत्यादरो भवेद्यत्र कार्यकारणवर्जितः ।
तत्र शङ्का प्रकर्तव्या परिणामे सुखावहा ॥ ४१३ ॥

अथासौ वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्यागतेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते वणिक् स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां प्रक्षिप्य तद्द्वारं बृहच्छिलयाच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्टश्च तेन वणिजा भो अभ्यागत तत्कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्वया सह नदीं गत इति स आह । नदीतटात्स श्येनेन हृत इति । श्रेष्ठ्याह । मिथ्यावादिन्किं क्वचिच्छ्येनो बालं हर्तुं शक्नोति । तत्समर्पय मे सुतमन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामीति । स आह । भोः सत्यवादिन्यथा श्येनो बालं न नयति तथा मूषिका अपि लोहभारघटितां तुलां न भक्षयन्ति । तदर्पय मे तुलां यदि दारकेण प्रयोजनम् । एवं विवदमानौ द्वावपि राजकुलं गतौ । तत्र श्रेष्ठी तारस्वरेण प्रोवाच । भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यम् । मम शिशुरनेन चौरेणापहृतः । अथ धर्माधिकारिणस्तमूचुः । भोः समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः । स

आह । किं करोमि । पश्यतो मे नदीतटाच्छ्येनेनापहृतः शिशुः । तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः । भो न सत्यमभिहितं भवता । किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति । स आह । भोभोः श्रूयतां मद्वचः ।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषिकाः ।
राजंस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः ॥ ४१४ ॥

ते प्रोचुः । कथमेतत् । ततः श्रेष्ठी सभ्यानामादितः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास । ततैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं संबोध्य तुलाशिशुप्रदानेन संतोषितौ । अतोहं ब्रवीमि । तुलां लोहसहस्रस्येति ॥

तन्मूर्ख संजीवकप्रसादमसहमानेन त्वयैतत्कृतम् । अहो साध्विदमुच्यते ।

प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रीवल्लभं दुर्भगा
दातारं कृपणा ऋजूननृजवो वित्तान्वितं निर्धनाः ।
वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो
नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खा जनाः ॥ ४१५ ॥

तथा च ।

मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या निर्धनानां महाधनाः ।
व्रतिनः पापशीलानामसतीनां कुलस्त्रियः ॥ ४१६ ॥

तन्मूर्ख त्वया हितमप्यहितं कृतम् । उक्तं च ।

पण्डितोपि वरं शत्रुर्न मूर्खो हितकारकः ।
वानरेण हतो राजा विप्राश्चौरेण रक्षिताः ॥ ४१७ ॥

दमनक आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा २२.

कस्यचिद्राज्ञो नित्यं वानरोतिभक्तिपरोङ्गसेवकोन्तःपुरेप्यप्रतिषिद्धप्रसरोतिविश्वासस्थानमभूत्। एकदा राज्ञो निद्रां गतस्य वानरे व्यजनं नीत्वा वायुं विदधति राज्ञो वक्षःस्थलोपरि मक्षिकोपविष्टा। व्यजनेन मुहुर्मुहुर्निषिध्यमानापि पुनःपुनस्तत्रैवोपविशति। ततस्तेन स्वभावचपलेन मूर्खेण वानरेण क्रुद्धेन सता तीव्रं खड्गमादाय तस्या उपरि प्रहारो विहितः। ततो मक्षिकोड्डीय गता परं तेन शतधारेणासिना राज्ञो वक्षो द्विधा जातं राजा मृतश्च। तस्माच्चिरायुरिच्छता नृपेण मूर्खोनुचरो न रक्षणीयः॥ अपरमेकस्मिन्नगरे कोपि विप्रो महाविद्वान्परं पूर्वजन्मयोगेन चौरो वर्तते। स तस्मिन्पुरेन्यदेशादागतांश्चतुरो विप्रान्बहूनि वस्तूनि विक्रीणतो दृष्ट्वा चिन्तितवान्। अहो केनोपायेनैषां धनं लभे। इति विचिन्त्य तेषां पुरोनेकानि शास्त्रोक्तानि सुभाषितानि चातिप्रियाणि मधुराणि वचनानि जल्पता तेषां मनसि विश्वासमुत्पाद्य सेवा कर्तुमारब्धा। अथवा साध्विदमुच्यते।

असती भवति सलज्जा क्षारं नीरं च शीतलं भवति।
दम्भो भवति विवेकी प्रियवक्ता भवति धूर्तजनः॥ ४१८॥

अथ तस्मिन्सेवां कुर्वति तैर्विप्रैः सर्ववस्तूनि विक्रीय बहुमूल्यानि रत्नानि क्रीतानि। ततस्तानि जङ्घामध्ये तत्समक्षं प्रक्षिप्य स्वदेशं प्रति गन्तुमुद्यमो विहितः। ततः स धूर्तविप्रस्तान्विप्रान्गन्तुमुद्यतान्प्रेक्ष्य चिन्ताव्याकुलितमनाः संजातः। अहो धनमेतन्न किंचिन्मम चटितम्। अथैभिः सह यामि। पथि क्वापि विषं

दत्त्वैतान्निहत्य सर्वरत्नानि गृह्णामि । इति विचिन्त्य तेषामग्रे सकरुणं विलप्येदमाह । भो मित्राणि यूयं मामेकाकिनं मुक्त्वा गन्तुमुद्यताः । तन्मे मनो भवद्भिः सह स्नेहपाशेन बद्धं भवद्विरहनाम्नैवाकुलं संजातं यथा धृतिं क्वापि न धत्ते । ततो यूयमनुग्रहं विधाय सहायभूतं मामपि सहैव नयत । तद्वचः श्रुत्वा ते करुणार्द्रचित्तास्तेन सममेव स्वदेशं प्रति प्रस्थिताः । अथाध्वनि तेषां पञ्चानामपि पल्लीपुरमध्ये व्रजतां ध्वाङ्क्षाः कथयितुमारब्धाः । रेरे किराता धावतधावत । सपादलक्षधनिनो यान्ति । एतान्निहत्य धनं नयत । ततः किरातैर्ध्वाङ्क्षवचनमाकर्ण्य सत्वरं गत्वा ते विप्रा लगुडप्रहारैर्जर्जरीकृत्य वस्त्राणि मोचयित्वा विलोकिताः परं धनं किंचिन्न लब्धम् । तदा तैः किरातैरभिहितम् । भोः पान्थाः पुरा कदापि ध्वाङ्क्षवचनमनृतं नासीत् । ततो भवतां संनिधौ क्वापि धनं विद्यते । तदर्पयत । अन्यथा सर्वेषामपि वधं विधाय चर्म विदार्य प्रत्यङ्गं प्रेक्ष्य धनं नेष्यामः । तदा तेषामीदृशं वचनमाकर्ण्य चौरविप्रेण मनसि चिन्तितम् । यदैषां विप्राणां वधं विधायाङ्गं विलोक्य रत्नानि नेष्यन्ति तदापि मां वधिष्यन्ति । ततोऽहं पूर्वमेवात्मानमरत्नं समर्प्यैतान्मुञ्चामि । उक्तं च ।

मृत्योर्बिभेषि किं बाल न स भीतं विमुञ्चति ।
अद्य वाब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ४१९ ॥

तथा च ।

गवार्थे ब्राह्मणार्थे च प्राणत्यागं करोति यः ।
सूर्यस्य मण्डलं भित्त्वा स याति परमां गतिम् ॥ ४२० ॥

इति निश्चित्याभिहितम् । भोः किराता यद्येवं ततो मां पूर्वं

निहत्य विलोकयत । ततस्तैस्तथानुष्ठिते तं धनरहितमवलोक्यापरे चत्वारोपि मुक्ताः । अतोहं ब्रवीमि । पण्डितोपि वरं शत्रुरिति ॥ अथैवं संवदतोस्तयोः सञ्जीवकः क्षणमेकं पिङ्गलकेन सह युद्धं कृत्वा तस्य खरनखरप्रहाराभिहतो गतासुर्वसुंधरापीठे निपपात । अथ तं गतासुमवलोक्य पिङ्गलकस्तद्गुणस्मरणार्द्रहृदयः प्रोवाच । भो अयुक्तं मया पापेन कृतं संजीवकं व्यापादयता यतो विश्वासघातादन्यन्नास्ति पापतरं कर्म । उक्तं च ।

मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ।
ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ ४२१ ॥

तथा मया सभामध्ये स सदैव प्रशंसितः । तत्किं कथयिष्यामि तेषामग्रतः ।

उक्तं च ।

उक्तो भवति यः पूर्वं गुणवानिति संसदि ।
न तस्य दोषो वक्तव्यः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ॥ ४२२ ॥

एवंविधं प्रलपन्तं दमनकः समेत्य सहर्षमिदमाह । देव कातरतमस्तवैष न्यायो यद्द्रोहकारिणं शष्पभुजं हत्वेत्थं शोचसि । तन्नैतदुपपन्नं भूभुजाम् । उक्तं च ।

पिता वा यदि वा भ्राता पुत्रो भार्याथवा सुहृत् ।
प्राणद्रोहं यदा गच्छेत्तं हतो नास्ति पातकम् ॥ ४२३ ॥

तथा च ।

राजा घृणी ब्राह्मणः सर्वभक्षी
स्त्री चावशा दुष्टमतिः सहायः ।
प्रेष्यः प्रतीपोधिकृतः प्रमादी

त्याज्या अमी यश्च कृतं न वेत्ति ॥ ४२४ ॥

अपि च ।

सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
भूरिव्यया प्रचुरवित्तसमागमा च
वेश्याङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ४२५ ॥

एवं तेन संबोधितः पिङ्गलकः संजीवकशोकं त्यक्त्वा दमनक-माचिव्येन राज्यमकरोत् ॥ समाप्तं चेदं मित्रभेदं नाम प्रथमं तन्त्रम् ॥

अथेदमारभ्यते लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तन्त्रं, यस्यायमादिमः श्लोकः।

समुत्पन्नेषु कार्येषु बुद्धिर्यस्य न हीयते।
स एव दुर्गं तरति जलस्थो वानरो यथा ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते।

अस्ति कस्मिंश्चित्समुद्रोपकण्ठे महाञ्जम्बूपादपः सदाफलः। तत्र च रक्तमुखो नाम वानरः प्रतिवसति स्म। तत्र च तस्य तरोरधः कदाचित्करालमुखो नाम मकरः समुद्रसलिलान्निष्क्रम्य सुकोमल-वालुकासनाथे तीरोपान्ते निविष्टः। ततश्च रक्तमुखेन स प्रोक्तः। भो भवानभ्यागतोऽतिथिः। तद्भक्षयतु मया दत्तान्यमृतकल्पानि जम्बूफलानि। उक्तं च।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खो वा यदि पण्डितः।
वैश्वदेवान्तमासन्नः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ २ ॥
न पृच्छेच्चरणं गोत्रं न च विद्यां कुलं न च।
अतिथिं वैश्वदेवान्ते श्राद्धे च मनुरब्रवीत् ॥ ३ ॥
दूरमार्गश्रमश्रान्तं वैश्वदेवान्तमागतम्।
अतिथिं पूजयेद्यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा तस्य जम्बूफलानि प्रयच्छति। सोऽपि तानि भक्षयित्वा तेन सह चिरं गोष्ठीसुखमनुभूय भूयोऽपि स्वभवनमगात्। एवं नित्यमेव तौ वानरमकरौ जम्बूच्छायाश्रितौ विविधशास्त्रगोष्ठ्या कालं नयन्तौ सुखेन तिष्ठतः। सोऽपि मकरो भक्षितशेषाणि जम्बूफलानि

गृहं गत्वा स्वपत्न्याः प्रयच्छति । अथान्यतमे दिवसे तया स पृष्टः । नाथ क्वैवंविधान्यमृतकल्पानि फलानि प्राप्नोति भवान् । स आह । भद्रे ममास्ति परमसुहृद्रक्तमुखो नाम वानरः । स प्रीतिपूर्वमिमानि फलानि प्रयच्छति नित्यम् । अथ तयाभिहितम् । यः सदैवामृतप्रायाणीदृशानि फलानि भक्षयति तस्य हृदयममृतमयं भविष्यति । तद्यदि मया भार्यया ते प्रयोजनं ततस्तस्य हृदयं मम प्रयच्छ येन तद्भक्षयित्वा जरामरणरहिता त्वया सह भोगान्भुनज्मि । स आह । भद्रे मा मैवं वद । यतः स प्रतिपन्नोऽस्माकं भ्राता । अपरं व्यापादयितुमपि न शक्यते । तत्त्यजैनं मिथ्याग्रहम् । उक्तं च ।

एकस्थाने प्रसूते वागन्यस्मिञ्जननी नृणाम् ।
वाग्जातमधिकं प्रोचुः सोदर्यादपि बान्धवात् ॥ ५ ॥

अथ मकर्याह । त्वया कदाचिदपि वचनं मम नान्यथा कृतम् । तन्नूनं सा वानरी भविष्यति यतस्तस्या अनुरागतः सकलमपि दिनं तत्र गमयसि । तत्त्वं ज्ञातः सम्यङ्मया । यतः ।

साल्हादं वचनं प्रयच्छसि न मे नो वाञ्छितं किंचन
प्रायः प्रोच्छ्वसिषि द्रुतं हुतवहज्वालासमं रात्रिषु ।
कण्ठाश्लेषपरिग्रहे शिथिलता यन्नादरश्चुम्बने
तत्ते धूर्त हृदि स्थिता प्रियतमा काचिन्ममैवापरा ॥ ६ ॥

सोऽपि पत्न्याः पादोपसंग्रहं कृत्वाङ्कोपरि निधाय तस्याः कोपकोटिमापन्नायाः पत्न्याः सुदीनमुवाच यत् ।

मयि ते पादपतिते किंकरत्वमुपागते ।
प्रिये कामातुरः कोपं कान्ते कोऽन्यो गमिष्यति ॥ ७ ।

सापि तद्वचनमाकर्ण्याश्रुप्लुतमुखी तमुवाच ।

सार्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त कान्ता
सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या ।
अस्माकमस्ति न कथंचिदिहावकाश-
स्तस्मात्कृतं चरणपातविडम्बनाभिः ॥ ८ ॥

अपरं सा यदि तव वल्लभा न भवति तत्किं मया भणितेपि तं न व्यापादयसि । अथ यदि स वानरस्तत्कस्तेन सह महास्नेहः । तत्किं बहुना । यदि तस्य हृदयं न भक्षयामि तन्मया प्रायोपवेशनं कृतं विद्धि । एवं तस्यास्तन्निश्चयं ज्ञात्वा चिन्ताव्याकुलितचित्तः स प्रोवाच । अथवा साध्विदमुच्यते ।

वज्रलेपस्य मूर्खस्य नारीणां कर्कटस्य च ।
एको ग्रहस्तु मीनानां नीलीमद्यपयोस्तथा ॥ ९ ॥

तत्किं करोमि । कथं स मे वध्यो भविष्यति । इति विचिन्तयन्वानरपार्श्वमगमत् । वानरोपि चिरायान्तं तं सोद्वेगमवलोक्य प्रोवाच । भो मित्र किमत्र विरलवेलायां समायातः । कस्मात्साह्लादं नालापयसि न सुभाषितानि पठसि । स आह । मित्र अहं तव भ्रातृजायया निष्ठुरतरैर्वाक्यैरभिहितः । भोः कृतघ्न मा मे संमुखं मुखं दर्शय यतस्त्वं मित्रं नित्यमेवोपजीव्यागच्छसि तस्य पुनः प्रत्युपकारं गृहदर्शनमात्रेणापि न करोषि । तत्ते प्रायश्चित्तमपि नास्ति । उक्तं च ।

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १० ॥

तत्त्वं मम देवरं गृहीत्वाद्य प्रत्युपकारार्थं गृहमागच्छ । अथवा

त्वया सह मे परलोके दर्शनम्। तदहं तयैवं प्रोक्तस्तव सकाशमागतः। तदद्य तया सह कलहवत इयती वेला मे विलग्ना। तद्गच्छ मे गृहम्। तत्र भ्रातृपत्नी रचितचतुष्का प्रगुणितमणिमाणिक्या द्वारदेशबद्धवन्दनमाला सोत्कण्ठा तिष्ठति। मर्कट आह। भो मित्र युक्तमभिहितं मद्भ्रातृपत्न्या। उक्तं च।

वर्जयेत्कौलिकाकारं मित्रं प्राज्ञतरो नरः।
आत्मनः संमुखं नित्यं य आकर्षति लोलुपः॥ ११॥

तथा च।

ददाति प्रतिगृण्हाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्॥ १२॥

परं वयं वनचराः। युष्मदीयं जलान्ते गृहं तत्कथमपि न शक्यते तत्र गन्तुम्। तस्मात्तामपि मे भ्रातृपत्नीमत्रानय येन तस्याः प्रणम्याशीर्वादं गृण्हामि। स आह। भो मित्र अस्ति समुद्रान्ते रम्ये पुलिनप्रदेशेस्मद्गृहम्। तन्मम पृष्ठमारूढः सुखेनाकृतभयो गच्छ। सोपि तच्छ्रुत्वा सानन्दमाह। भद्र यद्येवं तत्किं विलम्ब्यते। त्वर्यताम्। अहं तव पृष्ठमारूढः। तथानुष्ठिते गच्छन्तमगाधजले मकरमवलोक्य भयत्रस्तमना वानरः प्रोवाच। भ्रातः शनैःशनैर्गम्यताम्। जलकल्लोलैः प्लावितं मे शरीरम्। तदाकर्ण्य मकरश्चिन्तयामास। असावगाधं जलं प्राप्तो वशः संजातो मत्पृष्ठगतस्तिलमात्रमपि चलितुं न शक्नोति। तस्मात्कथयामि निजाभिप्रायं येनाभीष्टदेवतास्मरणं करोति। आह च। मित्र त्वं मया वधाय समानीतो भार्यावाक्याद्विश्वास्य। तत्स्मर्यतामभीष्टदेवता। स आह। भ्रातः किं मया तस्यास्तवापि चापकृतं येन मे वधोपाय-

श्चिन्तितः । मकर आह । भोस्तस्यास्तावत्तव हृदयस्यामृतमयरसफलास्वादनामृष्टस्य भक्षणार्थं दोहदः संजातः । तेनैतदनुष्ठितम् । वानर आह । भद्र यद्येवं तत्किं त्वया मम तत्रैव न व्याहृतं येन स्वहृदयं जम्बूकोटरे सदैव मया सुगुप्तं कृतम् । तद्भ्रातृपत्न्या अर्पयामि । त्वयाहं शून्यहृदयोऽत्र कस्मादानीतः । तदाकर्ण्य मकरः सानन्दमाह । भद्र यद्येवं तदर्पय मे हृदयं येन सा दुष्टपत्नी तद्भक्षयित्वानशनादुत्तिष्ठति । अहं त्वां तमेव जम्बूपादपं प्रापयामि । एवमुक्त्वा निवर्त्य जम्बूतलमगात् । वानरोऽपि कथमपि जल्पितविविधदेवतोपचारपूजस्तीरमासादितवान् । ततश्च दीर्घतरचङ्क्रमणेन तमेव जम्बूपादपमारूढश्चिन्तयामास । अहो लब्धाः प्राणास्तावत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ १३ ॥

तन्ममैतदद्यपुनर्जन्मदिनं संजातम् । इति चिन्तयानमनन्तरं मकर आह । भो मित्र अर्पय तद्धृदयं यथा ते भ्रातृपत्नी भक्षयित्वानशनादुत्तिष्ठति । अथ विहस्य निर्भर्त्सयन्वानरस्तमाह । धिङ्मूर्ख विश्वासघातक किं कस्यचिद्धृदयद्वयं भवति । तद्गम्यताम् । जम्बूवृक्षस्याधस्तान्न भूयोऽपि त्वयात्रागन्तव्यम् ।

उक्तं च यतः ।

सकृद्दुष्टं च यो मित्रं पुनः संधातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृण्हाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ १४ ॥

तच्छ्रुत्वा मकरः सविलक्षं चिन्तितवान् । अहो मयातिमूढेन किमस्य स्वचित्ताभिप्रायो निवेदितः । तद्यद्यसौ पुनरपि कथंचिद्वि-

श्वासं गच्छति तद्भयोपि विश्वासयामि । आह च । मित्र हास्येन मया तेभिप्रायो लब्धः । तस्या न किंचित्तव हृदयेन प्रयोजनम् । तदागच्छ प्राघूर्णकन्यायेनास्मद्गृहम् । ते भ्रातृपत्नी सोत्कण्ठा वर्तते । वानर आह । भो दुष्ट गम्यताम् । अधुना नाहमागमिष्यामि । उक्तं च ।

बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ १५ ॥

मकर आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा 2.

अस्ति कस्मिंश्चित्कूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म । स कदाचिद्दायादैरुद्वेजितोरघट्टघटीमारुह्य निष्क्रान्तः । अथ तेन चिन्तितम् । यत्कथं तेषां दायादानां मया प्रत्यपकारः कर्तव्यः । उक्तं च ।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।
अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥ १६ ॥

एवं चिन्तयन्बिले प्रविशन्तं कृष्णसर्पमपश्यत् । तं दृष्ट्वा भूयोप्यचिन्तयत् । यदेनं तत्र कूपे नीत्वा सकलदायादानामुच्छेदं करोमि । उक्तं च ।

शत्रुभिर्योजयेच्छत्रुं बलिना बलवत्तरम् ।
स्वकार्याय यतो न स्यात्काचित्पीडास्ति तत्क्षये ॥ १७ ॥

तथा च ।

शत्रुमुन्मूलयेत्प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा ।
व्यथाकरं सुखार्थाय कण्टकेनेव कण्टकम् ॥ १८ ॥

स एवं परिभाव्य बिलद्वारं गत्वा तमाहूतवान् । एह्येहि प्रियदर्शन एहि । तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास । एष मामाह्वयति । स स्वजात्यो न भवति, यतो नैषा सर्पवाणी । अन्येन केनापि सह मम मर्त्यलोके संधानं नास्ति । तदत्रैव दुर्गे स्थितस्तावद्वेद्मि कोयं भविष्यति । उक्तं च ।

यस्य न ज्ञायते शीलं न कुलं न च संश्रयः ।
न तेन संगतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ १९ ॥

आः कदाचित्कोपि मन्त्रवाद्योषधिधरो वा मामाहूय बन्धने क्षिपति । अथवा कश्चित्पुरुषो वैरमाश्रित्य कस्यचिद्भक्षणार्थे मामाह्वयति । आह च । भोः को भवान् । स आह । अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिस्त्वत्सकाशे मैत्र्यर्थमागतः । तच्छ्रुत्वा सर्प आह । भो अश्रद्धेयमेतद्यत्तृणानां वह्निना सह संगमः । उक्तं च ।

यो यस्य जायते वध्यः स स्वप्नेपि कथंचन ।
न तत्समीपमभ्येति तत्किमेवं प्रजल्पसि ॥ २० ॥

गङ्गदत्त आह । भोः सत्यमेतत् । स्वभाववैरी त्वमस्माकम् । परं परपरिभवात्प्राप्तोहं ते सकाशम् । उक्तं च ।

सर्वस्वनाशे संजाते प्राणानामपि संशये ।
अपि शत्रुं प्रणम्यापि रक्षेत्प्राणधनानि च ॥ २१ ॥

सर्प आह । कथय कस्मात्ते परिभवः । स आह । दायादेभ्यः ।

सोऽप्याह । क त आश्रयो वाप्यां कूपे तडागे ह्रदे वा । तत्कथय स्वाश्रयम् । तेनोक्तम् । पाषाणचयनिबद्धे कूपे । सर्प आह । अहो अपदा वयम् । तर्हि नास्ति मम तत्र प्रवेशः । प्रविष्टस्य च तत्र स्थानं नास्ति यत्र स्थितस्तव दायादान्व्यापादयामि । तद्गम्यताम् । उक्तं च ।

यच्छक्यं ग्रसितुं शस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ २२ ॥

गङ्गदत्त आह । भोः समागच्छ त्वम् । अहं सुखोपायेन तत्र तव प्रवेशं कारयिष्यामि । तथा तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं कोटरमस्ति । तत्र स्थितस्त्वं लीलया दायादान्व्यापादयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा सर्पो व्यचिन्तयत् । अहं तावत्परिणतवयाः । कदाचित्कथंचिन्मूषकमेकं प्राप्नोमि । तत्सुखावहो जीवनोपायोयमनेन कुलाङ्गारेण मे दर्शितः । तद्गत्वा तान्मण्डूकान्भक्षयामीति ।

अथवा साध्विदमुच्यते ।

यो हि प्राणपरिक्षीणः सहायपरिवर्जितः ।
स हि सर्वसुखोपायां वृत्तिमावरयेद्बुधः ॥ २३ ॥

एवं विचिन्त्य तमाह । भो गङ्गदत्त यद्येवं तदग्रे भव येनागच्छामि गङ्गदत्त आह । भोः प्रियदर्शन अहं त्वां सुखोपायेन तत्र नेष्यामि स्थानं च दर्शयिष्यामि । परं त्वयास्मत्परिजनो रक्षणीयः । केवलं यानहं दर्शयामि त्वया त एव भक्षणीया इति । सर्प आह । सांप्रतं त्वं मे मित्रं जातम् । तन्न भेतव्यम् । तव वचनेन भक्षणीयास्ते दायादाः । एवमुक्त्वा बिलान्निष्क्रम्य तमालिङ्ग्य च तेनैव सह प्रस्थितः । अथ कूपमासाद्यारघट्टघटिकामार्गेण सर्पस्तेना-

त्मना स्वालयं नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्पं कोटरे धृत्वा दर्शितास्ते दायादाः। ते च तेन शनैःशनैर्भक्षिताः। अथ मण्डूकाभावे सर्पेणाभिहितम्। भद्र निःशेषितास्ते रिपवस्तत्प्रयच्छान्यन्मे किंचिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रानीतः। गङ्गदत्त आह। भद्र कृतं त्वया मित्रकृत्यम्। तत्सांप्रतमनेनैव घटिकायन्त्रमार्गेण गम्यतामिति। सर्प आह। भो गङ्गदत्त न सम्यगभिहितं त्वया। कथमहं तत्र गच्छामि। मदीयबिलदुर्गमन्येन विरुद्धं भविष्यति। तस्मादत्रस्थस्य मे मण्डूकमेकैकं स्ववर्गीयं प्रयच्छ नो चेत्सर्वानपि भक्षयिष्यामीति। तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो व्याकुलमना व्यचिन्तयत्। अहो किमेतन्मया कृतं सर्पमानयता। तद्यदि निषेधयिष्यामि तत्सर्वानपि भक्षयिष्यति। अथवा युक्तमुच्यते।

अमित्रं कुरुते मित्रं वीर्याभ्यधिकमात्मनः।
स करोति न संदेहः स्वयं हि विषभक्षणम् ॥ २४ ॥

तत्प्रयच्छाम्यस्यैकं दिनं प्रति सुहृदम्। उक्तं च।

सर्वस्वहरणे युक्तं शत्रुं बुद्धियुता नराः।
तोषयन्त्यल्पदानेन वाडवं सागरो यथा ॥ २५ ॥

तथा च।

यो दुर्बलो ह्यण्वपि याच्यमानो
बलीयसा यच्छति नैव साम्ना।
प्रयच्छते नैव च दर्श्यमानं
खारीं स चूर्णस्य पुनर्ददाति ॥ २६ ॥

तथा च।

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः।

अर्थेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुस्तरः ॥ २७ ॥

एवं निश्चित्य नित्यमेकैकमादिशति । सोपि तं भक्षयित्वा तस्य परोक्षेन्यानपि भक्षयति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

यथा हि मलिनैर्वस्त्रैर्यत्र तत्रोपविश्यते ।
एवं चलितवृत्तस्तु वृत्तशेषं न रक्षति ॥ २८ ॥

अथान्यदिने तेनापरान्मण्डूकान्भक्षयित्वा गङ्गदत्तसुतः प्रथुदत्तो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्धिक्प्रलापपरः कथंचिदपि न विरराम । ततः पत्न्याभिहितः ।

किं क्रन्दसि दुराक्रन्द स्वपक्षक्षयकारक ।
स्वपक्षस्य क्षये जाते त्वत्त्राणं कः करिष्यति ॥ २९ ॥

तदद्यापि विचिन्त्यतामात्मनो निष्क्रमणमस्य वधोपायश्च । अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलम् । केवलमेको गङ्गदत्तस्तिष्ठति । ततः प्रियदर्शनेन भणितम् । भो गङ्गदत्त बुभुक्षितोहम् । निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः । तद्दीयतां मे किंचिद्भोजनं यतोहं त्वयात्रानीतः । स आह । भो मित्र न त्वयात्र विषये मयावस्थितेन कापि चिन्ता कार्या । तद्यदि मां प्रेषयसि ततोन्यकूपकानामपि मण्डूकानाश्वास्यात्रानयामि । स आह । मम तावत्त्वमभक्ष्यो भ्रातृस्थाने । तद्यद्येवं करोषि तत्सांप्रतं पितृस्थाने भवसि । तदेवं क्रियतामिति । सोपि तदाकर्ण्यारघट्टघटिकामाश्रित्य विविधदेवतोपकल्पितोपयाचितोस्मात्कूपाद्विनिष्क्रान्तः । प्रियदर्शनोपि तदाकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । अथ चिरादनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोन्यकोटरनिवासिनीं गोधामुवाच । भद्रे क्रियतां स्तोकं साहाय्यम । त्वया सह चिरपरिचितमास्ते । तद्गत्वा

मण्डूकमन्विष्य क्वचिज्जलाशये गङ्गदत्ताय मम संदेशं कथय । येनागम्यतामेकाकिनापि द्रुततरं यद्यन्ये मण्डूका नागच्छन्ति । अहं त्वया विना नात्र वस्तुं शक्नोमि । तथा यद्यहं तत्र विरुद्धमाचरामि तत्सुकृतमन्तरे मया विधृतम् । गोधापि तद्वचनाद्गङ्गदत्तं द्रुततरमन्विष्याह । भद्र गङ्गदत्त स तव सुहृत्प्रियदर्शनस्तव मार्गं समीक्षमाणस्तिष्ठति । तच्छीघ्रं गम्यतामिति । अपरं च तेन तव विरूपकरणे सुकृतमन्तरे धृतम् । तन्निःशङ्केन मनसा गम्यताम् । तदाकर्ण्य गङ्गदत्त आह ।

बुभुक्षितः किं न करोति पापं
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।
आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥ ३० ॥

एवमुक्त्वा स तां विसर्जयामास ।

तद्भो दुष्टजलचर । अहमपि गङ्गदत्त इव कथंचिद्दृष्टापायोपि त्वद्गृहं न यास्यामि । तच्छ्रुत्वा मकर आह । भो मित्र नैतद्युज्यते ते कर्तुम् । सर्वथैव मे कृतघ्नतादोषमपनय मद्गृहागमनेन । अथवात्राहमनशनात्प्राणत्यागं तवोपरि करिष्यामि । वानर आह । मूढ किमहं लम्बकर्णो गर्दभो यो दृष्टापायमपि स्वयमेव तत्रैव गत्वा मृतः ।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।
अकर्णहृदयो मूर्खस्तेन मृत्युवशं गतः ॥ ३१ ॥

मकर आह । भद्र स को लम्बकर्णो गर्दभः । कथं दृष्टापायोपि मृतः । तन्मे निवेद्यताम् । वानर आह ।

कथा २.

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे करालकेसरो नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। तस्य च धूसरको नाम शृगालः सदैवानुयायी परिचारकोस्ति। अथ कदाचित्तस्य हस्तिना सह युध्यमानस्य शरीरे प्रहाराः संजाता यैः पदमेकमपि चलितुं न शक्नोति। तस्याचलनाच्च धूसरकः क्षुत्क्षामकण्ठो दौर्बल्यं गतः। अन्यस्मिन्नहनि तमवोचत्। स्वामिन् बुभुक्षया पीडितोहं पदात्पदमपि चलितुं न शक्नोमि। तत्कथं ते शुश्रूषां करोमि। सिंह आह। भो गच्छान्वेषय किंचित्सत्त्वं येनेमामवस्थां गतोपि व्यापादयामि। तदाकर्ण्य शृगालोन्वेषयन्कंचित्समीपवर्तिनं ग्राममासादितवान्। तत्र लम्बकर्णो नाम गर्दभस्तडागोपान्ते प्रविरलदूर्वाङ्कुरान्कृच्छ्रादास्वादयन्दृष्टः। ततश्च समीपीभूय तेनाभिहितः। माम नमस्कारोयं मदीयः संभाव्यताम्। चिराद्दृष्टोसि। तत्किमेवं दुर्बलः। स आह। भगिनीसुत किं कथयामि। रजकोतिनिर्दयोतिभारेण मां दमयति। घासमुष्टिमपि न प्रयच्छति। केवलं दूर्वाङ्कुरान्धूलिमिश्रितान्भक्षयामि। तत्कुतो मे शरीरे पुष्टिः। शृगाल आह। माम यद्येवं तदस्ति रमणीयतरप्रदेशो मरकतसदृशशष्पप्रायो नदीसनाथः। तदागच्छ मया सह येन सुखेन सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवावः। लम्बकर्ण आह। भो भगिनीसुत युक्तमुक्तं भवता। परं वयं ग्राम्याः पशवोरण्यचारिणां वध्यास्तत्किं तेन भव्यप्रदेशेन। शृगाल आह। माम मैवं वद। मद्भुजपरिरक्षितः स देशो। नास्ति कश्चित्तत्र परः।

परमनेनैव दोषेण रजककदर्थितास्तत्र तिस्रो रासभ्योऽनाथाः सन्ति । ताश्च पुष्टिमापन्ना यौवनोत्कटा इदं मामूचुः । यदि त्वमस्माकं सत्यो मातुलस्तदा किंचिद्ग्रामान्तरं गत्वास्मद्योग्यं कंचित्पतिमानय । तदर्थे त्वामहं तत्र नयामि । अथ शृगालवचनानि श्रुत्वा कामपीडिताङ्गस्तमवोचत् । भद्र, यद्येवं तदग्रे भव येनागच्छामि । अथवा साध्विदमुच्यते ।

नामृतं न विषं किंचिदेकां मुक्त्वा नितम्बिनीम् ।
यस्याः सङ्गेन जीव्येत म्रियेत च वियोगतः ॥ ३२ ॥

तथा च ।

यासां नाम्नापि कामः स्यात्संगमं दर्शनं विना ।
तासां दृक्संगमं प्राप्य यन्न द्रवति कौतुकम् ॥ ३३ ॥

तथानुष्ठिते शृगालेन सह सिंहान्तिकमागतः । सिंहोऽपि व्यथाकुलस्तं दृष्ट्वा यावत्समुत्तिष्ठति तावद्रासभः पलायितुमारब्धः । अथ तस्य पलायमानस्य सिंहेन तलप्रहारो दत्तः । स च मन्दभाग्यस्य व्यवसाय इव व्यर्थतां गतः । अत्रान्तरे शृगालः कोपाविष्टस्तमुवाच । भोः किमेवंविधः प्रहारस्ते । यद्गर्दभोऽपि तव पुरतो बलाद्गच्छति । तत्कथं गजेन सह युद्धं करिष्यसि । तद्दृष्टं ते बलम् । अथ विलक्षस्मितं सिंह आह । भोः किमहं करोमि । मया न क्रमः सज्जीकृत आसीत् । अन्यथा गजोऽपि मत्क्रमाक्रान्तो न गच्छति । शृगाल आह । अद्याप्येकवारं तवान्तिके तमानेष्यामि । परं त्वया सज्जीकृतक्रमेण स्थातव्यम् । सिंह आह । यो मां प्रत्यक्षतया दृष्ट्वा गतः स पुनः कथमत्रागमिष्यति । तदन्यत्किमपि सत्त्वमन्विष्यताम् । शृगाल आह । किं तवानेन व्यापारेण । त्वं केवलं

सज्जितक्रमस्तिष्ठ । तथानुष्ठिते शृगालोऽपि यावद्रासभमार्गेण गच्छति तावत्तत्रैव स्थाने चरन्दृष्टः । अथ शृगालं दृष्ट्वा रासभः प्राह । भो भगिनीसुत शोभनस्थाने त्वयाहं नीतः । द्राङ्मृत्युवशं गतः । तत्कथय किं तत्सत्त्वं यस्यातिरौद्रवज्रसदृशकरप्रहारादहं मुक्तः । तच्छ्रुत्वा प्रहसञ्छृगाल आह । भद्र रासभी त्वामायान्तं दृष्ट्वा सानुरागालिङ्गितुं समुत्थिता । त्वं च कातरत्वान्नष्टः । सा पुनर्न शक्ता त्वां विना स्थातुम् । तया तु नश्यतस्तेवलम्बनार्थं हस्तः क्षिप्तो नान्यकारणेन । तदागच्छ । सा त्वत्कृते प्रायोपवेशन उपविष्टा तिष्ठति । एतद्वदति । यल्लम्बकर्णो यदि मे भर्ता न भवति तदहमग्नौ जले वा प्रविशामि विषं वा भक्षयामि । पुनस्तस्य वियोगं सोढुं न शक्नोमि । तत्प्रसादं कृत्वा तत्रागम्यतामिति । नो चेत्तव स्त्रीहत्या भविष्यति । अपरं च भगवान्कामः कोपं तव करिष्यति । उक्तं च ।

स्त्रीमुद्रां झषकेतनस्य महतीं सर्वार्थसंपत्करीं
ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याफलान्वेषिणः ।
ते तेनैव निहत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुण्डिताः
केचिद्रक्तपटीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ३४ ॥

अथासौ तद्वचनं श्रद्धेयतया श्रुत्वा भूयोऽपि तेन सह प्रस्थितः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

जानन्नपि नरो दैवात्प्रकरोति विगर्हितम् ।
कर्म किं कस्यचिल्लोके गर्हितं रोचते कथम् ॥ ३५ ॥

अत्रान्तरे सज्जितक्रमेण सिंहेन स लम्बकर्णो व्यापादितः । ततस्तं हत्वा शृगालं रक्षपालं निरूप्य स्वयं स्नानार्थं नद्यां गतः ।

शृगालेनापि लौल्यौत्सुक्यात्तस्य कर्णहृदयं भक्षितम् । अत्रान्तरे सिंहो यावत्स्नात्वा कृतदेवार्चनः प्रतर्पितपितृगणः समायाति तावत्कर्णहृदयरहितो रासभस्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा कोपपरीतात्मा सिंहः शृगालमाह । आः पाप किमिदमनुचितं कर्म समाचरितं यदस्य कर्णसहितं हृदयं भक्षितम । शृगाल आह । स्वामिन् मा मैवं वद यत्कर्णहृदयरहितोयं रासभ आसीत् । तेनेहागत्य त्वामवलोक्य भूयोप्यागतः । अथ तद्वचनं श्रद्धेयं श्रुत्वा सिंहस्तेनैव सह संविभज्य निःशङ्कितमनास्तं भक्षितवान् ।

अतोहं ब्रवीमि ।

आगतश्च गतश्चैव दृष्ट्वा सिंहपराक्रमम् ।
अकर्णहृदयो मूर्खस्तेन मृत्युवशं गतः ॥ ३६ ॥

तन्मूर्ख कपटं कृतं त्वया । परं युधिष्ठिरेणेव सत्यवचनेन विनाशितम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।'

स्वार्थमुत्सृज्य यो दम्भी सत्यं ब्रूते स मन्दधीः ।
स स्वार्थाद्भ्रश्यते नूनं युधिष्ठिर इवापरः ॥ ३७ ॥

मकर आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा ३.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कुम्भकारः प्रतिवसति स्म । स कदाचित्प्रमदोर्धभग्नकर्परतीक्ष्णाग्रस्योपरि महता वेगेन धावन्पतितः । ततः कर्परकोट्या पाटितललाटो रुधिरप्लावितनुः कृच्छ्रादुत्थाय स्वाश्रयं गतः । ततश्चापथ्यसेवनात्स प्रहारस्तस्य करालतां गतः कृच्छ्रेण नीरोगतां नीतः । अथ कदाचिद्दुर्भिक्षपीडिते देशे स कुम्भकारः

क्षुत्क्षामकण्ठः कैश्चिद्राजसेवकैः सह देशान्तरं गत्वा कस्यापि राज्ञः सेवको बभूव। सोपि राजा तस्य ललाटे विकरालं प्रहारक्षतं दृष्ट्वा चिन्तयामास। यद्वीरः पुरुषः कश्चिदयम्। नूनं तेन ललाटपट्टे संमुखप्रहारः। अतस्तं संमानादिभिः सर्वेषां राजपुत्राणां सकाशाद्विशेषप्रसादेन पश्यति। तेपि राजपुत्रास्तस्य तं प्रसादातिरेकं पश्यन्तः परमेर्ष्याधर्मं वहन्तो राजभयान्न किंचिदूचुः। अथान्यस्मिन्नहनि तस्य भूपतेर्वीरसंभावनायां क्रियमाणायां विग्रहे समुपस्थिते प्रकल्प्यमानेषु गजेषु संनह्यमानेषु वाजिषु योधेषु प्रगुणीक्रियमाणेषु तेन भूभुजा स कुलालः प्रस्तावानुगतं पृष्टो निर्व्यञ्जने। यद्भो राजपुत्र कस्मिन्संग्रामे प्रहारोयं ललाटे लग्नः। स आह। देव नायं शस्त्रप्रहारः। कुलालोहं प्रकृत्या। मद्गेहेनेककर्पराण्यासन्। अथ कदाचिन्मद्यपानं कृत्वा निर्गतः प्रधावन्कर्परोपरि पतितः। तस्य प्रहारविकारोयं मे ललाट एवं विकरालतां गतः। तदाकर्ण्य राजा सव्रीडमाह। अहो वञ्चितोहं राजपुत्रानुकारिणानेन कुलालेन। तद्दीयतां द्रागेतस्य चन्द्रार्धः। तथानुष्ठिते कुम्भकार आह। मा मैवं कुरु। पश्य मे रणे हस्तलाघवम्। राजा प्राह। भोः सर्वगुणसंपन्नो भवान्। तथापि गम्यताम्। उक्तं च।

शूरश्च कृतविद्यश्च दर्शनीयोसि पुत्रक।
यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते॥ ३८॥

कथा ४.

कुलाल आह। कथमेतत्। राजा प्राह। कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे सिंहदंपती प्रतिवसतः स्म। अथ सिंही पुत्रद्वयमजीजनत। सिंहो-

पि नित्यमेव मृगान्व्यापाद्य सिंह्या ददाति । अथ कदाचित्तेन किमपि नासादितम् । वने भ्रमतोपि तस्य रविरस्तंगतः । अथ तेन स्वगृहमागच्छता शृगालशिशुः प्राप्तः । स च बालकोयमिति मत्वा यत्नेन दंष्ट्रामध्यगतं कृत्वा सिंह्या जीवन्तमपि समर्पितवान् । ततः सिंह्याभिहितम् । भोः कान्त आनीतं किंचिदस्माकं भोजनम् । सिंह आह । प्रिये मयाद्येनं शृगालशिशुं परित्यज्य न किंचित्सत्त्वमासादितम् । स च मया बालोयमिति मत्वा न व्यापादितः । उक्तं च ।

स्त्रीलिङ्गिविप्रबालानां प्रहर्तव्यं न कर्हिचित् ।
प्राणत्यागेपि संजाते विश्वस्तानां विशेषतः ॥ ३९ ॥

इदानीमेनं भक्षयित्वा पथ्यं कुरु । प्रभातेन्यदुपार्जयिष्यामि । साह । भोः कान्त त्वया बालकोयमिति मत्वा न व्यापादितः । तदहं कथं स्वोदरार्थे व्यापादयामि । उक्तं च ।

अकृत्यं नैव कृत्यं स्यात्प्राणत्यागेपि संस्थिते ।
न च कृत्यं विमुञ्चेत एष धर्मः सनातनः ॥ ४० ॥

तस्मान्ममायं तृतीयः पुत्रो भविष्यति । इत्युक्त्वा तमपि स्वस्तनक्षीरेण पुष्टिमनयत् । एवं ते त्रयोपि शिशवः परस्परमज्ञातजातिविशेषा एकत्र विहारिणो बाल्यमतिवाहयन्ति । अथ कदाचित्तत्र वने भ्राम्यन्वनगजो दृष्टः । तं दृष्ट्वा तौ सिंहसुतौ द्वावपि कुपिताननौ तं प्रति प्रचलितौ यावत्तावत्तेन शृगालसुतेनाभिहितम् । अहो गजोयं युष्मत्कुलशत्रुः । तन्न गन्तव्यमेतस्याभिमुखम् । एवमुक्त्वा गृहं प्रधावितः । तावपि ज्येष्ठभ्रातुरसान्निरुत्साहतां गतौ । अथवा साध्विदमुच्यते ।

एकेनापि सुधीरेण सोत्साहेन रणं प्रति ।
सोत्साहं जायते सैन्यं भग्ने भङ्गमवाप्नुयात् ॥ ४१ ॥
अत एव हि वाञ्छन्ति भूपा योधान्महाबलान् ।
शूरान्धीरान्कृतोत्साहान्वर्जयन्ति च कातरान् ॥ ४२ ॥

ततो द्वावपि पित्रोरग्रतो विहसन्तौ ज्येष्ठभ्रातृचेष्टितमूचतुर्यथा गजं दृष्ट्वा दूरतोपि नष्टः । सोपि तदाकर्ण्य कोपाविष्टः प्रस्फुरिताधरपल्लवस्ताम्रलोचनस्त्रिशिखीं भृकुटीं कृत्वा तौ निर्भर्त्सयन्परुषतरवचनान्युवाच । ततः सिंह्यैकान्ते नीत्वा प्रबोधितः । वत्स मैवं कदाचिज्जल्प भवदीयलघुभ्रातरावेतौ । अथासौ प्रभूतकोपाविष्टस्तामित्युवाच । किमहमेताभ्यां शौर्यरूपेण विद्याभ्यासेन वा न्यूनो येन मामुपहसतः । तन्मयावश्यमेतौ व्यापादनीयौ । तदाकर्ण्य सिंही तस्य जीवितमिच्छन्ती प्राह ।

शूरोसि कृतविद्योसि दर्शनीयोसि पुत्रक ।
यस्मिन्कुले त्वमुत्पन्नो गजस्तत्र न हन्यते ॥ ४३ ॥

परं शृगालसुतस्त्वं कृपया मया स्वकीयक्षीरपानेन पुष्टिं नीतः । तद्यावन्नैतौ त्वां शृगालं जानीतस्तावद्द्रुतं गत्वा स्वजातिमध्ये भव । नो चेदाभ्यां हतो मृत्युपथं समेष्यसि । सोपि तद्वचनं श्रुत्वा भयव्याकुलमनाः क्षणात्प्रनष्टः ।

तस्मात्त्वमपि यावदेते राजपुत्रास्त्वां कुलालं न जानन्ति तावद्द्रुततरं गच्छ । नो चेदेतेषां सकाशाद्विडम्बनां प्राप्स्यसि । कुलालोपि तदाकर्ण्य द्रुततरं प्रनष्टः ।

अतोहं ब्रवीमि । युधिष्ठिर इव सत्यवचनात्त्वं तामापदमापन्नः । तद्धो दुष्ट मकर त्वमपि कुलालवत्स्ववचनेन प्रकटीकृतः । उक्तं च ।

आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुकसारिकाः ।
बकास्तत्र न बध्यन्ते मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ ४४ ॥

उक्तं च ।

सुगुप्तं रक्ष्यमाणोपि दर्शयन्दारुणं वपुः ।
व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाकृते रासभो हतः ॥ ४५ ॥

मकर आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा ८.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने शुद्धपटो नाम रजकः प्रतिवसति स्म । तस्यैको रासभोस्ति । सोपि घासाभावादतिदुर्बलः । अथ तेन रजकेन क्वापि व्याघ्रचर्म प्राप्तम् । ततश्चाचिन्तयत् । अहो शोभनमापतितम् । एतच्चर्म परिधाप्य रासभं रात्रौ यवक्षेत्रेषूत्सृजामि येन व्याघ्रं मत्वा समीपवर्तिनः क्षेत्रान्न निष्कासयन्ति । तथानुष्ठिते रासभो रात्रौ यथेच्छया यवभक्षणं करोति । रात्रिशेषेपि भूयो रजकः स्वाश्रयं नयति । एवं गच्छता कालेन स रासभः पीवरतनुर्जातः । कृच्छ्राद्बन्धनमपि नीयते । अथान्यस्मिन्नहनि स मदोद्धतो दूराद्रासभीशब्दं शृण्वंस्तारस्वरेण शब्दायितुमारब्धः । अत्र ते क्षेत्रपा रासभोयं व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्न इति मत्वा लकुटपाषाणशरप्रहारैस्तं व्यापादितवन्तः ।

अतोहं ब्रवीमि ।

सुगुप्तं रक्ष्यमाणोपि दर्शयन्दारुणं वपुः ।
व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नो वाकृते रासभो हतः ॥ ४६ ॥

तत्किं श्यामलकवदत्यपमानसहनादर्धचन्द्रदानेन यास्यसि । मकर आह । कथमेतत् । स प्राह ।

कथा ६.

अस्त्यत्र धरापीठे विकण्टकं नाम पुरम् । तत्र महाधन ईश्वरो नाम भाण्डपतिः । तस्य चत्वारो जामातृका अवन्तीपीठात्प्राघूर्णका विकण्टकपुरे समायाताः । ते च तेन महता गौरवेणाभ्यर्चिता भोजनाच्छादनादिभिः । एवं तेषां तत्र वसतां मासषट्कं संजातम् । तत ईश्वरेण स्वभार्योक्ता । यदेते जामातरः परमगौरवेणावर्जिताः स्वानि गृहाणि न गच्छन्ति । तत्किं कथ्यते । विनापमानं न यास्यन्ति । तदद्य भोजनवेलायां पादप्रक्षालनार्थं जलं न देयं येनापमानं ज्ञात्वा परित्यज्य गच्छन्तीति । तथानुष्ठिते गर्गः पादप्रक्षालनापमानात्सोमो लघ्वासनदानाद्दत्तः कदशनतो यातः । एवं ते त्रयोपि परित्यज्य गताः । चतुर्थः श्यामलको यावन्न याति तावदर्धचन्द्रप्रदानेन निष्कासितः । अतोहं ब्रवीमि ।

गर्गो हि पादशौचाल्लघ्वासनदानतो गतः सोमः ।
दत्तः कदशनभोज्याच्छ्यामलकश्चार्धचन्द्रेणेति ॥ ४७ ॥

तत्किमहं रथकारवन्मूर्खो यतः स्वयमपि दृष्ट्वा ते विकारं पश्चाद्विश्वसिमि । उक्तं च ।

प्रत्यक्षेपि कृते पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति ।
रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसावहत् ॥ ४८ ॥

मकर आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा ७

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कश्चिद्रथकारः प्रतिवसति स्म । तस्य भार्या

पुंश्चली जनापवादसंयुक्ता। सोपि तस्याः परीक्षार्थं व्यचिन्तयत्। कथं मयास्याः परीक्षणं कार्यम्। न चैतद्युज्यते कर्तुम्। यतः।

नदीनां च कुलानां च मुनीनां च महात्मनाम्।
परीक्षा न प्रकर्तव्या स्त्रीणां दुश्चरितस्य च॥ ४९॥
वसोर्वीर्योत्पन्नामभजत मुनिर्मत्स्यतनयां
तथा जातो व्यासः शतगुणनिवासः किमपरम्।
स्वयं वेदान्व्यस्यंश्छमितकुरुवंशप्रसविता
स एवाभूच्छ्रीमानहह विषमाः कर्मगतयः॥ ५०॥

कुलानामिति पाण्डवानामपि महात्मनां नोत्पत्तिरधिगन्तव्या यतःक्षेत्रजा इति। स्त्रीदुश्चरितं संधुक्ष्यमाणमनेकदोषान्प्रकटयति स्त्रीणामिति। तथा च।

यदि स्यात्पावकः शीतः प्रोष्णो वा शशलाञ्छनः।
स्त्रीणां तदा सतीत्वं स्याद्यदि स्याद्दुर्जनो हितः॥ ५१॥

तथापि शुद्धामशुद्धां वापि जानामि लोकवचनात्। उक्तं च।

यन्न वेदेषु शास्त्रेषु न दृष्टं न च संश्रुतम्।
तत्सर्वं वेत्ति लोकोयं यत्स्याद्ब्रह्माण्डमध्यगम्॥ ५२॥

एवं संप्रधार्य तामवोचत्। प्रिये अहं प्रातर्ग्रामान्तरं यास्यामि। तत्र दिनानि कतिचिल्लगिष्यन्ति। तत्त्वया किंचित्पाथेयं मम योग्यं कार्यम्। सापि तदाकर्ण्य हर्षितचित्तौत्सुक्येन सर्वकार्याणि संत्यज्य सिद्धमन्नं घृतशर्कराप्रायमकरोत्। अथवा साध्विदमुच्यते।

दुर्दिवसे घनतिमिरे दुःसंचारासु नगरवीथीषु।
पत्यौ विदेशयाते परमसुखं जघनचपलायाः॥ ५३॥

अथासौ प्रत्यूष उत्थाय स्वगृहान्निर्गतः। सापि तं प्रस्थितं

विज्ञाय प्रहसितवदनाङ्गसंस्कारं कुर्वाणा कथंचित्तं दिवसमत्यवाहयत् । ततश्चापरदिने कंचिद्विटगृहं गत्वाभ्यर्थ्योक्तवती । यद्ग्रामान्तरं गतः स दुरात्मा मे पतिः । तदद्य त्वयास्मद्गृहे प्रसुप्ते जने समागन्तव्यम् । तथानुष्ठिते स रथकारोप्यरण्ये दिनमतिवाह्य प्रदोषे स्वगृहमपरद्वारेण प्रविष्टः शय्यातले निभृतो भूत्वा स्थितः । अत्रान्तरे स देवदत्तः शयन आगत्योपविष्टः । तं दृष्ट्वा रथकारो रोषाविष्टचित्तो व्यचिन्तयत् । किमेनमुत्थाय विनाशयाम्यथवा द्वावप्येतौ सुप्तौ हेलया हन्मि । परं पश्यामि तावच्चेष्टितमस्याः शृणोमि चानेन सहालापान् । अथान्तरे सा गृहद्वारं निभृतं विधाय शयनतलमारूढा तस्यास्तच्छयनमारोहन्त्या रथकारशरीरे पादो लग्नः । ततो व्यचिन्तयत् । नूनमेतेन दुरात्मना रथकारेण मत्परीक्षणार्थं भाव्यम् । तत्स्त्रीचरित्रविज्ञानं करोमि । एवं तस्याश्चिन्तयन्त्याः स देवदत्तः स्पर्शोत्सुको बभूव । ततश्च तया कृताञ्जलिपुटयाभिहितम् । यन्महानुभाव त्वया न मे गात्रं स्प्रष्टव्यं यतोहं पतिव्रता महासती च । नो चेच्छापं दत्त्वा त्वां भस्मसात्करिष्यामि । स आह । यद्येवं तत्किमर्थमहं त्वयात्रानीतः । सा प्राह । भोः शृण्वेकाग्रमनाः । अहमद्य प्रत्यूषे देवतादर्शनार्थं चण्डिकायतनं गता । तत्राकस्मिकी खे वाणी संजाता । पुत्रि किं करोमि । भक्तासि मे त्वम् । परं षण्मासाभ्यन्तरे विधिनियोगाद्विधवा भविष्यसि । ततो मयाभिहितम् । यद्भगवति यथा त्वमेतज्जानासि तथा प्रतीकारमपि वेत्सि । तदस्ति कश्चिदुपायो येन मे पतिः शतसंवत्सरजीवी भवति । ततस्तयाभिहितम् । वत्से सन्नपि नास्ति यतस्तवायत्तः स प्रती-

कारः । तच्छ्रुत्वा मयोक्तम् । देवि यन्मत्प्राणैर्भवति तदादेशय । करोमि । ततो देव्याभिहितम् । यदि परपुरुषेण सह एकस्मिञ्छयने समारुह्यालिङ्गनं करोषि तत्तव भर्तृसक्तोपमृत्युस्तस्य संचरति । त्वद्भर्ता पुनरन्यद्वर्षशतद्वयं जीवति । तेन मया त्वमभ्यर्थितः । ततो यत्किंचित्कर्तुमनास्तत्कुरुष्व । न हि देवतावचनमन्यथा भविष्यतीति, मे निश्चयः । सोपि रथकारो मूर्खस्तस्यास्तद्वचनमाकर्ण्य पुलकाङ्किततनुः शय्यातलान्निष्क्रम्य तामुवाच । साधु पवित्रे पतिव्रते साधु कुलनन्दिनि साधु । अहं दुर्जनवचनशङ्कितहृदयस्त्वत्परीक्षार्थं ग्रामान्तरव्याजं कृत्वात्र निभृतं खट्वातले लीनः स्थितः । तदेह्यालिङ्गय माम् । एवमुक्त्वा तामालिङ्ग्य स स्कन्धे कृत्वा तं देवदत्तमप्युवाच । भो महानुभाव मत्पुण्यैस्त्वमिहागतः । त्वत्प्रसादात्प्राप्तमद्य मया वर्षशतद्वयप्रमाणमायुः । ततस्त्वमपि मां समालिङ्ग्य स्कन्धं मे समारोह । इति जल्पन्ननिच्छन्तमपि देवदत्तं बलादालिङ्ग्य स्कन्धे समारोपितवान् । ततश्च तूर्यध्वनिच्छन्देन नृत्यन्सकलगृहद्वारेषु बभ्राम । अतोहं ब्रवीमि ।

प्रत्यक्षेपि कृते पापे मूर्खः साम्ना प्रशाम्यति ।
रथकारः स्वकां भार्यां सजारां शिरसावहत् ॥ ५४ ॥

तन्मूढ दृष्टविकारस्त्वम् । तत्कथं तव गृहं गच्छामि, । अथवा यन्मां त्वं विश्वासयसि तत्ते दोषो नास्ति यत ईदृशी स्वभावदुष्टा युष्मज्जातिर्या शिष्टसङ्गादपि सौम्यत्वं न याति । अथवा स्वभावोयं दुष्टानाम् । उक्तं च ।

सद्भिः संबोध्यमानोपि दुरात्मा पापपौरुषः ।

घृष्यमाण इवाङ्गारो निर्मलत्वं न गच्छति ॥ ५५ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम् ।
स्वयोनिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा ॥ ५६ ॥

मकर आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ८.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने तपोवने शालङ्कायनो नाम तपोधनो जान्हव्यां स्नानार्थं गतः । तस्य च सूर्योपस्थानं कुर्वतस्तत्र प्रदेशे मूषिका काचित्खरतरनखाग्रपुटेन श्येनेन गृहीता । तां दृष्ट्वा स मुनिः करुणार्द्रहृदयो मुञ्च मुञ्चेति कुर्वाणस्तस्य पाषाणखण्डं प्राक्षिपत् । सोपि पाषाणखण्डप्रहारव्याकुलेन्द्रियो भ्रष्टमूषिको भूमौ निपपात । मूषिकापि भयत्रस्ता कर्तव्यमजानती रक्ष रक्षेति जल्पन्ती मुनिचरणान्तिकमुपाविशत् । श्येनेनापि चेतनां लब्ध्वा मुनिरुक्तः । यद्भो मुने न युक्तमनुष्ठितं भवता यदहं पाषाणेन ताडितः । किं त्वमधर्मान्न बिभेषि । तत्समर्पय ममैनां मूषिकाम् । नो चेत्प्रभूतं पातकमवाप्स्यसि । इति ब्रुवाणं श्येनं प्रोवाच सः । भो विहंगाधम रक्षणीयाः प्राणिनां प्राणाः । दण्डनीया दुष्टाः । संमाननीयाः साधवः । पूजनीया गुरवः । स्तुत्या देवाः । तत्किमसंबद्धं प्रजल्पसि । श्येन आह । मुने न त्वं सूक्ष्मधर्मं वेत्सि । इह हि सर्वेषां प्राणिनां विधिना सृष्टिं कुर्वताहारोपि विनिर्मितः । ततो यथा भवतामन्नं तथास्माकं मूषिकादयो विहिताः । तत्स्वाहारकाङ्क्षिणं मां किं दूषयसि । उक्तं च ।

यद्यस्य विहितं भोज्यं न तत्तस्य प्रदुष्यति ।
अभक्ष्ये बहुदोषः स्यात्तस्मात्कार्यो न व्यत्ययः ॥ ५७ ॥
मद्यं यथा द्विजातीनां मद्यपानां यथा हविः ।
भक्ष्यमभक्ष्यतामेति तथान्येषामपि द्विज ॥ ५८ ॥
भक्ष्यं भक्षयतां श्रेयो अभक्ष्यं तु महदघम् ।
तत्कथं मां वृथाचारं त्वं दण्डयितुमर्हसि ॥ ५९ ॥

अपरं मुनीनां न चैष धर्मो यतस्तैर्दृष्टमदृष्टं श्रुतमश्रुतमलौल्यत्वमशत्रुत्वं प्रशस्यते । उक्तं च ।

समः शत्रौ च मित्रे च समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
सुहृन्मित्रे ह्युदासीनो मध्यस्थो द्वेष्यबन्धुषु ॥ ६० ॥
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ।
साधूनां निरवद्यानां सदाचारविचारिणाम् ॥ ६१ ॥
योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

तत्त्वमनेन कर्मणा भ्रष्टतपाः संजातः ।

उक्तं च ।

मुञ्च मुञ्च पतत्येको मा मुञ्चेति द्वितीयकः ।
उभयोः पतनं दृष्ट्वा मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ ६२ ॥

शालङ्कायन आह । कथमेतत् । श्येन आह ।

कथा ९.

कस्मिंश्चिन्नदीतट एकतद्वितत्रिताभिधानास्त्रयोपि भ्रातरो मुनयस्तपः कुर्वन्ति । तेषां च तपःप्रभावादाकाशस्था धौतपोतिका निरालम्बा जलार्द्रा भूस्पर्शनभयेन स्नानसमये तिष्ठन्ति । अ-

थान्येद्युर्मध्येव काचिन्मण्डूकिका केनापि गृध्रेन छलेन नीता। अथ तां गृहीतां विलोक्य तेषां ज्येष्ठेन करुणार्द्रहृदयेन भवतेव व्याहृतम्। मुञ्च मुञ्चेति। अत्रान्तरे तस्य धौतपोतिकाकाशाद्भूमौ पतिता। तां पतितां दृष्ट्वा द्वितीयेन तद्भयार्त्तेन मा मुञ्च मा मुञ्चेत्यभिहितं यावत्तावत्तस्यापि पपात। ततस्तृतीयो द्वयोरपि धौतपोतिकां भूमौ पतितां दृष्ट्वा तूष्णीं बभूव। अतोहं ब्रवीमि।

मुञ्च मुञ्च पतत्येको मा मुञ्चेति द्वितीयकः।
उभयोः पतनं दृष्ट्वा मौनं सर्वार्थसाधनम् ॥ ६३ ॥

तच्छ्रुत्वा मुनिर्विहस्याह। भो मूर्खविहंगम कृतयुगे धर्मः स आसीत्। यतः कृतयुगे पापालापतोपि पापं जायते तेन धौतपोतिके पतिते अशिष्टालापेन न सदपवचनदोषतः। एष पुनः कलियुगः। अत्र सर्वोपि पापात्मा। तत्कर्म कृतं विना पापं न लगति। उक्तं च।

संचरन्तीह पापानि युगेष्वन्येषु देहिनाम्।
कलौ तु पापसंयुक्ते यः करोति स लिप्यते ॥ ६४ ॥

उक्तं च।

आसनाच्छयनाद्यानात्संगतेश्चापि भोजनात्।
कृते संचरते पापं तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥ ६५ ॥

तत्किं वृथाप्रलपितेन। गच्छ त्वम्। नो चेच्छापयिष्यामि। अथ गते श्येने मूषिकया स मुनिरभिहितः। भगवन् नय मां स्वाश्रयम्। नो चेदन्यो दुष्टपक्षी कश्चिन्मां व्यापादयिष्यति। तदहं तत्रैवाश्रये त्वद्दत्तान्नाहारमुष्टचा कालं नेष्यामि। सोपि दाक्षिण्यवान्सकरुणो व्यचिन्तयत्। कथं मया मूषिका हस्ते धृता नेया जनहास्यकारिणी।

तदेनां कुमारिकां कृत्वा नयामि । एवं सा कन्यका कृता । तथानुष्ठिते कन्यासहितं मुनिमवलोक्य पत्नी पप्रच्छ । भगवन् कुत इयं कन्या । स आह । एषा मूषिका श्येनभयाच्छरणार्थिनी कन्यारूपेण तव गृहमानीता । तत्त्वया यत्नेन रक्षणीया । भूयोऽप्येनां मूषिकां करिष्यामि । सा प्राह । भगवन् मैवं कार्षीः । अस्यास्त्वं धर्मपिता । उक्तं च ।

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पञ्चैते पितरः स्मृताः ॥ ६६ ॥

तत्त्वयास्याः प्राणाः प्रदत्ताः । अपरं ममाप्यपत्यं नास्ति । तस्मादेषा मम सुता भविष्यति । तथानुष्ठिते सा कन्यका शुक्लपक्षचन्द्रकलिकेव नित्यमेव वृद्धिं प्राप्नोति । सापि तस्य मुनेः शुश्रूषां कुर्वती सपत्नीकस्य यौवनमाश्रयात् । अथ तां यौवनोन्मुखीमवलोक्य शालङ्कायनः स्वपत्नीमुवाच । प्रिये यौवनोन्मुखी वर्तत इयं कन्या । अनर्हा सांप्रतं मद्गृहवासस्य । उक्तं च ।

अनूढा मन्दिरे यस्य रजः प्राप्नोति कन्यका ।
पतन्ति पितरस्तस्य स्वर्गस्था अपि तैर्गुणैः ॥ ६७ ॥

तत्कस्मैचिच्छ्रेष्ठवराय प्रदीयते । उक्तं च ।

वरं वरयते कन्या माता वित्तं पिता श्रुतम् ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥ ६८ ॥

तथा च ।

यावन्न लज्जते कन्या यावत्क्रीडति पांशुना ।
यावत्तिष्ठति गोमार्गे तावत्कन्यां विवाहयेत् ॥ ६९ ॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ ७० ॥

तथा च ।

कुलं च शीलं च सनाथता च विद्यां च वित्तं च वपुर्वयश्च ।
एतान्गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ ७१ ॥

अन्यच्च ।

दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुवर्तिनाम् ।
शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥ ७२ ॥

तद्यद्यस्या रोचते तद्भगवन्तमादित्यमाकार्य तस्मै प्रयच्छामि ।

उक्तं च ।

अनिष्टः कन्यकाया यो वरो रूपान्वितोपि यः ।
यदि स्यात्तस्य न देया कन्या श्रेयोभिवाञ्छता ॥ ७३ ॥

साह । को दोषोत्र विषये । एवं क्रियताम् । अथ मुनिना समाहूतः सविता तत्क्षणमेवाभ्युपेत्य प्रोवाच । भगवन् वद द्रुतं किमर्थमहमाहूतः । स आह । एषा मत्कन्या यदि त्वां वृणोति तद्विवाहय । एवमुक्त्वा स भगवांस्तस्या दर्शितः । प्रोवाच च । पुत्रि किं तव रोचत एष भगवांस्त्रैलोक्यदीपः । सा प्राह । तात अतिदहनात्मकोयम् । नाहमेनमभिलषामि । अस्मादपि यः कश्चिदुत्कृष्टतरः स आहूयताम् । अथ तस्यास्तद्वचनमाकर्ण्य भास्करोपि तां मूषिकां विदित्वा निःस्पृहस्तमुवाच । भगवन् अस्ति ममाप्युत्तमो मेघो येनाच्छादितस्य मे नामापि न ज्ञायते । अथ मुनिना मेघोप्याहूतः । एष रोचते । सा मुनिम्प्राह । यन्मां मेघादपि श्रेष्ठाय प्रयच्छ । अथ मेघोपि मुनिना पृष्टः । भोस्त्वत्तोभ्यधिकः कोप्यस्ति । स आह । यदस्ति ममाप्यधिको वायुः । वायुना हतोहं सहस्रधा यामि । तच्छ्रुत्वा मुनिना

वायुराहूतः। आह च। एष उत्तमो वायुस्तव प्रतिभाति। सा प्राह। तात प्रबलोप्ययं चञ्चलः। तदभ्यधिकः श्रेष्ठतर आनीयताम्। मुनिराह। भो वायो तवाभ्यधिकोस्ति कश्चित्। स आह। ममाप्यधिकाः पर्वताः सन्ति यैः संस्तभ्य बलवन्तोपि वयं ध्रियामहे। अथ मुनिः पर्वतमाहूय कन्याया अदर्शयत्। पुत्रिके त्वामस्मै प्रयच्छामि। साह। तात कठिनात्मकोयम्। तदन्यस्य प्रदीयताम्। अथ स मुनिना पृष्टः। यद्रोः पर्वतराज तवाभ्यधिकः कश्चिदस्ति। स आह। सन्ति ममाप्यधिका मूषकाः। येस्मद्देहं बलात्सर्वतो भेदयन्ति। तदाकर्ण्य मुनिर्मूषकमाहूय तस्या अदर्शयत्। पुत्रिके एष ते प्रतिभाति मूषकराजो येन यथोचितमनुष्ठीयते। सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीयमिति मन्यमाना प्रोद्धृषितशरीरान्ता प्रोवाच। तात मां मूषिकां कृत्वास्मै मूषकाय प्रयच्छ येन स्वजातिविहितं गृहस्थधर्ममनुभवामि। तच्छ्रुत्वा तेन स्त्रीधर्मविचक्षणेन तां मूषिकां कृत्वा मूषकाय प्रदत्ता। अथवा साध्विदमुच्यते।

न सुवर्णं न रत्नानि न च राज्यपरिक्रियाम्।
तथा वाञ्छन्ति कामिन्यो यथाभीष्टतमं वरम्॥ ७४॥

तद्यथा सा मूषिका देवपदं त्यक्त्वा स्वजातिदोषेण नीचसंगमं गता। तथा त्वमपि मया संगतोपि स्नेहगृहीतोपि स्वजातिधर्मदुष्टः संजातः। अतोहं ब्रवीमि।

सूर्यं भर्तारमुत्सृज्य पर्जन्यं मारुतं गिरिम्।
स्वजातिं मूषिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिक्रमा॥ ७५॥

तन्मूर्ख स्त्रीलुब्ध स्त्रीजित अन्येपि ये त्वद्विधा भवन्ति। ते

स्वकार्ये विभवं मित्रं च परित्यजन्ति तत्कृते । उक्तं च ।

या ममोद्विजते नित्यं साद्य मामवगूहते ।
प्रियकारक भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ ७६ ॥

मकर आह । कथमेतत् ।

कथा १०.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कामार्त्तो नाम महाधनी बणिक्पुत्रो वृद्धः । तेन मृतभार्येण कामोपहतचेतसा काचिन्निर्धनस्य दुहिता प्रभूतवित्तं दत्त्वोद्वाहिता । अथ सा दुःखाभिभूता तं वृद्धतमं बणिजं वीक्षितुमपि न शक्नोति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

श्वेतं पदं शिरसि वीक्ष्य शिरोरुहाणां
स्थानं परं परिभवस्य तदेव पुंसाम् ।
आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति
चाण्डालकूपमिव दूरतरं तरुण्यः ॥ ७७ ॥

तथा च ।

गात्रं संकुचितं गतिर्विगलिता दन्ताश्च नाशं गता-
श्चक्षुर्भ्राम्यति रूपमेव ह्रसते वक्त्रं च लालायते ।
वाक्यं नैव करोति बान्धवजनः पत्नी न शुश्रूषते
हा कष्टं जरयाभिभूतपुरुषं पुत्रैरवज्ञायते ॥ ७८ ॥

अथ कदाचित्सा तेन सहैकशयने पराङ्मुखी स्थिता यावत्तिष्ठति तावत्तस्य गृहे चौरः प्रविष्टः । सापि तं चौरमवलोक्य भयव्याकुलमनास्तं वृद्धमप्यालिङ्गितवती । सोपि विस्मयात्पुलकाङ्कितसर्वगात्रश्चिन्तयामास । किमेषा मामद्यावगूहते । अहो

चित्रमेतत् । ततश्च यावन्निपुणतयावलोकयति तावच्चौरः प्रविष्टः कोणैकदेशे तिष्ठति । पुनरचिन्तयत् । नूनमेषा चौरस्य शङ्कया मां समालिङ्गति । तज्ज्ञात्वा चौरमाह ।

या ममोद्विजते नित्यं साद्य मामवगूहते ।
प्रियकारक भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ ७९ ॥

भूयोपि निर्गच्छन्तमवादीत् । भो चौर नित्यमेव त्वया रात्रावागन्तव्यम् । मदीयोयं विभवस्त्वदीय इति । अतोहं ब्रवीमि ।

या ममोद्विजते नित्यं साद्य मामवगूहते ।
प्रियकारक भद्रं ते यन्ममास्ति हरस्व तत् ॥ ८० ॥

किं बहुना । तेन च स्त्रीलुब्धेन स्वं सर्वमपि चौरस्य समर्पितम् । त्वयापि तथानुष्ठितम् । अथैवं तेन सह तस्य विवदतो जलचरेण केनाप्यागत्याभिहितम् । भो मकर त्वदीयभार्यानशनोपविष्टा त्वयि चिरयति प्रणयाभिभवाद्विपन्ना । सोपि तच्छ्रुत्वातीव व्याकुलमना व्यचिन्तयत् । अहो किमिदं संजातं मम मन्दभाग्यस्य । उक्तं च ।

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनं कान्तारादतिरिच्यते ॥ ८१ ॥
वृक्षमूलेपि दयिता यत्र तिष्ठति तद्गृहम् ।
प्रासादोपि तया हीनो अरण्यसदृशः स्मृतः ॥ ८२ ॥

तथा च ।

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ ८३ ॥

तन्मित्र क्षम्यतां मया तेपराधः कृतः । संप्रत्यहं तद्वियोगाद्-

न्हिप्रवेशं करिष्यामि । तदाकर्ण्य वानरः प्रहस्य प्रोवाच । भो ज्ञातस्त्वं मया प्रथममेव यत्त्वं स्त्रीजितः स्त्रीवश्यश्च । सांप्रतं पुनः प्रत्ययः संजातः । तन्मूढ आनन्दे कार्ये त्वं कस्माद्विषादं गतः । तादृग्दुष्टभार्यायां मृतायामुत्सवः कर्तुं युज्यते । उक्तं च ।

या भार्या दुष्टचरिता सततं कलहप्रिया ।
भार्यारूपेण सा ज्ञेया विदग्धैर्दारुणा जरा ॥ ८४ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन नामापि परिवर्जयेत् ।
स्त्रीणामिह हि सर्वासां य इच्छेत्सुखमात्मनः ॥ ८५ ॥
के नाम न विनश्यन्ति मिथ्याज्ञानान्नितम्बिनीम् ।
रम्यां बुद्ध्योपसर्पन्ति ये ज्वालां शलभा इव ॥ ८६ ॥
अन्तर्विषमया ह्येता बहिर्वृत्त्या मनोरमाः ।
गुञ्जाफलसमाकाराः स्वभावादेव योषितः ॥ ८७ ॥
यदन्तस्तन्न जिव्हायां यज्जिव्हायां न तद्बहिः ।
यद्बहिस्तन्न कुर्वन्ति विचित्रचरिताः स्त्रियः ॥ ८८ ॥
ताडिता अपि दण्डेन शस्त्रैरपि विखण्डिताः ।
न वशं योषितो यान्ति न दानैर्न च संस्तवैः ॥ ८९ ॥
आस्तां तावत्किमन्येन दौरात्म्येनात्र योषिताम् ।
विधृतं स्वोदरेणापि घ्नन्ति पुत्रमपि स्वकम् ॥ ९० ॥
रूक्षायां स्नेहसंभारं कठोरायां सुमार्दवम् ।
नीरसायां रसं बालो बालिकायां विकल्पयेत् ॥ ९१ ॥

मकर आह । भो अस्त्वेतत् । परं किं करोमि । अनर्थद्वयमेतत्संजातम् । एकस्तावद्गृहभङ्गोऽपरस्तु त्वद्विधेन मित्रेण सह चित्तविश्लेषः । अथवा भवत्येवं दैवोपहतानाम । उक्तं च ।

यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।
न जारो न च भर्ता च किं निरीक्षसि नग्निके ॥ ९२ ॥

वानर आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ११.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने हालिकदंपती प्रतिवसतः स्म । सा च हालिकपत्नी पतिवृद्धभावात्सदैवान्यचित्ता न किंचिदपि गृहे स्थैर्यमालम्बते । केवलं परपुरुषान्वेषणा भ्रमति । अन्यदा केनचित्परवित्तापहारकेन धूर्तेन सा लक्षिता विजने प्रोक्ता च । सुभगे मृतभार्योऽहं तव रूपलावण्यदर्शनेन हृदये स्मरबाणेन पीडितः । तद्दीयतां मे रतिदक्षिणा । ततस्तयाभिहितम् । भोः सुभग यद्येवं तदस्ति मे पत्युः प्रभूतं धनम् । स वृद्धभावात्प्रचलितुमसमर्थः । अतस्तद्धनमादायाहमागच्छामि । पश्चात्त्वया सहान्यत्र गत्वा यथेच्छं रतिसौख्यमनुभवामि । स आह । रोचते ममाप्येतत् । प्रत्यूषेऽत्र स्थाने समागन्तव्यं येन शुभतरं किंचिन्नगरं गत्वा त्वया सह जीवलोकसुखमनुभवामि । सापि तथेति प्रतिज्ञाय प्रहसितवदना स्वं गृहं गत्वा प्रसुप्तस्य पत्युः सर्वं धनं रात्रावादाय प्रत्यूषे तत्कथितस्थानमुपाद्रवत् । धूर्तोऽपि तामग्रे कृत्वा दक्षिणां दिशमाश्रित्य सत्वरगतिः प्रस्थितः । अथ तयोर्व्रजतोर्योजनद्वयमात्रेणाग्रतो नदीं समुपस्थितां दृष्ट्वा धूर्तश्चिन्तयामास । किमहमनया यौवनप्रान्ते वर्तमानया करिष्यामि । कदाचित्पृष्ठतः कश्चित्समागमिष्यति । तत्केवलं वित्तमादाय गच्छामि । इति निश्चित्य तामुवाच । प्रिये सुदुस्तरेयं नदी । तत्तावदहं द्रव्यमात्रं पारे धृत्वा समागच्छामि

येन त्वामेकाकिनीं सुखेन पृष्ठमारोप्य नयामि । सा प्राह । भद्र एवं क्रियताम् । एवमुक्त्वा तस्मा अशेषं वित्तमर्पयामास । अथ तेनाभिहितम् । प्रिये परिधानवस्त्रमपि समर्पय येन जलमध्ये निःशङ्का व्रजसीति । तथानुष्ठिते केवलं वित्तमादाय वाञ्छितविषयं धूर्तो गतः । सापि कण्ठनिवेशितहस्तयुगला सोद्वेगा नदीतीरे यावदुपविष्टा तिष्ठति तावत्तत्रान्तरे काचिच्छृगालिका वदनगृहीतमांसपिण्डा तत्रागमत् । अथ यावत्पश्यति तावन्नदीतीरे महामत्स्यः सलिलान्निष्क्रम्य बहिः स्थितः । तं दृष्ट्वा सा मांसपिण्डमुत्सृज्य तं मत्स्यं प्रत्युपाद्रवत् । अत्रान्तरे गृध्रस्तं दृष्ट्वा मांसपिण्डमादाय च खमुत्पपात । मत्स्योऽपि शृगालिकां दृष्ट्वा नद्यां प्रविष्टः । अथ सा व्यर्थश्रमा तं गृध्रं विलोकयन्ती तया देवदत्तया सस्मितमभिहिता ।

गृध्रेणापि हृतं मांसं मत्स्योऽपि सलिलं गतः ।
मत्स्यमांसपरिभ्रष्टे किं निरीक्षसि जम्बुके ॥ ९३ ॥

तच्छ्रुत्वा कोपयुक्तया शृगाल्याभिहितम् ।

यादृशं मम पाण्डित्यं तादृशं द्विगुणं तव ।
न जारो न च भर्ता च किं निरीक्षसि नग्निके ॥ ९४ ॥

एवं तस्य कथयतः पुनरन्येन जलचरेणागत्य निवेदितम् । भो यदहो त्वदीयं गृहमप्यपरेण महामकरेण संगृहीतम् । तच्छ्रुत्वासौ दुःखितमनास्तं गृहान्निःसारयितुमुपायं चिन्तयन्नाह । अहो पश्यत मे दैवम्

मित्रं ह्यमित्रतां यातमपरं मे प्रिया मृता ।
गृहमन्येन च व्याप्तं किमद्यापि भविष्यति ॥ ९५ ॥

अथवा युक्तमिदमुच्यते । छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्तीति ।

तत्किं करोम्यनेन सह युद्धं किंवा साम्नैव संबोध्य गृहान्निःसारयामि किंवा भेददानं करोमि । अथवामुमेव वानरं मित्रं पृच्छामि । उक्तं च ।

यः पृष्ट्वा कुरुते कार्यं प्रष्टव्यान्स्वान्हितान्गुरून् ।
न तस्य जायते विघ्नः कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ॥ ९६ ॥

इति विचिन्त्य भूयोपि जम्बूपादपमारूढं कपिमपृच्छत् । भो मित्र पश्य मे मन्दभाग्यतां यत्संप्रति गृहमपि मे बलवन्मकरेण रुद्धम् । तदहं पृच्छामि । कथय किं करोमि । सामादीनामुपायानां मध्ये कस्यात्र विषयः । स आह । भोः कृतघ्न मया निषिद्धोपि किं भूयो मामनुसरसि । नाहं तव मूर्खस्योपदेशमपि ददामि । उक्तं च यतः ।

उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे नरे ।
पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृही कृता ॥ ९७ ॥

वानर आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा १२.

कस्मिंश्चिदरण्ये वृक्षशाखाकृतकुलायौ पक्षिदंपती प्रतिवसतः स्म । अथ कदाचिन्मासे कालवृष्टिसमाहतासौम्यवातकम्पिततनुः कश्चिद्वानरस्तदेव वृक्षमूलमुपागतः । सोपि दन्तवीणां वादयन्संकुचितकरचरणश्चटकयाभिहितः ।

हस्तपादसमायुक्तो दृश्यसे पुरुषाकृतिः ।
शीतवातहतो मूढ कथं न कुरुषे गृहम् ॥ ९८ ॥

सोऽपि तदाकर्ण्य व्यचिन्तयत् । अहो आत्मसंतुष्टो जीवलोको यदेषा क्षुद्रचटकात्मानं बहु मन्यते ।

स्वचित्तकल्पितो गर्वः कस्य नाम न विद्यते ।
उत्क्षिप्य टिट्टिभी पादौ शेते भङ्गभयाद्दिवः ॥ ९९ ॥

एवं विचिन्त्य तामाह ।

सूचीमुखि दुराचारे रण्डे पण्डितमानिनि ।
तूष्णीं भव करिष्यामि नो चेत्त्वां निर्गृहीमहम् ॥ १०० ॥

एवं तेन निषिद्धापि पुनराश्रयकरणोपदेशेन तमुद्वेजयति । तदासौ तं वृक्षमारुह्य तस्याः कुलायं खण्डशः कृत्वा बभञ्ज । अतोऽहं ब्रवीमि ।

उपदेशो न दातव्यो यादृशे तादृशे जने ।
पश्य वानरमूर्खेण सुगृही निर्गृही कृता ॥ १०१ ॥

तच्छ्रुत्वा मकर आह । भो मित्र सापराधस्यापि मे कथय पूर्वस्नेहात् । वानर आह । नाहं करिष्यामि यतस्त्वयाहं भार्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षेपणाय नीतः । तदेतन्न युक्तम् । यद्यपि भार्या सर्वलोकादपि वल्लभा भवति तथापि न मित्रबान्धवादयो भार्यावाक्येन समुद्रे प्रक्षिप्यन्ते । तन्मूर्खो मूढचेतनो यतस्त्वया स्त्रियोऽर्थमेतत्कार्यमनुष्ठातुमारब्धम् । न हि स्त्रीणां कथंचिद्विश्वासमुपगच्छेत् ।

यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्धं च हारितम् ।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः ॥ १०२ ॥

मकर आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १३.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कोपि ब्राह्मणः। तस्य च प्रियातिप्राणप्रिया। सापि कुटुम्बेन समं प्रतिदिनं कलहं कुर्वाणा न क्षणमपि विश्राम्यति। सोपि ब्राह्मणः कलहमसहमानो भार्यावाल्लभ्यात्स्वकुटुम्बं परित्यज्य ब्राह्मण्या सह विप्रकृष्टदेशान्तरं गतः। अथ महाटवीमध्ये ब्राह्मण्याभिहितम्। यदार्यपुत्र तृषा मां बाधते। तदुदकं कुतोप्यानय। अथासौ तद्वचनानन्तरं यावदुदकं नीत्वागच्छति तावत्तां मृतामपश्यत्। अतिवल्लभतया विषादं कुर्वन्यावद्विलपति तावदाकाशे वाचं शृणोति। यदि भो ब्राह्मण त्वं स्वजीवितस्यार्धं ददासि तत्ते जीवति ब्राह्मणी। तद्ब्राह्मणेन शुचीभूय तिसृभिर्वाचाभिः स्वजीवितार्धं दत्तम्। वाक्यसममेव जीविता सा ब्राह्मणी। अथ तौ जलं पीत्वा वनफलानि भक्षयित्वा गन्तुमारब्धौ। ततः क्रमेण कस्यचिन्नगरस्य प्रदेशे पुष्पवाटिकां प्रविश्य ब्राह्मणो भार्यामभिहितवान्। भद्रे यावदहं भोजनं गृहीत्वा समागच्छामि तावत्त्वयात्र स्थातव्यम्। इत्यभिधाय ग्रामं गतः। अथ तस्यां पुष्पवाटिकायां पङ्गुररघट्टं खेलयमानो दिव्यगिरा गीतमुद्गिरति। तच्च श्रुत्वा कुसुमेषुणाभिहतया तया तत्सकाशं गत्वाभिहितम्। भद्र यदि मां न कामयसे तन्मदीया स्त्रीहत्या तव। पङ्गुराह। किं व्याधिग्रस्तेन मया करिष्यसि। साह। इतः प्रभृति यावज्जीवं मयात्मा भवतो दत्तः। इति ज्ञात्वा भवानप्यावाभ्यां सहागच्छतु। सोब्रवीत्। एवमस्तु। अथ ब्राह्मणो भोजनं गृहीत्वा समागत्य तया सह भोक्तु-

मारब्धः। साब्रवीत्। एष पङ्गुर्बुभुक्षितः। तदेतस्यापि कियन्तमपि ग्रासं देहीति। तथानुष्ठिते ब्राह्मण्याभिहितम्। भो विप्र सहायहीनस्त्वम्। यदा ग्रामान्तरं गच्छसि तदा मम वचनसहायोऽपि नास्ति। तत एनं पङ्गुं गृहीत्वा गच्छावः। सोऽब्रवीत्। त्वं न शक्नोम्यात्मानमात्मना वोढुं किं पुनरिमं पङ्गुम्। सा प्राह। यत्पेटाभ्यन्तरस्थमहं नेष्यामि। अथ तत्कृतकवचनव्यामोहितचित्तेन तेनापि प्रतिपन्नम्। तथानुष्ठिते चान्यस्मिन्दिने कूपोपकण्ठविश्रान्तो ब्राह्मणस्तया पङ्गुपुरुषासक्तया संप्रेर्य कूपान्तः पातितः। सापि पङ्गुं गृहीत्वा कस्मिंश्चिन्नगरे प्रविष्टा। तत्र च चौर्यरक्षानिमित्तं राजपुरुषैरितस्ततो भ्रमद्भिस्तन्मस्तकस्था पेटा दृष्ट्वा बलादाच्छिद्य राज्ञोऽग्रे नीता। यावत्तामुद्घाटयति राजा तावत्पङ्गुं ददर्श। ततः सा ब्राह्मणी विलापान्कुर्वती राजपुरुषपदैरेव तत्रागता राज्ञा पृष्टा। को वृत्तान्त इति। साब्रवीत्। ममैष भर्ता व्याधिग्रस्तो दायादसमूहैरुद्वेजितो मया स्नेहव्याकुलचित्तया शिरसि कृत्वा त्वत्सकाशमानीतः। एतच्छ्रुत्वा राजाब्रवीत्। यन्मम त्वं भगिनी। ग्रामद्वयं गृहीत्वा भर्त्रा सह भोगान्भुञ्जाना सुखेन तिष्ठ। अथ स ब्राह्मणो दैववशात्केनापि साधुना कूपादुत्तारितः परिभ्रमंस्तदेव नगरमायातः। तया दुष्टभार्यया दृष्टो राज्ञे निवेदितः। राजन् अयं मद्भर्तुर्वैरी समायातः। राज्ञापि वधार्थं समादिष्टः। सोऽब्रवीत्। देव अनया मम सत्कं किंचिद्गृहीतमस्ति। ततो यदि त्वं धर्मवत्सलस्ततो दापय। राजाब्रवीत्। भद्रे त्वयास्य सत्कं किंचिद्गृहीतमस्ति तत्समर्पय। सा प्राह। देव मया न किंचिद्गृहीतम्। ब्राह्मण आह। यन्मया त्रिवाचिकं

स्वजीवितार्धं तव दत्तम् । तद्देहि मे । अथ सा राजभयात्तत्रैव त्रिवाचिकमेव जीवितं मया दत्तमिति जल्पन्ती प्राणैर्विमुक्ता । ततः सविस्मयं राजाब्रवीत् । किमेतदिति । ब्राह्मणेनापि सकलोऽपि वृत्तान्तस्तस्मै निवेदितः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

यदर्थं स्वकुलं त्यक्तं जीवितार्धं च हारितम् ।
सा मां त्यजति निःस्नेहा कः स्त्रीणां विश्वसेन्नरः ॥ १०३ ॥

अथ तच्छ्रुत्वा मकर आह । भो वयस्य मे कृतद्रोहबुद्धेः परमकृपया ममोपरि प्रसादं कृत्वा शोभनोपायः कथ्यतां येनोपायेन सुखेन गृहं प्राप्नोमि । तच्छ्रुत्वा कपिराह । भो दुर्बुद्धे भवान्कश्चिनमपि न संविधास्यति । यथा ।

सतां वचनमादिष्टं यो मोहादवमन्यते ।
स एव नाशमाप्नोति सिंहाद्दासेरको यथा ॥ १०४ ॥

मकर आह कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १४.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मन्दमतिनामा रथकारः प्रतिवसति स्म । तेन स्वकर्मानभिज्ञेनोष्ट्री गृहीता । तस्याः खादनपानादिकं कुर्वन्कालं नयति । ततो महतोष्ट्रेण संगमो जातः । सा गर्भं दधार । अथ प्रसवसमये प्रसूता । दासेरको जातः । अथ नगरनिकटवाटिकायां धवखदिरपलाशाम्रजम्बून्यग्रोधादीनां पल्लवभक्षणादहर्निशं पीवरतनुरुष्ट्री संजाता । सोऽपि दासेरको महानुष्ट्रः संजातः । ततः स नित्यमेव दुग्धं नीत्वा कुटुम्बं परिपालयति । रथकारेण वल्लभत्वाद्दासेरकग्रीवायां घण्टा बद्धा । पश्चा-

द्रथकारो व्यचिन्तयत् । किमन्यैर्दुष्कृतकर्मभिः । एतदेवोष्ट्रीपरिपालनमस्य कुटुम्बस्य भरणपोषणे भव्यं जातम् । तत्किमन्येन व्यापारेण । तत एतस्या उपरि द्रम्मा गृह्यन्ते । एवं विचिन्त्य गृहमागत्य प्रियामाह । मयास्या उष्ट्र्या उपरि बहवो द्रम्मा ग्रहीतव्याः । ततस्त्वयैषा यत्नेन रक्षणीया यावदहमपरामुष्ट्रीं गृहीत्वागच्छामि । ततश्च द्रम्मानादाय गुर्जरग्रामे गत्वा करभाः संक्रीताः । अथ तेन महद्यूथं कृत्वा रक्षापुरुषाणां प्रतिवर्षं करभमेकं च निवेद्याहर्निशं दुग्धपानमादिष्टम् । एवं स रथकारो नित्यमेवोष्ट्रव्यापारं कुर्वन्सुखेन तिष्ठति । अथ ते दासेरका अधिष्ठानोपवन आहारार्थं गच्छन्ति । कोमलवल्लीर्भक्षयित्वा महासरसि पानीयं पीत्वा च सायं सर्वे मन्दंमन्दं लीलया गृह आगच्छन्ति । स च मदातिरेकात्पूर्वदासेरकः पृष्ठ आगत्य मिलति । ततस्तैरभिहितम् । अहो मन्दमतिरयं दासेरको यूथाद्भ्रष्टः पृष्ठे स्थित्वा घण्टां वादयन्नागच्छति । यदि कस्यापि दुष्टस्य सत्त्वस्य संदर्शे पतिष्यति तन्नूनं मरिष्यति । अथ तेषां तद्वनं गाहमानानां कश्चित्सिंहो घण्टारवमाकर्ण्य समायातः । यावदवलोकयति तावदुष्ट्रीदासेरकाणां यूथं गच्छति । एकस्तु पृष्ठे क्रीडां कुर्वन्वल्लीं चरन्यावद्गच्छति तावदन्यदासेरकाः पानीयं पीत्वा स्वगृहे गताः । सोपि चिरान्निष्क्रम्य यावद्दिशोवलोकयति तावन्न कथंचिन्मार्गं वेत्ति । यूथाद्भ्रष्टो महाशब्दं कुर्वन्मन्दंमन्दं यावत्किंचिद्दूरं गच्छति तावच्छब्दानुसारेण सज्जितक्रमो भूत्वा सिंहोग्रे स्थितः । यावदुष्ट्रः समीपमागतस्तावत्सिंहेनोल्ललयित्वा ग्रीवायां गृहीत्वा मारितः । अतोहं ब्रवीमि ।

सतां वचनमादिष्टं यो मोहादवमन्यते ।
स एव नाशमाप्नोति सिंहाद्वानरको यथा ॥ १०५ ॥

अथ तच्छ्रुत्वा मकर आह । भद्र ।

प्राहुः साप्तपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किंचिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ १०६ ॥

उपदेशोपदातॄणां नराणां हितमिच्छताम ।
इह लोके परत्र च व्यसनं नोपपद्यते ॥ १०७ ॥

ततः कृतघ्नस्य मे कुरु प्रसादमुपदेशप्रदानेन ।

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ॥ १०८ ॥

तदाकर्ण्य वानर आह । भद्र यद्येवं तद्गत्वा तेन सह युद्धं कुरु । उक्तं च ।

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत ।
नीचमल्पप्रदानेन समं तुल्यपराक्रमैः ॥ १०९ ॥

मकर आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत ।

कथा ११

अस्ति कस्मिंश्चिद्वने महाचतुरको नाम शृगालः प्रतिवसति स्म । तेन कदाचिदरण्ये स्वयंमृतो गजः समासादितः । तस्य समन्ताद्भ्रमति । परं कठिनत्वचं भेत्तुं न शक्नोति । तत्रान्तरे भ्रमंस्तत्र देशे कश्चित्सिंहः समायातः । तं दृष्ट्वा स क्षितितलविन्यस्तमौलिः प्रणम्य प्रोवाच । स्वामिन् त्वदीयो लाकुटिकः संस्त्वदर्थं गजं रक्षयामि । तद्भक्षयतु स्वामी । तं दृष्ट्वा सिंह आह । भो

नाहमन्यहतं सत्त्वं कदाचिद्भक्षयामि । तन्मया प्रसादीकृत एष ते गजः । तच्छ्रुत्वा सानन्दमाह । युक्तमेतत्स्वामिनः । उक्तं च ।

अन्त्यावस्थागतोऽपि महान्स्वगुणान्न जहाति न शुद्धतया ।
न श्वेतभावमुज्झति शङ्खः शिखिभुक्तमुक्तोऽपि ॥ ११० ॥

तदाकर्ण्य सिंहो गतः । अथ तस्मिन्गते कश्चिद्व्याघ्रः समायातः । तमपि दृष्ट्वासावचिन्तयत् । कथमेको दुरात्मा सिंहस्तावत्प्रणिपातेनापवाहितः । तदस्य कथमतिवाहनं भविष्यति । शूरोऽयं भेदं विना साध्यो न भविष्यति । उक्तं च ।

न यत्र शक्यते कर्तुं साम दानमथापि वा ।
भेदस्तत्र प्रयोक्तव्यो यतः स वशकारकः ॥ १११ ॥

यतः सर्वगुणसंपन्नोऽपि भेदेन बध्यते । उक्तं च ।

अन्तःस्थेनाविरुद्धेन सुवृत्तेनातिचारुणा ।
अन्तर्भिन्नेन संप्राप्तं मौक्तिकेन निबन्धनम् ॥ ११२ ॥

एवं संप्रधार्य तस्याभिमुखो भूत्वेषदुन्नतकंधरः प्रोवाच । माम अत्र भवानत्र मृत्युमुखे प्रविष्टः । एष गजो व्यापादितः सांप्रतं सिंहेन । स च मां रक्षपालं निधाय स्नानार्थं गतः । तेन च मम निवेदितं गच्छता । यदि व्याघ्रः समागच्छति तन्मम सुगुप्तं निवेदनीयं येन मया निर्व्याघ्रं वनं कार्यं यतो व्याघ्रेणैकेन मया हतो गजः शून्ये भक्षयित्वोच्छिष्टतां नीतः । तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तमनाः स आह । भो भागिनेय देहि मे प्राणदक्षिणां त्वया यतश्चिरायागतस्य तस्य मदीया किंवदन्ती नाख्येया । एवमुक्त्वा सत्वरं प्रनष्टः । अथ तस्मिन्गते कश्चिद्द्वानरः समायातः । तमपि दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । दृढदंष्ट्रोऽयम् । तदस्य पार्श्वाद्गजचर्मच्छेदं कार-

यामि । एवं निश्चित्य तमुवाच । भो भगिनीसुत चिराद्दृष्टोऽसि । अपरं बुभुक्षितः समागतस्त्वमतिथिश्च । एष गजः सिंहेन हतस्तिष्ठति । अहं तु रक्षपालः । अतो वदामि । मांसं भक्षयित्वा तृप्तिं कृत्वा व्रज तस्यावत्समागच्छति । स आह । माम यद्येवं तन्न कार्यं मे मांसाशनेन यतो जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति । उक्तं च ।

यच्छक्यं ग्रसितुं ग्रस्यं ग्रस्तं परिणमेच्च यत् ।
हितं च परिणामे यत्तदाद्यं भूतिमिच्छता ॥ ११३ ॥

तदहं यास्यामि । शृगाल आह । भो विश्वस्तो भक्षय त्वम् । तस्यागमनं दूरतोऽहं ते निवेदयिष्यामि । तथानुष्ठिते चर्मभेदं जातं विज्ञाय तेनाभिहितम् । भो भगिनीसुत गम्यतां गम्यताम् । एष सिंहः समायाति । तच्छ्रुत्वा सोऽपि प्रनष्टः । अथ यावदसौ वानरकृतद्वारेण तन्मांसं भक्षयति तावदपरः शृगालः संक्रुद्धः समायातः । तमपि दृष्ट्वेमं श्लोकमपठत् ।

उत्तमं प्रणिपातेन शूरं भेदेन योजयेत् ।
नीचमल्पप्रदानेन समशक्तिं पराक्रमैः ॥ ११४ ॥

ततस्तं जित्वा स्वदंष्ट्राभिर्विदार्य दिशोभाजं कृत्वा स्वयं सुखेन चिरकालं तन्मांसं बुभुजे । तत्त्वमपि युद्धेन तं परिभवं नीत्वा दिशोभाजं कुरु । नो चेद्विनाशमवाप्स्यसि । उक्तं च ।

संभाव्यं गोषु संपन्नं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ।
संभाव्यं स्त्रीषु चापल्यं संभाव्यं ज्ञातितो भयम् ॥ ११५ ॥

तथा च ।

सभक्ष्याणि विचित्राणि शिथिलाश्चैव योषितः ।

एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुध्यते ॥ ११६ ॥

मकर आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा १८.

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चित्राङ्गो नाम सारमेयः प्रतिवसति स्म । एकदा महद्दुर्भिक्षमभवत् । अन्नाभावेन सर्वापि सारमेयजातिर्निष्कुलतां गच्छति । अत्रान्तरे स चित्राङ्गः क्षुत्क्षामकण्ठः सुभिक्षं श्रुत्वान्यदेशं गतः । तत्र कस्मिन्गृहे शिथिलगृहिणीप्रसादेन तृप्तिं गच्छति । परं बहिर्निर्गतोऽन्यैः सारमेयैश्चतुर्दिशं दंष्ट्राभिर्विदार्यते । ततस्तेन विचिन्तितम् । अहो वरं स्वदेशो यत्र दुर्भिक्षेऽपि सुखेन स्थीयते न कोऽपि युद्धं करोति । तत्स्वदेशं गच्छामि । इत्यवधार्य तथाकरोत् । अथासौ देशान्तरात्समायातः सर्वैरपि स्वजनैः पृष्टः । भोश्चित्राङ्ग कथयास्माकं देशान्तरवार्ताम् । कीदृग्देशः । किं चेष्टितो लोक इति । स आह । किं कथ्यते देशस्य विषये ।

सुभक्ष्याणि विचित्राणि शिथिलाश्चैव योषितः ।
एको दोषो विदेशस्य स्वजातिर्यद्विरुध्यते ॥ ११७ ॥

सोऽपि तच्छ्रुत्वा मरणे कृतनिश्चयो भूत्वा वानरमनुज्ञाप्य स्वाश्रयं गतः । तत्र च तेन गृहप्रविष्टेन सह विग्रहं कृत्वा तं व्यापाद्य स्वाश्रयं सुखेनाधिष्ठितवान् । अथ साध्विदमुच्यते ।

अकृत्वा पौरुषं या श्रीः किं तयापि सुभोग्यया ।
जरद्गवोऽपि नाश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥ ११८ ॥

॥ इति समाप्तं लब्धप्रणाशं नाम चतुर्थं तन्त्रम् ॥

अथेदमारभ्यते परीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रं यस्यायमादिमः श्लोकः ।

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते ।

कथा १

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पाटलिपुत्रं नाम नगरम् । तत्र मणिभद्रो नाम श्रेष्ठी प्रतिवसति स्म । तस्य च धर्मार्थकामकर्माणि कुर्वतो विधिवशाद्धनक्षयः संजातः । ततो विभवक्षयादपमानपरंपरया परं विषादं गतः । रात्रौ सुप्तश्चिन्तितवान् । अहो धिगियं दरिद्रता । उक्तं च ।

शीलं शौचं क्षान्तिर्दाक्षिण्यं मधुरता कुले जन्म ।
न विराजन्ति हि सर्वे वित्तविहीनस्य पुरुषस्य ॥ २ ॥
मानो वा दर्पो वा विज्ञानं विभ्रमः सुबुद्धिर्वा ।
सर्वं प्रणश्यति समं वित्तविहीनो यदा पुरुषः ॥ ३ ॥
प्रतिदिवसं याति लयं वसन्तवाताहतेव शिशिरश्रीः ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामपि कुटुम्बभरचिन्तया सततम् ॥ ४ ॥
नश्यति विपुलमतेरपि बुद्धिः पुरुषस्य मन्दविभवस्य ।
घृतलवणतैलतण्डुलवस्त्रेन्धनचिन्तया सततम् ॥ ५ ॥
गगनमिव नष्टतारं शुष्कं सरः श्मशानमिव रौद्रम् ।
प्रियदर्शनमपि रूक्षं भवति गृहं धनविहीनस्य ॥ ६ ॥
न विभाव्यन्ते लघवो वित्तविहीनाः पुरोपि निवसन्तः ।
सततं जातविनष्टाः पयसामिव बुद्बुदाः पयसि ॥ ७ ॥

सुकुलं कुशलं सुजनं विहाय कुलकुशलशीलविकलेपि ।
आढ्ये कल्पतराविव नित्यं रज्यन्ति जननिवहाः ॥ ८ ॥
विकलमिह पूर्वसुकृतं विद्यावन्तोपि कुलसमुद्भूताः ।
यस्य यदा विभवः स्यात्तस्य तदा दासतां यान्ति ॥ ९ ॥
लघुरयमाह न लोकः कामं गर्जन्तमपि पतिं पयसाम् ।
सर्वमलज्जाकरमिह यत्कुर्वन्तीह परिपूर्णाः ॥ १० ॥

एवं संप्रधार्य भूयोप्यचिन्तयत् । यदहमनशनं कृत्वा प्राणानुत्सृजामि । किमनेन व्यर्थजीवितव्यसनेन । एवं निश्चयं कृत्वा सुप्तः । अथ तस्य स्वप्ने पद्मनिधिः क्षपणकरूपी दर्शनं गत्वा प्रोवाच । भोः श्रेष्ठिन् मा त्वं वैराग्यं गच्छ । अहं पद्मनिधिस्तव पूर्वपुरुषोपार्जितः । तदनेनैव रूपेण प्रातस्त्वद्गृहमागमिष्यामि । तत्त्वयाहं लकुटप्रहारेण शिरसि ताडनीयो येन कनकमयो भूत्वाक्षयो भवामि । अथ प्रातः प्रबुद्धः सन्स्वप्नं स्मरंश्चिन्ताचक्रमारूढस्तिष्ठति । अहो सत्योयं स्वप्नः किंवासत्यो भविष्यति न ज्ञायते । अथवा नूनं मिथ्या भाव्यं यतोहं केवलं वित्तमेव चिन्तयामि । उक्तं च ।

व्याधितेन सशोकेन चिन्ताग्रस्तेन जन्तुना ।
कामार्त्तेनाथ मत्तेन दृष्टः स्वप्नो निरर्थकः ॥ ११ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तस्य भार्यया कश्चिन्नापितः पादप्रक्षालनायाहूतः । अत्रान्तरे च यथानिर्दिष्टः क्षपणकः सहसा प्रादुर्बभूव । अथ स तमालोक्य प्रहृष्टमना यथासन्नकाष्ठदण्डेन तं शिरस्यताडयत् । सोपि सुवर्णमयो भूत्वा तत्क्षणाद्भूमौ निपतितः । अथ तं स श्रेष्ठी निभृतं स्वगृहमध्ये कृत्वा नापितं संतोष्य प्रोवाच । यदेतद्धनं

वस्त्राणि च मया दत्तानि गृहाण । भद्र पुनः कस्यचिन्नाख्येयो वृत्तान्तः । नापितोऽपि स्वगृहं गत्वा व्यचिन्तयत् । नूनमेते सर्वेऽपि नग्नकाः शिरसि दण्डहताः काञ्चनमया भवन्ति । तदहमपि प्रातः प्रभूतानाहूय लकुटैः शिरसि हन्मि येन प्रभूतं हाटकं मे भवति । एवं चिन्तयतो महता कष्टेन निशातिचक्राम । अथ प्रभातेऽभ्युत्थाय बृहल्लकुटमेकं प्रगुणीकृत्य क्षपणकविहारं गत्वा जिनेन्द्रस्य प्रदक्षिणात्रयं विधाय जानुभ्यामवनिं गत्वा वक्त्रद्वारन्यस्तोत्तरीयाञ्चलस्तारस्वरेणेमं श्लोकमपठत् ।

जयन्ति ते जिना येषां केवलज्ञानशालिनाम् ।
आजन्मनः स्मरोत्पत्तौ मानसेनोषरायितम् ॥ १२ ॥

अन्यच्च ।

सा जिह्वा या जिनं स्तौति तच्चित्तं यज्जिने रतम् ।
तावेव च करौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥ १३ ॥

तथा च ।

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यानङ्गशरातुरं जनमिमं त्रातापि नो रक्षसि ।
मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्
सेर्ष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बौद्धो जिनः पातु वः ॥ १४ ॥

एवं संस्तुत्य ततः प्रधानक्षपणकमासाद्य क्षितिनिहितजानुचरणो नमोऽस्तु वन्द इत्युच्चार्य लब्धधर्मवृद्ध्याशीर्वादः सुखमालिकानुग्रहलब्धव्रतादेश उत्तरीयनिबद्धग्रन्थिः सप्रश्रयमिदमाह । भगवन्नद्य विहरणक्रिया समस्तमुनिसमेतेनास्मद्गृहे कर्तव्या । स आह । भोः श्रावक धर्मज्ञोऽपि किमेवं वदसि । किं वयं ब्राह्मणस-

मानो यत आमन्त्रणं करोषि । वयं सदैव तत्कालपरिचर्यया भ्रमन्तो भक्तिभाजं श्रावकमवलोक्य तस्य गृहे गच्छामस्तेन कृच्छ्रादभ्यर्थिताः । तद्गृहे प्राणधारणमात्रामशनक्रियां कुर्मः । तद्गम्यतां नैवं भूयोपि वाच्यम् । तच्छ्रुत्वा नापित आह । भगवन् वेद्म्यहं युष्मद्धर्मम् । परं भवतो बहुश्रावका आह्वयन्ति । सांप्रतं पुनः पुस्तकाच्छादनयोग्यानि कर्पटानि बहुमूल्यानि प्रगुणीकृतानि । तथा पुस्तकानां लेखनाय लेखकानां च वित्तं दत्तमास्ते । तत्सर्वथा तत्कालोचितं कार्यम् । ततो नापितोपि स्वगृहं गतः । तत्र च गत्वा खादिरमयं लकुटं सज्जीकृत्य कपाटयुगलं द्वारे समाधाय सार्धप्रहरद्वयोद्देशे भूयोपि विहारद्वारमाश्रित्य सर्वान्क्रमेण निष्क्रामतो गुरुप्रार्थनया स्वगृहमानयत् । तेपि सर्वे कर्पटवित्तलोभेन भक्तियुक्तानपि परिचितश्रावकान्परित्यज्य प्रहृष्टमनसस्तस्य पृष्ठतो ययुः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

एकाकी गृहसंत्यक्तः पाणिपात्रो दिगम्बरः ।
सोपि संबाध्यते लोके तृष्णया पश्य कौतुकम् ॥ १५ ॥
जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते ॥ १६ ॥

अपरं गृहमध्ये तान्प्रवेश्य द्वारं निभृतं विधाय लकुटप्रहारैः शिरस्यताडयत् । तेपि ताड्यमाना एके मृता अन्ये भिन्नमस्तकाः फूत्कर्तुमुपचक्रमिरे । अत्रान्तरे तमाक्रन्दमाकर्ण्य कोटरक्षपालैरभिहितम् । भो भोः किमयं महान्कोलाहलो नगरमध्ये । तद्गम्यतां गम्यताम् । ते च सर्वे तदादेशकारिणस्तत्सहिता वेगात्तद्गृहं गताः । तावद्रुधिरप्लावितदेहाः पलायमाना नग्नका दृष्टाः । तैः स नापितो

बद्धः । हतशेषैः सह धर्माधिष्ठानं नीतः । तैर्नापितः पृष्टः । भोः किमेतद्भवता कुकृत्यमनुष्ठितम् । स आह । किं करोमि । मया श्रेष्ठिमणिभद्रगृहे दृष्ट एवंविधो व्यतिकरः । सोऽपि सर्वं मणिभद्रवृत्तान्तं यथादृष्टमकथयत् । ततः श्रेष्ठिनमाहूय भणितवन्तः । भोः श्रेष्ठिन् किं त्वया कश्चित्क्षपणको व्यापादितः । ततस्तेनापि सर्वः क्षपणकवृत्तान्तस्तेषां निवेदितः । अथ तैरभिहितम् ।

अहो शूलमारोप्यतामसौ दुष्टात्मा कुपरीक्षितकारी नापितः । तथानुष्ठिते तैरभिहितम् ।

कुदृष्टं कुपरिज्ञातं कुश्रुतं कुपरीक्षितम् ।
तन्नरेण न कर्तव्यं नापितेनात्र यत्कृतम् ॥ १७ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

अपरीक्ष्य न कर्तव्यं कर्तव्यं सुपरीक्षितम् ।
पश्चाद्भवति संतापो ब्राह्मणी नकुले यथा ॥ १८ ॥

मणिभद्र आह । कथमेतत् । ते धर्माधिकारिणः प्रोचुः ।

कथा २.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने देवशर्मा नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तस्य भार्या प्रसूता सुतमजनयत् । तस्मिन्नेव दिने नकुली नकुलं प्रसूता । अथ सा सुतवत्सला दारकवत्तमपि नकुलं स्तन्यदानाभ्यङ्गपोषणादिभिः पुपोष । परं तस्य न विश्वसिति यत्कदाचिदेष स्वजातिदोषवशादस्य दारकस्य विरुद्धमाचरिष्यतीति । एवं जानाति स्वचित्ते । उक्तं च ।

कुपुत्रोऽपि भवेत्पुंसां हृदयानन्दकारकः ।
दुर्विनीतः कुरूपोऽपि मूर्खोऽपि व्यसनी खलः ॥ १९ ॥
एवं च भाषते लोकश्चन्दनं किल शीतलम् ।
पुत्रगात्रस्य संस्पर्शश्चन्दनादतिरिच्यते ॥ २० ॥
सौहृदस्य न वाञ्छन्ति जनकस्य हितस्य च ।
लोकाः प्रपालकस्यापि यथा पुत्रस्य बन्धनम् ॥ २१ ॥

अथ सा कदाचिच्छय्यायां पुत्रं शाययित्वा जलकुम्भमादाय पतिमुवाच । ब्राह्मण जलार्थमहं तडागे यास्यामि । त्वया पुत्रोऽयं नकुलाद्रक्षणीयः । अथ तस्यां गतायां पृष्ठे ब्राह्मणोऽपि शून्यं गृहं मुक्त्वा भिक्षार्थं क्वचिन्निर्गतः । अत्रान्तरे दैववशात्कृष्णसर्पो बिलान्निष्क्रान्तः । नकुलोऽपि तं स्वभाववैरिणं मत्वा भ्रातू रक्षणार्थं सर्पेण सह युद्ध्वा सर्पं खण्डशः कृतवान् । ततो रुधिराप्लावितवदनः सानन्दं स्वव्यापारप्रकाशनार्थं मातुः संमुखो गतः । मातापि तं रुधिरक्लिन्नमुखमवलोक्य शङ्कितचित्ता यदनेन दुरात्मना दारको भक्षित इति विचिन्त्य कोपात्तस्योपरि तं जलकुम्भं चिक्षेप । एवं सा नकुलं व्यापाद्य यावत्प्रलपन्ती गृह आगच्छति तावत्सुतस्तथैव सुप्तस्तिष्ठति । समीपे कृष्णसर्पं खण्डशः कृतमवलोक्य पुत्रवधशोकेनात्मशिरो वक्षःस्थलं च ताडयितुमारब्धा । अत्रान्तरे ब्राह्मणो गृहीतनिर्वापः समायातो यावत्पश्यति तावत्पुत्रशोकाभितप्ता ब्राह्मणी प्रलपति । भो भो लोभात्मन् लोभाभिभूतेन त्वया न कृतं मद्वचः । तदनु तव सांप्रतं पुत्रमृत्युदुःखवृक्षफलम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

अतिलोभो न कर्तव्यो लोभं नैव परित्यजेत् ।

अतिलोभाभिभूतस्य चक्रं भ्रमति मस्तके ॥ २२ ॥

ब्राह्मण आह । कथमेतत् । सा प्राह ।

कथा ३.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परस्परं मित्रतां गता वसन्ति स्म । ते चापि दारिद्र्योपहताः परस्परं मन्त्रं चक्रुः । अहो धिगियं दरिद्रता । उक्तं च ।

वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं
जलेन हीनं बहुकण्टकावृतम् ।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलं
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ २३ ॥

तथा च ।

स्वामी द्वेष्टि सुसेवितोपि सहसा प्रोज्झन्ति सद्बान्धवा
राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्फारीभवन्त्यापदः ।
भार्या साधुसुवंशजापि भजते नो यान्ति मित्राणि च
न्यायारोपितविक्रमाण्यपि नृणां येषां न हि स्याद्धनम् ॥ २४ ॥

शूरः सुरूपः सुभगश्च वाग्मी
शस्त्राणि शास्त्राणि विदांकरोति ।
अर्थं विना नैव यशश्च मानं
प्राप्नोति मर्त्योत्र मनुष्यलोके ॥ २५ ॥

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव
वाह्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २६ ॥

तद्गच्छामः कुत्रचिदर्थाय । इति संमन्त्र्य स्वदेशं पुरं च स्वसुहृत्सहितं बान्धवयुतं गृहं च परित्यज्य प्रस्थिताः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

सत्यं परित्यजति मुञ्चति बन्धुवर्गं
शीघ्रं विहाय जननीमपि जन्मभूमिम् ।
संत्यज्य गच्छति विदेशमभीष्टलोकं
चिन्ताकुलीकृतमतिः पुरुषोऽत्र लोके ॥ २७ ॥

एवं क्रमेण गच्छन्तोऽवन्तीं प्राप्ताः । तत्र सिप्राजले कृतस्नाना महाकालं प्रणम्य यावन्निर्गच्छन्ति तावद्भैरवानन्दो नाम योगी संमुखो बभूव । ततस्तं ब्राह्मणोचितविधिना संभाव्य तेनैव सह तस्य मठं जग्मुः । अथ तेन ते पृष्टाः । कुतो भवन्तः समायाताः । क्व यास्यथ । किं प्रयोजनम् । ततस्तैरभिहितम् । वयं सिद्धियात्रिकास्तत्र यास्यामो यत्र धनाप्तिर्मृत्युर्वा भविष्यतीत्येष निश्चयः । उक्तं च ।

दुष्प्राप्याणि बहूनि च लभ्यन्ते वाञ्छितानि द्रविणानि ।
अवसरतुलिताभिरलं तनुभिः साहसिकपुरुषाणाम् ॥ २८ ॥

तथा च ।

पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति ।
दैवमचिन्त्यं कारणबलवान्ननु पुरुषकारोऽपि ॥ २९ ॥
अभिमतसिद्धिरशेषा भवति हि पुरुषस्य पुरुषकारेण ।
दैवमिति यदपि कथयसि पुरुषगुणः सोऽप्यदृष्टाख्यः ॥ ३० ॥

भयमतुलं गुरुलोकात्तृणमिव तुलयन्ति साधु साहसिकाः ।
प्राणानद्भुतमेतच्चरितं चरितं ह्युदाराणाम् ॥ ३१ ॥
क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।
मधुभिन्मथनायस्तैराश्लिष्यति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥ ३२ ॥
तस्य कथं न चला स्यात्पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ।
मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥ ३३ ॥
दुरधिगमः परभागो यावत्पुरुषेण पौरुषं न कृतम् ।
जयति तुलामधिरूढो भास्वानिह जलदपटलानि ॥ ३४ ॥

तत्कथ्यतामस्माकं कश्चिद्धनोपायो विवरप्रवेशशाकिनीसाधनश्मशानसेवनमहामांसविक्रयसाधकवर्तिप्रभृतीनामेकतम इति । अद्भुतशक्तिर्भवाञ्श्रूयते । वयमप्यतिसाहसिकाः । उक्तं च ।

महान्त एव महतामर्थं साधयितुं क्षमाः ।
ऋते समुद्रादन्यः को बिभर्ति वडवानलम् ॥ ३५ ॥

भैरवानन्दोऽपि तेषां सिद्ध्यर्थं बहूपायं सिद्धिवर्तिचतुष्टयं कृत्वार्पयत् । आह च । गम्यतां हिमालयदिशि । तत्र संप्राप्तानां यत्र वर्तिः पतिष्यति तत्र निधानं प्राप्स्यथासंदिग्धम् । तत्र स्थानं खनित्वा निधिं गृहीत्वा व्याघुट्यताम् । तथानुष्ठिते तेषां गच्छतामेकतमस्य हस्ताद्वर्तिर्निपपात । अथासौ यावत्तं प्रदेशं खनति तावत्ताम्रमयी भूमिः । ततस्तेनाभिहितम् । अहो गृह्यतां स्वेच्छया ताम्रम् । अन्ये प्रोचुः । भो मूढ किमनेन क्रियते । तत्प्रभूतमपि दारिद्र्यं न नाशयति । तदुत्तिष्ठाग्रतो गच्छामः । सोऽब्रवीत् । यान्तु भवन्तो । नाहमग्रे यास्यामि । एवमभिधाय ताम्रं यथेच्छया गृहीत्वा प्रथमो निवृत्तः । ते त्रयोऽप्यग्रे प्रस्थिताः ।

अथ किंचिन्मात्रं गतस्याग्रेसरस्थं वर्तिर्निपपात । सोपि यावत्खनितुमारब्धस्तावद्रूप्यमयी क्षितिः । ततः प्रहर्षितः प्राह । यद्भो गृह्यतां यथेच्छया रूप्यम् । नाग्रे गन्तव्यम् । तावूचतुः । भोः पृष्ठतस्ताम्रमयी भूमिरग्रतो रूप्यमयी । तन्नूनमग्रे सुवर्णमयी भविष्यति । तदनेन प्रभूतेनापि दारिद्र्यनाशो न भवति । तदावामग्रे यास्यावः । एवमुक्त्वा द्वावप्यग्रे प्रस्थितौ । सोपि स्वशक्त्या रूप्यमादाय निवृत्तः । तयोरपि गच्छतोरेकस्याग्रे वर्तिः पपात । सोपि प्रहृष्टो यावत्खनति तावत्सुवर्णभूमिं दृष्ट्वा द्वितीयं प्राह । भो गृह्यतां स्वेच्छया सुवर्णम् । सुवर्णादन्यन्न किंचिदुत्तमं भविष्यति । स प्राह । मूढ न किंचिद्वेत्सि । प्राक्ताम्रं ततो रूप्यं ततः सुवर्णं तन्नूनमतः परं रत्नानि भविष्यन्ति येषामेकतमेनापि दारिद्र्यनाशो भवति । तदुत्तिष्ठाग्रे गच्छावः । किमनेन भारभूतेनापि प्रभूतेन । स आह । गच्छतु भवान् । अहमत्र स्थितस्त्वां प्रतिपालयिष्यामि । तथानुष्ठिते सोपि गच्छन्नेकाकी ग्रीष्मार्कप्रतापसंतप्ततनुः पिपासाकुलितः सिद्धिमार्गच्युत इतश्चेतश्च बभ्राम । अथ भ्राम्यन्स्थलोपरि पुरुषमेकं रुधिरप्लावितगात्रं भ्रमच्चक्रमस्तकमपश्यत् । ततो द्रुततरं गत्वा तमवोचत् । भोः को भवान् । किमेवं चक्रेण भ्रमता शिरसि तिष्ठसि । तत्कथय मे यदि कुत्रचिज्जलमस्ति । एवं तस्य प्रवदतस्तच्चक्रं तत्क्षणात्तस्य शिरसो ब्राह्मणमस्तके चटितम् । स आह । भद्र किमेतत् । स आह । यन्ममाप्येवमेवैतच्छिरसि चटितम् । तत्कथय कदैतदुत्तरिष्यति । महती मे वेदना वर्तते । स आह । यदा त्वमिव कश्चिद्धृतसिद्धिवर्तिरेवमागत्य त्वामालापयिष्यति तदा तस्य

मस्तके चटिष्यति । स आह । कियान्कालस्तवैवं स्थितस्य । स आह । सांप्रतं को राजा धरणीतले । स आह । वीणावत्सराजः। स आह । अहं तावत्कालसंख्यां न जानामि । परं यदा रामो राजासीत्तदाहं दारिद्र्योपहतः सिद्धिवर्तिमादायानेन पथा समायातः । ततो मयान्यो नरो मस्तकधृतचक्रो दृष्टः पृष्टश्च । ततश्चैतज्जातम् । स आह । भद्र कथं तवैवं स्थितस्य भोजनजलप्राप्तिरासीत् । स आह । भद्र धनदेन निधानहरणभयात्सिद्धानामेतद्भयं दर्शितम् । तेन कश्चिदपि नागच्छति । यदि कश्चिदायाति स क्षुत्पिपासानिद्रारहितो जरामरणवर्जितः केवलमेवं वेदनामनुभवतीति । तदाज्ञापय मां मुक्तोऽस्मि । सांप्रतं स्वगृहं यास्यामि । इत्युक्त्वा गतः । अथ तस्मिंश्चिरयति स सुवर्णसिद्धिस्तस्यान्वेषणपरस्तत्पदपङ्क्त्या यावत्किंचिद्वनान्तरमागच्छति तावद्रुधिरप्लावितशरीरस्तीक्ष्णचक्रेण मस्तके भ्रमता सवेदनः क्वणन्नुपविष्टस्तिष्ठति । ततः समीपवर्तिना भूत्वा सवाष्पं पृष्टः । भद्र किमेतत् । स आह । विधिनियोगः । स आह । कथं तत् । कथय कारणमेतस्य । सोऽपि तेन पृष्टः सर्वं चक्रवृत्तान्तमकथयत् । तच्छ्रुत्वासौ तं विगर्हयन्निदमाह । भो निषिद्धस्त्वं मयानेकशो न शृणोषि मे वाक्यम् । तत्किं क्रियते । विद्यावानपि कुलीनोऽपि बुद्धिरहितः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥ ३९ ॥

चक्रधर आह । कथमेतत् । सुवर्णसिद्धिराह ।

कथा ४.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणपुत्राः परं मित्रभावमुपगता वसन्ति स्म । तेषां त्रयः शास्त्रपारं गताः परं तु बुद्धिरहिताः । एकस्तु बुद्धिमान्केवलं शास्त्रपराङ्मुखः । अथ तैः कदाचिन्मित्रैर्मन्त्रितम् । को गुणो विद्याया येन देशान्तरं गत्वा भूपतीन्परितोष्यार्थोपार्जना न क्रियते । तत्पूर्वदेशं गच्छामः । तथानुष्ठिते किंचिन्मार्गं गत्वा तेषां ज्येष्ठतरः प्राह । अहो अस्माकमेकश्चतुर्थो मूढः केवलं बुद्धिमान् । न च राजप्रतिग्रहो बुद्ध्या लभ्यते विद्यां विना । तन्नास्मै स्वोपार्जितं दास्यामि । तद्गच्छतु गृहम् । ततो द्वितीयेनाभिहितम् । भोः सुबुद्धे गच्छ त्वं स्वगृहे यतस्ते विद्या नास्ति । ततस्तृतीयेनाभिहितम् । अहो न युज्यत एवं कर्तुं यतो वयं बाल्यात्प्रभृत्येकत्र क्रीडिताः । तदागच्छतु महानुभावोऽस्मदुपार्जितवित्तस्य संविभागी भविष्यतीति । उक्तं च ।

किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूरिव केवला ।
या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभुज्यते ॥ ३७ ॥

तथा च ।

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां च वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ३८ ॥

तदागच्छत्वेषोऽपीति । तथानुष्ठिते तैर्मार्गाश्रितैरटव्यां मृतसिंहस्यास्थीनि दृष्टानि । ततश्चैकेनाभिहितम् । यदहो विद्याप्रत्ययः क्रियते । किंचिदेतत्सत्त्वं मृतं तिष्ठति । तद्विद्याप्रभावेन जीवसहितं कुर्मः । अहमस्थिसंचयं करोमि । ततश्चैकेनौत्सुक्यादस्थिसंचयः

कृतः। द्वितीयेन चर्ममांसरुधिरं संयोजितम् । तृतीयोपि याव-ज्जीवं संचारयति तावत्सुबुद्धिना निषिद्धः। भोस्तिष्ठतु भवान्। एष सिंहो निष्पाद्यते। यद्येनं सजीवं करिष्यसि ततः सर्वानपि व्यापादयिष्यति । इति तेनाभिहितः स आह । धिङ्मूर्ख नाहं विद्याया विफलतां करोमि। ततस्तेनाभिहितम्। तर्हि प्रतीक्षस्व क्षणं यावदहं वृक्षमारोहामि। तथानुष्ठिते यावत्सजीवः कृतस्ता-वत्ते त्रयोपि सिंहेनोत्थाय व्यापादिताः। स च पुनर्वृक्षादवतीर्य गृहे गतः। अतोहं ब्रवीमि।

वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा।
बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः॥ ३९॥

अतः परमुक्तं च।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः॥ ४०॥

चक्रधर आह। कथमेतत्। सोब्रवीत्।

कथा ८.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने चत्वारो ब्राह्मणाः परस्परं मित्रत्वमापन्ना वसन्ति स्म। बालभावे तेषां मतिरजायत। भो देशान्तरं गत्वा विद्याया उपार्जनं क्रियते । अथान्यस्मिन्दिवसे ब्राह्मणाः परस्परं निश्चयं कृत्वा विद्योपार्जनार्थं कन्यकुब्जे गताः। तत्र च विद्यामठे गत्वा पठन्ति। एवं द्वादशाब्दानि यावदेकचित्ततया विद्याकुशला-स्ते सर्वे संजाताः। ततस्तैश्चतुर्भिर्मिलित्वोक्तम्। वयं सर्वविद्या-पारं गताः। तदुपाध्यायमुत्कलापयित्वा स्वदेशं गच्छामः । तथैव

क्रियतामित्युक्त्वा ब्राह्मणा उपाध्यायमुत्कलापयित्वानुज्ञां लब्ध्वा पुस्तकानि नीत्वा प्रचलिताः । यावत्किंचिन्मार्गं यान्ति तावद्द्वौ पन्थानौ समायातौ । उपविष्टाः सर्वे । तत्रैकः प्रोवाच । केन मार्गेण गच्छामः । एतस्मिन्समये तस्मिन्पत्तने कश्चिद्वणिक्पुत्रो मृतः । तस्य दाहार्थे महाजनो गतोभूत् । ततश्चतुर्णां मध्यादेकेन पुस्तकमवलोकितम् । महाजनो येन गतः स पन्था इति तन्महाजनमार्गेण गच्छामः । अथ ते पण्डिता यावन्महाजनमेलापकेन सह यान्ति तावद्रासभः कश्चित्तत्र श्मशाने दृष्टः । अथ द्वितीयेन पुस्तकमुद्घाट्यावलोकितम् ।

आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे ।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ४१ ॥

तदहो अयमस्मदीयो बान्धवः । ततः कश्चित्तस्य ग्रीवायां लगति । कोपि पादौ प्रक्षालयति । अथ यावद्दिशामवलोकनं ते पण्डिताः कुर्वन्ति तावत्कश्चिदुष्ट्रो दृष्टः । तैश्चोक्तम् । एतत्किम् । तावत्तृतीयेन पुस्तकमुद्घाट्योक्तम् । धर्मस्य त्वरिता गतिः । एष धर्मस्तावत् । चतुर्थेनोक्तम् । इष्टं धर्मेण योजयेत् । अथ तैश्च रासभ उष्ट्रग्रीवायां बद्धः । केनचिद्रजकस्याग्रे कथितम् । यावद्रजकस्तेषां मूर्खपण्डितानां प्रहारकरणाय समायातस्तावत्ते प्रनष्टाः यावदग्रे किंचित्स्तोकं मार्गं यान्ति तावत्काचिन्नद्यासादिता । तत्तस्या जलमध्ये पलाशपत्त्रमायातं दृष्ट्वा पण्डितेनैकेनोक्तम् । आगमिष्यति यत्पत्त्रं तदस्मांस्तारयिष्यति । एतत्कथयित्वा तत्पत्त्रस्योपरि पतितो यावन्नद्या नीयते तावत्तं नीयमानमवलोक्यान्येन पण्डितेन केशान्तं गृहीत्वोक्तम् ।

सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पण्डितः ।
अर्धेन कुरुते कार्यं सर्वनाशो हि दुःसहः ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तस्य शिरश्छेदो विहितः । अथ तैश्च पश्चाद्गत्वा कश्चिद्ग्राम आसादितः । तेऽपि ग्रामीणैर्निमन्त्रिताः पृथक्पृथग्गृहेषु नीताः । तत एकस्य सूत्रिका घृतखण्डसंयुक्ता भोजने दत्ता । ततो विचिन्त्य पण्डितेनोक्तम् । यद्दीर्घसूत्री विनश्यति । एवमुक्त्वा भोजनं परित्यज्य गतः । तथा द्वितीयस्य मण्डका दत्ताः । तेनाप्युक्तम् । अतिविस्तरविस्तीर्णं न तद्भवेच्चिरायुषम् । स च भोजनं त्यक्त्वा गतः । अथ तृतीयस्य वटिकाभोजनं दत्तम् । तत्रापि पण्डितेनोक्तम् । छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति । एवं तेऽपि त्रयः पण्डिताः क्षुत्क्षामकण्ठा लोकैर्हास्यमानास्ततः स्थानात्स्वदेशं गताः । अथ सुवर्णसिद्धिराह । यत्त्वं लोकव्यवहारमजानन्मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः । तत ईदृशीमवस्थामुपगतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

अपि शास्त्रेषु कुशला लोकाचारविवर्जिताः ।
सर्वे ते हास्यतां यान्ति यथा ते मूर्खपण्डिताः ॥ ४३ ॥

तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह । अहो अकारणमेतत् । बहुबुद्ध्योऽपि विनश्यन्ति दुष्टदैवेन नाशिताः । स्वल्पबुद्धयोऽप्येकस्मिन्कुले नन्दन्ति संततम् । उक्तं च ।

अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि गृहे न जीवति ॥ ४४ ॥

तथा च ।

शतबुद्धिः कृतोन्नामः सलम्बश्च सहस्रधीः ।
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले ॥ ४५ ॥

सुवर्णसिद्धिराह । कथमेतत् । स आह ।

कथा ६.

कस्मिंश्चिज्जलाशये शतबुद्धिः सहस्रबुद्धिश्च द्वौ मत्स्यौ निवसतः । अथ तयोरेकबुद्धिर्नाम मण्डूको मित्रतां गतः । एवं ते त्रयोपि जलतीरे कंचित्कालं वेलायां सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभूय भूयोपि सलिलं प्रविशन्ति । अथ कदाचित्तेषां गोष्ठीगतानां जालहस्तधीवराः प्रभूतैर्मत्स्यैर्व्यापादितैर्मस्तके विधृतैरस्तमनवेलायां तस्मिञ्जलाशये समायाताः । ततः सलिलाशयं दृष्ट्वा मिथः प्रोचुः । अहो बहुमत्स्योयं ह्रदो दृश्यते स्वल्पसलिलश्च । तत्प्रभाते-त्रागमिष्यामः । एवमुक्त्वा स्वगृहं गताः । मत्स्याश्च विषण्णवदना मिथो मन्त्रं चक्रुः । ततो मण्डूक आह । भोः शतबुद्धे श्रुतं धीवरोक्तं भवद्भ्याम् । तत्किमत्र युज्यते कर्तुं । पलायनमवष्टम्भं वा । यत्कर्तुं युक्तं भवति तदादिश्यतामद्य । तच्छ्रुत्वा सहस्रबुद्धिः प्रहस्य प्राह । भोः पुत्र मा भैषीर्यतो वचनस्मरणमात्रादेव भयं न कार्यम् । न भेतव्यम् । उक्तं च ।

सर्पाणां च खलानां च सर्वेषां दुष्टचेतसाम् ।
अभिप्राया न सिद्ध्यन्ति तेनेदं वर्तते जगत् ॥ ४६ ॥

तत्तावत्तेषामागमनमपि न संपत्स्यते । भविष्यति वा तर्हि त्वां बुद्धिप्रभावेनात्मसहितं रक्षयिष्यामि यतोनेकां सलिलगतिचर्यामहं जानामि । तदाकर्ण्य शतबुद्धिराह । भो युक्तमुक्तं भवता । सहस्रबुद्धिरेव भवान् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

बुद्धेर्बुद्धिमतां लोके नास्त्यगम्यं हि किंचन ।

बुद्ध्या यतो हता नन्दाश्चाणक्येनासिपाणयः ॥ ४७ ॥

तथा च ।

न यत्रास्ति गतिर्वायो रश्मीनां च विवस्वतः ।
तत्रापि प्रविशत्याशु बुद्धिर्बुद्धिमतां सदा ॥ ४८ ॥

ततो वचनश्रवणमात्रादपि पितृपर्यायागतं जन्मस्थानं त्यक्तुं न शक्यते । उक्तं च ।

न तत्स्वर्गेऽपि सौख्यं स्याद्दिव्यस्पर्शनशोभने ।
कुस्थानेऽपि भवेत्पुंसां जन्मनो यत्र संभवः ॥ ४९ ॥

तन्न कदाचिदपि गन्तव्यम् । अहं त्वां सुबुद्धिप्रभावेन रक्षयिष्यामि । मण्डूक आह । भद्रौ मम तावदेकैव बुद्धिः पलायनपरा । तदहमन्यं जलाशयमद्यैव सभार्यो यास्यामि । एवमुक्त्वा स मण्डूको रात्रावेवान्यजलाशयं गतः । धीवरैरपि प्रभात आगत्य जघन्यमध्यमोत्तमजलचरा मत्स्यकूर्ममण्डूककर्कटादयो गृहीताः । तावपि शतबुद्धिसहस्रबुद्धी सभार्यौ पलायमानौ चिरमात्मानं गतविशेषविज्ञानै रक्षन्तौ जाले पतितौ व्यापादितौ च । अथापराह्णसमये प्रहृष्टास्ते धीवराः स्वगृहं प्रति प्रस्थिताः । गुरुत्वाच्चैकेन शतबुद्धिः स्कन्धे कृतः । सहस्रबुद्धिः प्रलम्बमानो नीयते । ततश्च वापीकण्ठोपगतेन मण्डूकेन तौ तथा नीयमानौ दृष्ट्वाभिहिता स्वपत्नी । प्रिये पश्य पश्य ।

शतबुद्धिः कृतोन्नामो लम्बते च सहस्रधीः ।
एकबुद्धिरहं भद्रे क्रीडामि विमले जले ॥ ५० ॥

अतोऽहं ब्रवीमि । नैकान्ते बुद्धिरपि प्रमाणम् । सुवर्णसिद्धिराह । यद्यप्येतदस्ति तथापि मित्रवचनमनुल्लङ्घनीयम् । परं किं क्रियते ।

सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।
मुहूर्तात्परतो न स्यात्प्रहारजनिता व्यथा ॥ ५८ ॥

ततस्तमेवोलूखलमादाय वृतिं चूर्णयित्वा पलायितुमारब्धः । अत्रान्तरे शृगालोऽपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सस्मितमाह ।

साधु मातुल गीतेन मया प्रोक्तोऽपि न स्थितः ।
अपूर्वोऽयं मणिर्बद्धः संप्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ५९ ॥

तद्भवानपि मया वार्यमाणोऽपि न स्थितः । तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह । भो मित्र सत्यमेतत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।
स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥ ६० ॥

सुवर्णसिद्धिराह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कथा ८.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मन्थरको नाम कौलिकः प्रतिवसति स्म । तस्य कदाचित्पटकर्माणि कुर्वतः सर्वपटकर्मकाष्ठानि भग्नानि । ततः स कुठारमादाय वने काष्ठार्थं गतः । स च समुद्रतटं यावद्भ्रमन्प्रयातः । ततश्च तत्र शिंशपापादपस्तेन दृष्टः । ततश्चिन्तितवान् । महानयं वृक्षो दृश्यते । तदनेन कर्तितेन प्रभूतानि पटकरणकृत्यानि भविष्यन्ति । इत्यवधार्य तस्योपरि कुठारमुत्क्षिप्तवान् । अथ तत्र वृक्षे कश्चिद्व्यन्तरः समाश्रित आसीत् । अथ तेनाभिहितम् । भो मदाश्रयोऽयं पादपः सर्वथा रक्षणीयो यतोऽहमत्र महा-

सौख्येन तिष्ठामि समुद्रकल्लोलस्पर्शनाच्छीतवायुनाप्यायितः । कौलिक आह । भोः किमहं करोमि दारुसामग्रीं विना मे कुटुम्बं बुभुक्षया पीड्यते । तस्मादन्यत्र शीघ्रं गम्यताम् । अहमेतं कर्तयिष्यामि । व्यन्तर आह । भोस्तुष्टस्तवाहम् । तत्प्रार्थ्यतामभीष्टं किंचित् । रक्षैनं पादपमिति । कौलिक आह । यद्येवं तदहं स्वगृहं गत्वा स्वमित्रं स्वभार्यां च पृष्ट्वागमिष्यामि । ततस्त्वया देयम् । अथ तथेति प्रतिज्ञाते व्यन्तरेण स कौलिकः प्रहृष्टः स्वगृहं प्रति निवृत्तः । यावदग्रे गच्छति तावद्ग्रामप्रवेशे निजसुहृदं नापितमपश्यत् । ततस्तस्य व्यन्तरवाक्यं निवेदयामास । यदहो मित्र मम कश्चिद्व्यन्तरः सिद्धः । तत्कथय किं प्रार्थयामि । अहं त्वां प्रष्टुमागतः । नापित आह । भद्र यद्येवं तद्राज्यं प्रार्थय येन त्वं राजा भवस्यहं त्वन्मन्त्री । द्वावपीह सुखमनुभूय परलोकसुखमनुभवावः । उक्तं च ।

राजा व्ययपरो नित्यमिह कीर्तिमवाप्य च ।
तत्प्रभावात्पुनः स्वर्गे स्पर्धते त्रिदशैः सह ॥ ६१ ॥

कौलिक आह । अस्त्येतत्परं तथापि गृहिणीं पृच्छामि । स आह । भद्र शास्त्रविरुद्धमेतद्यत्स्त्रिया सह मन्त्रो यतस्ताः स्वल्पमतयो भवन्ति । उक्तं च ।

भोजनाच्छादने दद्यादृतुकाले च संगमम् ।
भूषणाद्यं च नारीणां न ताभिर्मन्त्रयेत्सुधीः ॥ ६२ ॥
यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्र प्रशासिता ।
राजन्निर्मूलतां याति तद्गृहं भार्गवोब्रवीत् ॥ ६३ ॥

सारमेयस्य चाश्वस्य रासभस्य विशेषतः ।
मुहूर्तात्परतो न स्यात्प्रहारजनिता व्यथा ॥ ५८ ॥

ततस्तमेवोलूखलमादाय वृतिं चूर्णयित्वा पलायितुमारब्धः । अत्रान्तरे शृगालोपि दूरादेव तं दृष्ट्वा सस्मितमाह ।

साधु मातुल गीतेन मया प्रोक्तोपि न स्थितः ।
अपूर्वोयं मणिर्वद्धः संप्राप्तं गीतलक्षणम् ॥ ५९ ॥

तद्भवानपि मया वार्यमाणोपि न स्थितः । तच्छ्रुत्वा चक्रधर आह । भो मित्र सत्यमेतत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।
स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥ ६० ॥

सुवर्णसिद्धिराह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ८.

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मन्थरको नाम कौलिकः प्रतिवसति स्म । तस्य कदाचित्पट्टकर्माणि कुर्वतः सर्वपट्टकर्मकाष्ठानि भग्नानि । ततः स कुठारमादाय वने काष्ठार्थं गतः । स च समुद्रतटं यावद्भ्रमन्प्रयातः । ततश्च तत्र शिंशपापादपस्तेन दृष्टः । ततश्चिन्तितवान् । महानयं वृक्षो दृश्यते । तदनेन कर्तितेन प्रभूतानि पट्टकरणकृत्यानि भविष्यन्ति । इत्यवधार्य तस्योपरि कुठारमुत्क्षिप्तवान् । अथ तत्र वृक्षे कश्चिद्व्यन्तरः समाश्रित आसीत् । अथ तेनाभिहितम् । भो मदाश्रयोयं पादपः सर्वथा रक्षणीयो यतोहमत्र महा-

सौख्येन तिष्ठामि समुद्रकल्लोलस्पर्शनाच्छीतवायुनाप्यायितः । कौलिक आह । भोः किमहं करोमि दारुसामग्रीं विना मे कुटुम्बं बुभुक्षया पीड्यते । तस्मादन्यत्र शीघ्रं गम्यताम् । अहमेतं कर्तयिष्यामि । व्यन्तर आह । भोस्तुष्टस्तवाहम् । तत्प्रार्थ्यतामभीष्टं किंचित् । रक्षैनं पादपमिति । कौलिक आह । यद्येवं तदहं स्वगृहं गत्वा स्वमित्रं स्वभार्यां च पृष्ट्वागमिष्यामि । ततस्त्वया देयम् । अथ तथेति प्रतिज्ञाते व्यन्तरेण स कौलिकः प्रहृष्टः स्वगृहं प्रति निवृत्तः । यावदग्रे गच्छति तावद्ग्रामप्रवेशे निजसुहृदं नापितमपश्यत् । ततस्तस्य व्यन्तरवाक्यं निवेदयामास । यदहो मित्र मम कश्चिद्व्यन्तरः सिद्धः । तत्कथय किं प्रार्थयामि । अहं त्वां प्रष्टुमागतः । नापित आह । भद्र यद्येवं तद्राज्यं प्रार्थय येन त्वं राजा भवस्यहं त्वन्मन्त्री । द्वावपीह सुखमनुभूय परलोकसुखमनुभवावः । उक्तं च ।

राजा व्ययपरो नित्यमिह कीर्तिमवाप्य च ।
तत्प्रभावात्पुनः स्वर्गे स्पर्धते त्रिदशैः सह ॥ ६१ ॥

कौलिक आह । अस्त्येतत्परं तथापि गृहिणीं पृच्छामि । स आह । भद्र शास्त्रविरुद्धमेतद्यत्स्त्रिया सह मन्त्रो यतस्ताः स्वल्पमतयो भवन्ति । उक्तं च ।

भोजनाच्छादने दद्यादृतुकाले च संगमम् ।
भूषणाद्यं च नारीणां न ताभिर्मन्त्रयेत्सुधीः ॥ ६२ ॥
यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्र प्रशासिता ।
राजन्निर्मूलतां याति तद्गृहं भार्गवोऽब्रवीत् ॥ ६३ ॥

तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तावद्गुरुजने रतः ।
पुरुषो योषितां यावन्न शृणोति वचो रहः ॥ ६४ ॥
एताः स्वार्थपरा नार्यः केवलं स्वसुखे रताः ।
न तासां वल्लभः कोऽपि सुतोऽपि स्वसुखं विना ॥ ६५ ॥

कौलिक आह । तथापि प्रष्टव्या सा मया यतः पतिव्रता सा । अपरं तामपृष्ट्वाहं न किंचित्करोमि । एवं तमभिधाय सत्वरं गत्वा तामुवाच । प्रिये अद्यास्माकं कश्चिद्व्यन्तरः सिद्धः । स वाञ्छितं प्रयच्छति । तदहं त्वां प्रष्टुमागतः । तत्कथय किं प्रार्थयामि । एष तावन्मम मित्रो नापितो वदत्येवं यद्राज्यं प्रार्थय । साह । आर्यपुत्र का मतिर्नापितानाम् । तन्न कार्यं तद्वचः । उक्तं च ।

चारणैर्वन्दिभिर्नीचैर्नापितैर्बालकैरपि ।
न मन्त्रं मतिमान्कुर्यात्सार्धं भिक्षुभिरेव च ॥ ६६ ॥

अपरं महती क्लेशपरंपरैषा राज्यस्थितिः संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावादिभिः कदाचित्पुरुषस्य सुखं न प्रयच्छतीति । यतः ।

यदैव राज्ये क्रियतेभिलापस्तदैव याति व्यसनेषु बुद्धिः ।
घटा नृपाणामभिषेककाले सहाम्भसैवापदमुद्गिरन्ति ॥ ६७ ॥

तथा च ।

रामप्रव्रजनं वने निवसनं पाण्डोः सुतानां वनं
वृष्णीनां निधनं नलस्य नृपते राज्यात्परिभ्रंशनम् ।
सौदासं तदवस्थमर्जुनवधं संचिन्त्य लङ्केश्वरं
दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं तस्मान्न तद्वाञ्छयेत् ॥ ६८ ॥

यदर्थं भ्रातरः पुत्रा अपि वाञ्छन्ति ये निजाः ।
वधं राज्यकृते राज्ञां तद्राज्यं दूरतस्त्यजेत् ॥ ६९ ॥

कौलिक आह । सत्यमुक्तं भवत्या । तत्कथय किं प्रार्थयामि । साह । त्वं तावदेकं पटं नित्यमेव निष्पादयसि । तेन सर्वा व्ययशुद्धिः संपद्यते । इदानीं त्वमात्मनोन्यद्बाहुयुगलं द्वितीयं शिरश्च प्रार्थय येन पटद्वयं संपादयसि पुरतः पृष्ठतश्च । एकस्य मूल्येन गृहे यथापूर्वं व्ययः शुद्ध्यति । द्वितीयस्य मूल्येन विशेषकृत्यानि क्रियन्ते । एवं सौख्येन स्वजातिमध्ये श्लाघ्यमानस्य कालो यास्यति । लोकद्वयस्योपार्जना भविष्यति । सोपि तदाकर्ण्य प्रहृष्टः प्राह । साधु पतिव्रते साधु । युक्तमुक्तं भवत्या । तदेवं करिष्यामि । एष मे निश्चयः । ततोसौ गत्वा व्यन्तरं प्रार्थयामास । भो यदि ममेप्सितं प्रयच्छसि तद्देहि मे द्वितीयं बाहुयुगलं शिरश्च । एवमभिहिते तत्क्षणादेव द्विशिराश्चतुर्बाहुश्च संजातः । ततो हृष्टमना यावद्गृहमागच्छति तावल्लोकै राक्षसोयमिति मन्यमानैर्लकुटपाषाणप्रहारैस्ताडितो मृतश्च । अतोहं ब्रवीमि ।

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा मित्रोक्तं न करोति यः ।
स एव निधनं याति यथा मन्थरकौलिकः ॥ ७० ॥

चक्रधर आह । भोः सत्यमेतत् । सर्वोपि जनोश्रद्धेयामाशापिशाचिकां प्राप्य हास्यपदवीं याति । अथवा साध्विदमुच्यते केनापि ।

अनागतवतीं चिन्तामसंभाव्यां करोति यः ।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥ ७१ ॥

सुवर्णसिद्धिराह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ९.

कस्मिंश्चिन्नगरे कश्चित्स्वभावकृपणो नाम ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म । तस्य भिक्षार्जितैः सक्तुभिर्भुक्तोर्वरितैर्घटः परिपूरितः । तं च घटं नागदन्तेऽवलम्ब्य तस्याधस्तात्खट्वां निधाय सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयति । अथ कदाचिद्रात्रौ सुप्तश्चिन्तयामास । यत्परिपूर्णोऽयं घटस्तावत्सक्तुभिर्वर्तते । तद्यदि दुर्भिक्षं भवति तदनेन रूपकाणां शतमुत्पद्यते । ततस्तेन मयाजाद्वयं ग्रहीतव्यम् । ततः षाण्मासिकप्रसववशात्ताभ्यां यूथं भविष्यति । ततोऽजाभिः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि गोभिर्महिषीर्महिषीभिर्वडवाः । वडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा भविष्यन्ति । तेषां विक्रयात्प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति । सुवर्णेन चतुःशालं गृहं संपद्यते । ततः कश्चिद्ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्राप्तवरां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति । तत्सकाशात्पुत्रो मे भविष्यति । तस्याहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि । ततस्तस्मिञ्जानुचलनयोग्ये संजातेऽहं पुस्तकं गृहीत्वाश्वशालायाः पृष्ठदेश उपविष्टस्तदवधारयिष्यामि । अत्रान्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गाज्जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नवर्ती मत्समीपमागमिष्यति । ततोऽहं ब्राह्मणीं कोपाविष्टोऽभिधास्यामि । गृहाण तावद्बालकम् । सापि गृहकर्मव्यग्रतयास्मद्वचनं न श्रोष्यति । ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि । एवं तेन ध्यानस्थितेन तथैव पादप्रहारो दत्तो यथा स घटो भग्नः । सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

अनागतवतीं चिन्तामसंभाव्यां करोति यः ।

स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥ ७२ ॥

सुवर्णसिद्धिराह । एवमेतत् । कस्ते दोषो यतः सर्वोपि लोभेन विडम्बितो बाध्यते । उक्तं च ।

यो लौल्यात्कुरुते कर्म नैवोदर्कमवेक्षते ।
विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः ॥ ७३ ॥

चक्रधर आह । कथमेतत् । स आह ।

कथा १०.

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म । तस्य पुत्रा वानरक्रीडारता वानरयूथं नित्यमेवानेकभोजनभक्ष्यादिभिः पुष्टिं नयन्ति स्म । अथ वानरयूथाधिपो यः स औशनसबार्हस्पत्यचाणक्यमतवित्तदनुष्ठाता च तान्सर्वानप्यध्यापयति स्म । अथ तस्मिन्राजगृहे लघुकुमारवाहनयोग्यं मेषयूथमस्ति । तन्मध्यादेको जिह्वालौल्यादहर्निशं निःशङ्कं महानसं प्रविश्य यत्पश्यति तत्सर्वं भक्षयति । ते च सूपकारा यत्किंचित्काष्ठं मृन्मयं भाजनं कांस्यपात्रं ताम्रपात्रं वा पश्यन्ति तेनाशु ताडयन्ति । सोपि वानरयूथपस्तद्दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । अहो मेषसूपकारकलहोयं वानराणां क्षयाय भविष्यति यतोन्नस्वादलम्पटोयं मेषो महाकोपाश्च सूपकारा यथासन्नवस्तुना प्रहरन्ति । तद्यदि वस्तुनोभावात्कदाचिदुल्मुकेन ताडयिष्यन्ति तदूर्णाप्रचुरोयं मेषः स्वल्पेनापि वन्हिना प्रज्वलिष्यति । तद्दह्यमानः पुनरश्वकुट्यां समीपवर्तिन्यां प्रवेक्ष्यति । सापि तृणप्राचुर्याज्ज्वलिष्यति । ततोश्वा वन्हिदाघमवाप्स्य-

न्ति । शालिहोत्रेण पुनरेतदुक्तम् । यद्वानरवसयाश्वानां वन्हिदाघदोषः प्रशाम्यति । तन्नूनमेतेन भाव्यमत्र निश्चयः । एवं निश्चित्य सर्वान्वानरानाहूय रहसि प्रोवाच । यत्

मेषेण सूपकाराणां कलहो यत्र जायते ।
स भविष्यत्यसंदिग्धं वानराणां क्षयावहः ॥ ७४ ॥
तस्मात्स्यात्कलहो यत्र गृहे नित्यं निकारणः ।
तद्गृहं जीवितं वाञ्छन्दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७५ ॥

तथा च ।

कलहान्तानि हर्म्याणि कुवाक्यान्तं च सौहृदम् ।
कुराजान्तानि राष्ट्राणि कुकर्मान्तं यशो नृणाम् ॥ ७६ ॥

तन्न यावत्सर्वेषां संक्षयो भवति तावदेतद्राजगृहं संत्यज्य वनं गच्छामः । अथ तत्तस्य वचनमश्रद्धेयं श्रुत्वा मदोद्धता वानराः प्रहस्य प्रोचुः । भो भवतो वृद्धभावाद्बुद्धिवैकल्यं संजातं येनैतद्ब्रवीषि । उक्तं च ।

वदनं दशनैर्हीनं लाला स्रवति नित्यशः ।
न मतिः स्फुरति क्वापि बाले वृद्धे विशेषतः ॥ ७७ ॥

न वयं स्वर्गसमानोपभोगान्नानाविधान्भक्ष्यविशेषान्राजपुत्रैः स्वहस्तदत्तानमृतकल्पान्परित्यज्य तत्राटव्यां कषायकटुतिक्तक्षाररूक्षफलानि भक्षयिष्यामः । तच्छ्रुत्वाश्रुकलुषां दृष्टिं कृत्वा स प्रोवाच । रे रे मूर्खा यूयमेतस्य सुखस्य परिणामं न जानीथ । किं पाकरसास्वादनप्रायमेतत्सुखम् । परिणामे विषवद्भविष्यति । तदहं कुलक्षयं स्वयं नावलोकयिष्यामि । सांप्रतं वनं यास्यामि । उक्तं च ।

मित्रं व्यसनसंप्राप्तं स्वस्थानं परपीडितम् ।
धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ७८ ॥

एवमभिधाय सर्वांस्तान्परित्यज्य स यूथाधिपोटव्यां गतः । अथ तस्मिन्गतेन्यस्मिन्नहनि स मेषो महानसे प्रविष्टो यावत्सूपकारेण नान्यत्किंचित्समासादितं तावदर्धज्वलितकाष्ठेन ताड्यमानो जाज्वल्यमानशरीरः शब्दायमानोश्वकुट्यां प्रत्यासन्नवर्तिन्यां प्रविष्टः । तत्र तृणप्राचुर्ययुक्तायां क्षितौ तस्य प्रलुठतः सर्वत्रापि वह्निज्वालास्तथा समुत्थिता यथा केचिदश्वाः स्फुटितलोचनाः पञ्चत्वं गताः केचिद्बन्धनानि त्रोटयित्वार्धदग्धशरीरा इतश्चेतश्च हेषायमाणा धावमानाः सर्वमपि जनसमूहमाकुलीचक्रुः । अत्रान्तरे राजा सविषादः शालिहोत्रज्ञान्वैद्यानाहूय प्रोवाच । भोः प्रोच्यतामेषामश्वानां कश्चिद्दाहोपशमनोपायः । तेपि शास्त्राणि संचिन्त्य प्रोचुः । देव प्रोक्तमत्र विषये भगवता शालिहोत्रेण । यत

कपीनां मेदसा दोषो वह्निदाहसमुद्भवः ।
अश्वानां नाशमभ्येति तमः सूर्योदये यथा ॥ ७९ ॥

तत्क्रियतामेतच्चिकित्सितं द्राग्यावदेतेन दाहदोषेण विनश्यन्ति । सोपि तदाकर्ण्य समस्तवानरवधमादिष्टवान् । किं बहुना । सर्वेपि ते वानरा विविधायुधलकुटपाषाणादिभिर्व्यापादिता इति । अथ सोपि वानरयूथपस्तं पुत्रपौत्रभ्रातृसुतभागिनेयादिसंक्षयं ज्ञात्वा परं विषादमुपागतः । स त्यक्ताहारक्रियो वनाद्वनं पर्यटति । अचिन्तयच्च । कथमहं तस्य नृपापसदस्यानृणताकृत्येनापकृत्यं करिष्यामि । उक्तं च ।

मर्षयेद्धर्षणां योऽत्र वंशजां परनिर्मिताम् ।
भयाद्वा यदि वा कामात्स ज्ञेयः पुरुषाधमः ॥ ८० ॥

अथ तेन वृद्धवानरेण कुत्रचित्पिपासाकुलेन भ्रमता पद्मिनीखण्डमण्डितं सरः समासादितम् । तद्यावत्सूक्ष्मेक्षिकयावलोकयति तावद्वनचरमनुष्याणां पदपङ्क्तिप्रवेशोऽस्ति न निष्क्रमणम् । ततश्चिन्तितम् । नूनमत्र जलान्ते दुष्टग्राहेण भाव्यम् । तत्पद्मिनीनालमादाय दूरस्थोऽपि जलं पिबामि । तथानुष्ठिते तन्मध्याद्राक्षसो निष्क्रम्य रत्नमालाविभूषितकण्ठस्तमुवाच । भो अत्र यः सलिले प्रवेशं करोति स मे भक्ष्य इति । तन्नास्ति धूर्ततरस्त्वत्समोऽन्यो यत्पानीयमनेन विधिना पिबसि । ततस्तुष्टोऽहम् । प्रार्थय हृदयवाञ्छितम् । कपिराह । भोः कियती ते भक्षणशक्तिः । स आह । शतसहस्रायुतलक्षाण्यपि जलप्रविष्टानि भक्षयामि । बाह्यतः शृगालोऽपि मां धर्षयति । वानर आह । अस्ति मे भूपतिना सहात्यन्तं वैरम् । यद्येनां रत्नमालां मे प्रयच्छसि तत्सपरिवारमपि तं भूपतिं वाक्प्रपञ्चेन लोभयित्वात्र सरसि यथा प्रविशति तथा करोमि । सोऽपि श्रद्धेयं वचस्तस्य श्रुत्वा रत्नमालां दत्त्वा प्राह । भो मित्र यत्समुचितं भवति तत्कर्तव्यमिति । वानरोऽपि रत्नमालाविभूषितकण्ठो वृक्षप्रासादेषु परिभ्रमञ्जनैर्दृष्टः पृष्टश्च । भो यूथप भवानियन्तं कालं कुत्र स्थितः । भवतेदृग्रत्नमाला कुत्र लब्धा या दीप्ता सूर्यमपि तिरस्करोति । वानरः प्राह । अस्ति कुत्रचिदरण्ये गुप्ततरं महत्सरो धनदनिर्मितम् । तत्र सूर्येऽर्धोदिते रविवारे यः कश्चिन्निमज्जति स धनदप्रसादादीदृग्रत्नमालाविभूषितकण्ठो निःसरति । अथ भूभुजा तदाकर्ण्य स

वानरः समाहूतः पृष्टश्च । भो यूथाधिप किं सत्यमेतत् । रत्नमालासनाथं सरोऽस्ति क्वापि । कपिराह । स्वामिन् एष प्रत्यक्षतया मत्कण्ठस्थितया रत्नमालया प्रत्ययस्ते । तद्यदि रत्नमालाप्रयोजनं तन्मया सह कमपि प्रेषय येन दर्शयामि । तच्छ्रुत्वा नृपतिराह । यद्येवं तदहं सपरिजनः स्वयमेष्यामि येन प्रभूता रत्नमालाः संपद्यन्ते । वानर आह । स्वामिन् एवं क्रियताम् । तथानुष्ठिते भूपतिना सह रत्नमालालोभेन सर्वे कलत्रभृत्याः प्रस्थिताः । वानरोऽपि राज्ञा दोलाधिरूढेन स्वोत्सङ्गे आरोपितः सुखेन प्रीतिपूर्वमानीयते । अथवा साध्विदमुच्यते ।

तृष्णे देवि नमस्तुभ्यं यया वित्तान्विता अपि ।
अकृत्येषु नियोज्यन्ते भ्राम्यन्ते दुर्गमेष्वपि ॥ ८१ ॥

तथा च ।

इच्छति शती सहस्रं सहस्री लक्षमीहते ।
लक्षाधिपस्तथा राज्यं राज्यस्थः स्वर्गमीहते ॥ ८२ ॥
जीर्यन्ते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
जीर्यतश्चक्षुषी श्रोत्रे तृष्णैका तरुणायते ॥ ८३ ॥

अथ तत्सरः समासाद्य वानरः प्रत्यूषसमये राजानमुवाच । देव अत्रार्धोदिते सूर्येऽत्र प्रविष्टानां सिद्धिर्भवति । तत्सर्वोऽपि जन एकदैव प्रविशतु । त्वया पुनर्मया सह प्रवेष्टव्यं येन पूर्वदृष्टस्थानमासाद्य प्रभूतास्ते रत्नमाला दर्शयामि । अथ प्रविष्टास्ते लोकाः सर्वे भक्षिता राक्षसेन । अथ तेषु चिरायमाणेषु राजा वानरमाह । भो यूथाधिप किमिति चिरायते मे जनः । तच्छ्रुत्वा

वानरः सत्वरं वृक्षमारुह्य राजानमुवाच । भो दुष्टनरपते राक्षसेनान्तःसलिलस्य स्थितेन भक्षितस्ते परिजनः । साधितं मया कुलक्षयजं वैरम् । तद्गम्यताम् । त्वं स्वामीति मत्वा नात्र प्रवेशितः । उक्तं च ।

कृते प्रतिकृतिं कुर्याद्धिंसिते प्रतिहिंसितम् ।
न तत्र दोषं पश्यामि दुष्टे दुष्टं समाचरेत् ॥ ८४ ॥

तत्त्वया मम कुलक्षयः कृतो मया पुनस्तवेति । अथैतदाकर्ण्य राजा शोकाविष्टः पदातिरेकाकी यथायातमार्गेण निष्क्रान्तः । अथ तस्मिन्भूपतौ गते राक्षसस्तृप्तो जलान्निष्क्रम्य सानन्दमिदमाह ।

हतः शत्रुः कृतं मित्रं रत्नमाला न हारिता ।
नालेनास्वादितं तोयं साधु भो वटवानर ॥ ८५ ॥

अतोहं ब्रवीमि ।

यो लौल्यात्कुरुते कर्म नैवोदर्कमवेक्षते ।
विडम्बनामवाप्नोति स यथा चन्द्रभूपतिः ॥ ८६ ॥

एवमुक्त्वा भूयोपि स चक्रधरमाह । भो मित्र प्रेषय मां येन स्वगृहं गच्छामि । चक्रधर आह । भद्र आपदर्थे धनमित्रसंग्रहः क्रियते । तन्मामेवंविधं त्यक्त्वा क्व यास्यसि । उक्तं च ।

यस्त्यक्त्वा सापदं मित्रं याति निष्ठुरतां सुहृत् ।
कृतघ्नस्तेन पापेन नरके यात्यसंशयम् ॥ ८७ ॥

सुवर्णसिद्धिराह । भोः सत्यमेतद्यदि गम्यस्थाने शक्तिर्भवति । एतत्पुनर्मनुष्याणामगम्यस्थानम् । नास्ति कस्यापि त्वामुन्मोचयितुं शक्तिः । अपरं यथा यथा चक्रभ्रमवेदनया तव

मुखविकारं पश्यामि तथा तथाहमेतज्जानामि यद्गृहं गच्छामि मा कश्चिन्ममाप्यनर्थो भवति । यतः ।

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ।
विकालेन गृहीतोसि यः परैति स जीवति ॥ ९८ ॥

चक्रधर आह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा ११.

कस्मिंश्चिन्नगरे भद्रसेनो नाम राजा प्रतिवसति स्म । तस्य सर्वलक्षणसंपन्ना रत्नवती नाम कन्यास्ति । तां कश्चिद्राक्षसो जिहीर्षति । रात्रावागत्योपभुङ्क्ते । परं कृतरक्षोपधानां हर्तुं न शक्नोति । सापि तत्समये रक्षःसांनिध्यजामवस्थामनुभवति कम्पादिभिः । एवमतिक्रामति काले कदाचित्स राक्षसो मध्यनिशायां गृहकोणे स्थितः । सापि राजकन्या स्वसखीमुवाच । सखि पश्यैष विकालसमये नित्यमेव मां कदर्थयति । अस्ति तत्तस्य दुरात्मनः प्रतिषेधोपायः कश्चित् । तच्छ्रुत्वा राक्षसोपि व्यचिन्तयत् । नूनं यथाहं तथान्योपि कश्चिद्विकालनामास्या हरणाय नित्यमेवागच्छति । परं सोप्येनां हर्तुं न शक्नोति । तत्तावदश्वरूपं कृत्वाश्वमध्यगतो निरीक्षयामि किंरूपः स किंप्रभाव इति । एवं राक्षसोश्वरूपं कृत्वाश्वानां मध्ये तिष्ठति । तथानुष्ठिते निशीथसमये राजगृहे कश्चिदश्वचौरः प्रविष्टः । स च सर्वानश्वानवलोक्य तं राक्षसमश्वतमं विज्ञायाधिरूढः । अत्रान्तरे राक्षसश्चिन्तयामास । नूनमेष विकालनामा मां चौरं मत्वा कोपान्नि-

हन्तुमागत: । तत्किं करोमि । एवं चिन्तयन्सोऽपि तेन खलीनां मुखे निधाय कशाघातेन ताडित: । अथासौ भयत्रस्तमना: प्रधावितुमारब्ध: । चौरोऽपि दूरं गत्वा खलीनाकर्षणेन तं स्थिरं कर्तुमारब्धवान् । स तु केवलं वेगाद्वेगतरं गच्छति । अथ तं तथागणितखलीनाकर्षणं मत्वा चौरश्चिन्तयामास । अहो नैवंविधा वाजिनो भवन्ति नैवमगणितखलीना: । तन्नूनमनेनाश्वरूपेण राक्षसेन भवितव्यम् । तद्यदि कंचित्पांशुलं भूमिदेशमवलोकयामि तदात्मानं तत्र पातयामि । नान्यथा मे जीवितव्यमस्ति । एवं चिन्तयत इष्टदेवतां स्मरतस्तस्य सोऽश्वो वटवृक्षस्य तले निष्क्रान्त: । चौरोऽपि वटप्ररोहमासाद्य तत्रैव विलग्न: । ततो द्वावपि तौ पृथग्भूतौ परमानन्दभाजौ जीवितविषये लब्धप्रत्याशौ संपन्नौ । अथ तत्र वटे कश्चिद्राक्षससुहृद्वानर: स्थित आसीत् । तेन राक्षसं त्रस्तमालोक्य व्याहृतम् । भो मित्र किमेवं पलाय्यतेऽलीकभयेन । त्वद्भक्ष्योऽयं मानुष: । भक्ष्यताम् । सोऽपि वानरवचो निशम्य स्वरूपमाधाय शङ्कितमना: स्खलितगतिर्निवृत्त: । चौरोऽपि तं वानराहूतं ज्ञात्वा कोपात्तस्य लाङ्गूलं लम्बमानं मुखे निधाय चर्वितवान् । वानरोऽपि तं राक्षसाभ्यधिकं मन्यमानो भयान्न किंचिदुक्तवान्केवलं व्यथार्त्तो निमीलितनयनस्तिष्ठति यथा भवानिति । राक्षसोऽपि तं तथाभूतमवलोक्य श्लोकमेनमपठत् ।

यादृशी वदनच्छाया दृश्यते तव वानर ।
विकालेन गृहीतोऽसि य: परैति स जीवति ॥ ८९ ॥

प्रनष्टश्च ।

तत्प्रेषय मां येन गृहं गच्छामि । त्वं पुनरनुभुङ्क्ष्वात्र स्थित

एव लोभवृक्षफलम् । चक्रधरः प्राह । भो अकारणमेतत् । दैववशात्संपद्यते नृणां शुभाशुभम् । उक्तं च ।

दुर्गं त्रिकूटः परिखा समुद्रो रक्षांसि योधा धनदाच्च वित्तम् ।
शास्त्रं च यस्योशनसा प्रणीतं स रावणो दैववशाद्विपन्नः ॥९०॥

तथा च ।

अन्धकः कुब्जकश्चैव त्रिस्तनी राजकन्यका ।
त्रयोप्यन्यायतः सिद्धाः संमुखे कर्मणि स्थिते ॥ ९१ ॥

सुवर्णसिद्धिराह । कथमेतत् । सोब्रवीत् ।

कथा १२.

अस्त्यत्र धरातल उत्तरपथे मधुपुरं नाम नगरम् । तत्र मधुसेनो नाम राजा बभूव । तस्य कदाचिद्विषयसुखमनुभवतस्त्रिस्तनी कन्या बभूव । अथ तां त्रिस्तनीं जातां श्रुत्वा स राजा कञ्चुकिनः प्रोवाच । यद्भोस्त्यज्यतामियं त्रिस्तनी गत्वा दूरेरण्ये यथा कश्चिन्न जानाति । तच्छ्रुत्वा कञ्चुकिनः प्रोचुः । महाराज ज्ञायते यदनिष्टकारिणी त्रिस्तनी कन्या भवति । तथापि ब्राह्मण आहूय प्रष्टव्या येन लोकद्वयं न विरुध्यते । यतः ।

यः सततं परिपृच्छति शृणोति संधारयत्यनिशम् ।
तस्य दिवाकरकिरणैर्नलिनीव विवर्धते बुद्धिः ॥ ९२ ॥

तथा च ।

पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता ।
राक्षसेन्द्रगृहीतोपि प्रश्नान्मुक्तो द्विजः पुरा ॥ ९३ ॥

राजाह । कथमेतत् । ते प्रोचुः ।

कथा १३.

देव कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चण्डकर्मा नाम राक्षसः प्रतिवसति स्म। एकदा तेन भ्रमताटव्यां कश्चिद्ब्राह्मणः समासादितः। ततस्तस्य स्कन्धमारुह्य प्रोवाच। भो अग्रे सरो गम्यताम्। ब्राह्मणोपि भयत्रस्तमनास्तमादाय प्रस्थितः। अथ तस्य कमलोदरकोमलौ पादौ दृष्ट्वा ब्राह्मणो राक्षसमपृच्छत्। भोः किमेवंविधौ ते पादावतिकोमलौ। राक्षस आह। भो व्रतमस्ति। नाहमार्द्रपादो भूमिं स्पृशामि। ततस्तच्छ्रुत्वात्मनो मोक्षोपायं चिन्तयंस्तत्सरः प्राप्तः। ततो राक्षसेनाभिहितम्। भो यावदहं स्नानं कृत्वा देवतार्चनविधिं विधायागच्छामि तावत्त्वयातः स्थानान्नान्यत्र गन्तव्यम्। तथानुष्ठिते द्विजश्चिन्तयामास। नूनं देवतार्चनविधेरूर्ध्वं मामेष भक्षयिष्यति। तद्द्रुततरं गच्छामि येनैष आर्द्रपादो न मम पृष्ठमेष्यति। तथानुष्ठिते राक्षसो व्रतभङ्गभयात्तस्य पृष्ठं न गतः। अतोहं ब्रवीमि।

पृच्छकेन सदा भाव्यं पुरुषेण विजानता।
राक्षसेन्द्रगृहीतोपि प्रश्नान्मुक्तो द्विजः पुरा ॥ ९४ ॥

अथ तेभ्यस्तच्छ्रुत्वा राजा द्विजानाहूय प्रोवाच। भो ब्राह्मणाः त्रिस्तनी मे कन्या संपन्ना। तत्किं तस्याः प्रतिविधानमस्ति किं वा न। ते प्रोचुः। देव श्रूयताम्।

हीनाङ्गी वाधिकाङ्गी वा या भवेत्कन्यका नृणाम्।
भर्तुः स्यात्सा विनाशाय स्वशीलनिधनाय च ॥ ९५ ॥
या पुनस्त्रिस्तनोपेता याति लोचनगोचरम्।
पितरं नाशयत्येव सा द्रुतं नात्र संशयः ॥ ९६ ॥

तस्मादस्या दर्शनं परिहरतु देवः । तथा यदि कश्चिदुद्वाहयति तदेनां तस्मै दत्त्वा देशत्यागेन नियोजयितव्य इति । एवं कृते लोकद्वयाविरुद्धता भवति । अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य स राजा पटहशब्देन सर्वत्र घोषणामाज्ञापयामास । अहो त्रिस्तनीं राजकन्यां यः कश्चिदुद्वाहयति स सुवर्णलक्षमाप्नोति देशत्यागं च । एवं तस्यामाघोषणायां क्रियमाणायां महान्कालो व्यतीतः । न कश्चित्तां प्रतिगृण्हाति । सापि यौवनोन्मुखी संजाता सुगुप्तस्थानस्थिता यत्नेन रक्ष्यमाणा तिष्ठति । अथ तत्रैव नगरे कश्चिदन्धस्तिष्ठति । तस्य च मन्थरकनामा कुब्जोग्रेसरो यष्टिग्राही । ताभ्यां तं पटहशब्दमाकर्ण्य मिथो मन्त्रितम् । स्पृश्यतेयं पटहो यदि कथमपि दैवात्कन्या लभ्यते तथा सुवर्णप्राप्तिश्च भवति सुखेन सुवर्णप्राप्त्या कालो व्रजति । अथ यदि तस्या दोषतो मृत्युर्भवति दारिद्र्योपात्तस्यास्य क्लेशस्य पर्यन्तो भवति । उक्तं च ।

लज्जा स्नेहः स्वरविशदता बुद्धयः सौमनस्यं
प्राणोनङ्गः पठनसमता दुःखहानिर्विलासाः ।
धर्मः शास्त्रं सुरगुरुमतिः शौचमाचारचिन्ता
सस्यैः पूर्णे जठरपिठरे प्राणिनां संभवन्ति ॥ ९७ ॥

एवमुक्त्वान्धेन गत्वा स पटहः स्पृष्टः । भो अहं तां कन्यामुद्वाहयामि यदि राजा मे प्रयच्छति । ततस्तै राजपुरुषैर्गत्वा राज्ञे निवेदितम् । देव अन्धकेन केनचित्पटहः स्पृष्टः । तदत्र विषये देवः प्रमाणं किं क्रियतामिति । राजा प्राह ।

अन्धो वा बधिरो वापि कुष्ठी वाप्यन्त्यजोपि वा ।
प्रतिगृण्हातु तां कन्यां सलक्षां स्याद्विदेशगः ॥ ९८ ॥

अथ राजादेशात्तै रक्षापुरुषैस्तं नदीतीरे नीत्वा सुवर्णलक्षेण समं विवाहविधिना त्रिस्तनीं तस्मै दत्त्वा जलयाने निधाय कैवर्ताः प्रोक्ताः । भो देशान्तरं नीत्वा कस्मिंश्चिदधिष्ठानेन्धः सपत्नीकः कुब्जकेन सह मोचनीयः । तथानुष्ठिते विदेशमासाद्य कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कैवर्तदर्शिते ते त्रयोपि मूल्येन गृहं प्राप्ताः सुखेन कालं नयन्ति स्म । केवलमन्धः पर्यङ्के सुप्तस्तिष्ठति । गृहव्यापारं मन्थरकः करोति । एवं गच्छता कालेन त्रिस्तन्याः कुब्जकेन सह विकृतिः समपद्यत । अथवा साध्विदमुच्यते ।

यदि स्याच्छीतलो वन्हिश्चन्द्रमा दहनात्मकः ।
सुस्वादः सागरः स्त्रीणां तत्सतीत्वं प्रजायते ॥ ९९ ॥

अथान्येद्युस्त्रिस्तन्या मन्थरकोभिहितः । भोः सुभग यद्येषोन्धः कथंचिद्व्यापाद्यते तदावयोः सुखेन कालो याति । तदन्विष्यतां कुत्रचिद्विषं येनास्मै तत्प्रदाय सुखिनी भवामि । अन्यदा कुब्जकेन परिभ्रमता मृतः कृष्णसर्पः प्राप्तः । तं गृहीत्वा प्रहृष्टमना गृहमभ्येत्य तामाह । सुभगे लब्धोयं कृष्णसर्पः । तदेनं खण्डशः कृत्वा प्रभूतशुण्ठ्यादिभिः संस्कार्यामुष्मै विकलनेत्राय मत्स्यामिषं भणित्वा प्रयच्छ येन द्राग्विनश्यति यतोस्य मत्स्यस्यामिषं सदा प्रियम् । एवमुक्त्वा मन्थरको बाह्ये गतः । सापि प्रदीप्तवन्हौ कृष्णसर्पं खण्डशः कृत्वा तक्रमादाय गृहव्यापाराकुला तं विकलाक्षं सप्रश्रयमुवाच । आर्यपुत्र तवाभीष्टं मत्स्यमांसं समानीतं यतस्त्वं सदैव तत्पृच्छसि । ते च मत्स्या वन्हौ पाचनाय तिष्ठन्ति । तद्यावदहं गृहकृत्यं करोमि तावत्त्वं दर्वीमादाय क्षणमेकं तान्प्रचालय । सोपि तदाकर्ण्य हृष्टमनाः सृक्किणी परिलिहन्द्रुतमुत्थाय

दर्वीमादाय प्रमथितुमारब्धः । अथ तस्य मत्स्यान्मथतो विषगर्भबाष्पेण संस्पृष्टं नीलपटलं चक्षुर्भ्यामगलत् । असावप्यन्धो बहुगुणं मन्यमानो विशेषान्नेत्राभ्यां बाष्पग्रहणमकरोत् । ततो लब्धदृष्टिर्जातो यावत्पश्यति तावत्तक्रमध्ये कृष्णसर्पखण्डानि केवलान्येवावलोकयति । ततो व्यचिन्तयत् । अहो किमेतत् । मम मत्स्यामिषं कथितमासीदनया । एतानि तु कृष्णसर्पखण्डानि । तत्तावद्विजानामि सम्यक्त्रिस्तन्याश्चेष्टितं किं मम वधोपायक्रमः कुब्जस्य वोताहो अन्यस्य वा कस्यचित् । एवं विचिन्त्य स्वाकारं गूहन्नन्धवत्कर्म करोति यथा पुरा । अत्रान्तरे कुब्जः समागत्य निःशङ्कतयालिङ्गनचुम्बनादिभिस्त्रिस्तनीं सेवितुमुपचक्रमे । सोऽप्यन्धस्तमवलोकयन्नपि यावन्न किंचिच्छस्त्रं पश्यति तावत्कोपव्याकुलमनाः पूर्ववच्छयनं गत्वा कुब्जं चरणाभ्यां संगृह्य सामर्थ्यात्स्वमस्तकोपरि भ्रामयित्वा त्रिस्तन्या हृदये व्यताडयत् । अथ कुब्जप्रहारेण तस्यास्तृतीयः स्तन उरसि प्रविष्टः । तथा बलान्मस्तकोपरि भ्रामणेन कुब्जः प्राञ्जलतां गतः । अतोऽहं ब्रवीमि ।

अन्धकः कुब्जकश्चैव त्रिस्तनी राजकन्यका ।
त्रयोऽप्यन्यायतः सिद्धाः संमुखे कर्मणि स्थिते ॥ १०० ॥

सुवर्णसिद्धिराह । भोः सत्यमेतत् । दैवानुकूलतया सर्वं कल्याणं संपद्यते । तथापि पुरुषेण सतां वचनं कार्यम् । न पुनरेवमेव यो वर्तते स त्वमिव विनश्यति । तथा च ।

एकोदराः पृथग्ग्रीवा अन्योन्यफलभक्षिणः ।
असंहता विनश्यन्ति भारण्डा इव पक्षिणः ॥ १०१ ॥

चक्रधर आह । कथमेतत् । सोऽब्रवीत् ।

कृष्णसर्पो निजपार्श्वे कर्पूरपुटिकोपरि स्थितस्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । कर्कटेनायं हत इति प्रसन्नो भूत्वाब्रवीत् । भोः सत्यमभिहितं मम मात्रा यत्पुरुषेण कोपि सहायः कार्यो नैकाकिना गन्तव्यम् । ततो मया श्रद्धापूरितचेतसा तद्वचनमनुष्ठितम् । तेनाहं कर्कटेन सर्पव्यापादनाद्रक्षितः । अथवा साध्विदमुच्यते ।

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ १०५ ॥

एवमुक्त्वासौ ब्राह्मणो यथाभिप्रेतं गतः । अतोहं ब्रवीमि ।

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।
कर्कटेन द्वितीयेन जीवितं परिरक्षितम् ॥ १०६ ॥

ततश्च सुवर्णसिद्धिरपि तं चक्रधरं ब्राह्मणो यथानुज्ञाप्य स्वगृहं गतः ॥

समाप्तं चेदमपरीक्षितकारकं नाम पञ्चमं तन्त्रम् ॥

॥ एवं पञ्चतन्त्रकं नाम नीतिशास्त्रं समाप्तम् ॥

NOTES TO PANCHATANTRA IV. & V.

P. 1. L. 1.—लब्धप्रणाशम् compare अभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम् ॥ and the titles of the other Tantras.

P. 1. L. 3.—बुद्धि 'presence of mind.'

P. 1. L. 13.—The Vais'vadeva is the sacrifice which ought to be offered before the morning and evening meals with the freshly prepared food. It includes oblations to various deities and ends with one offered to the vis've deváh all the gods. See Manu III. 84, sqq. and 121. स्वर्गसंक्रम: bahuvríhi-compound.

P. 1 L. 14.—चरण 'a Vedic school,' such as that of the A'pastambas. विद्या the knowledge (of the Vedas and Vedángas), 'sacred learning.' The Bráhmanas, Sútras and Smritis use this word almost exclusively in this restricted sense.

P. 1. L. 20.—विविधशास्त्रगोष्ठी 'conversations regarding various sciences.'

P. 2. L. 11. एकस्थाने, firstly, अन्यस्मिन्, secondly. प्रसूते 'produces offspring,' i. e. 'is the source of the ties of relationship.'

P. 2. L. 17.—हुतवहज्वालासमम्, (sighest sighs) 'burning hot like flames of fire.'

P. 2. L. 18.—यत् 'because' must be taken also with each of the preceding sentences.

P. 2. L. 22.—Sense of s'loka 7: 'Be kind again, because I show contrition and really nobody loves thee so well as I."

P. 3. L. 2.—Metre of s'loka 8: Vasantatilaká.

P. 3. L. 3.—कृत्रिमभावरम्या 'charming on account of her feigned affection.'

P. 3. L. 9.—कृतं विद्धि 'know that I shall certainly kill myself.' The part. perf. pass. indicates the firm resolution, which is so firm, that the act may be considered as good as done.

P. 3. L. 11.—वज्रलेप (lit. 'hard ointment') is the name of 'a kind of very adhesive mortar.' It contains besides lime and sand, for which latter salt or even pearl powder is said to be substituted, oil and cotton, and is used particularly to fasten statues of gods in their places.

P. 4. L. 3.—चतुष्क 'a square.' Probably the चौक or four-cornered figures are meant here which are drawn in white chalk, or formed of wheat or rice, round the seat or dining-place of honoured guests at festive occasions. See Molesworth Maráthí Dict. s. v. चौक. This explanation, which I owe to Mr. Shankar P. Pandit, seems better than that, proposed in the Petersburg Dict. s. v. चतुष्क viz. 'a hall resting on four pillars or a Mandapa.' For it is, at least now, not customary to erect Mandapas simply for the reception of guests. प्रगुणित 'splendid.'

P. 4. L. 6.—कौलिकाकार 'behaving like a weaver,' because the weaver constantly draws towards himself the batten and the threads of the weft.

P. 4. L. 11.—जलान्ते 'in the water.' Compare below समुद्रान्ते and similar compounds, passim, and Raghu II. 19 and 58.

P. 4. L. 14.—पुलिनप्रदेश 'a sandbank.'

P. 5. L. 8.—जल्पित 'promised, vowed.'

P. 5. L. 14.—चिन्तयान irreg. pres. part. A'tm. see Benfey gr. § 170. M. Müller gr. § 419. This and similar forms are very common in the Mahábhárata and Rámáyaṇa.

P. 5. L. 21.—गर्भमश्वतरी यथा construe यथाश्वतरी मृत्युमुपगृह्णाति गर्भरूपम्.

P. 6. L. 3.—ते. According to the common rules of grammar it ought to be तत्र, as ते and the other enclitic forms of the pronouns cannot stand in the beginning of a sentence. Siddhántakaumudí I. p. 175, sqq.

P. 6. L. 6.—Metre of s'loka 15: Upajáti.

P. 6. L. 9.—गङ्गदत्त: stands for गङ्गादत्त:. For in compounds which are used as proper names, the final आ or ई of a feminine affix which ends the first part of the comp., may be shortened. Siddhántakaumudí. I. p. 468.

P. 6. L. 11.—अस्ति (Thus) it is,' must be taken as separate sentence and as the immediate answers to the question कथमेतत्. Professor Benfey combines it with कस्मिंश्चित् and takes it in the sense of 'which so ever it may be.' For other examples of this use of अस्ति compare p. 12. l. 2, p. 19. l. 9, p. 39. l. 16, p. 41. l. 18, p. 44. l. 5, p. 69. l. 10, and the Petersburg Dict. s. v. अस्.

P. 6. L. 14.—दायादै: 'kinsmen.' दायमादत्त इति दायाद: lit: 'heir is used also to denote all the relations of a person, who are otherwise called Sagotra-sapindas *i. e.* descendants, ascendants and collaterals in the male lines within seven degrees, probably, because, under the old law, these persons alone inherited. Compare also Yájñavalkya II. 263 with the remarks of Vijñánes'vara on the passage.

P. 6. L. 17.—Metre of s'loka 16: A'ryá.

P. 7. L. 5.—एष 'There (is) somebody (who).'

P. 7. L. 10.—Brihaspati is the reputed author of a work on law and of one on Níti. The latter treated of 'Distrust,' अविश्वास.

P. 7. L. 12.—भक्षणार्थं 'in order to give me (to his enemy) to eat *i. e.* in order to poison his enemy by giving him my body to eat.' See below Tantra V. p. 80, sqq., where the attempt of the 'princess with the three breasts,' to poison her husband with the meat of a 'black cobra' is narrated.

P. 9. L. 8.—एकैकम् 'every day one;' compare below p. 9. L. 14 and p. 10. L. 2.

P. 9. L. 12.—मे: must be understood.

P. 9. L. 16.—वाडव: scil. अग्नि:. The fire banished by Aurva into the ocean dries up a space of 12 Kros'as incircumference.

P. 9. L. 18.—Metre of s'loka 26: Upajáti.

P. 9. L. 20.—दर्शमानम् 'just that which has been pointed out (to him by his strong friend as desired.)'

P. 9. L. 23.—समुत्पन्ने अर्थे against the Sandhi-rules. Similar cases occur frequently in epic poetry, in the Smritis and in the verses of the Panchatantra. Compare e. g. below p. 17. l. 15, p. 25. l. 5. and passim.

P. 10. L. 7.—मत्वा=ज्ञात्वा occurs frequently in our redaction of the Panchatantra, as well as in epic poetry and still older works.

P. 10. L. 9.—पक्ष 'family, race.'

P. 10. L. 12.—कवलित lit. 'made mouthfuls of' *i. e.* 'eaten one by one.'

P. 10. L. 16.—मयावस्थितेन instr. absolute. In this construction the instr. originally expresses 'the reason' 'हेतु.'

P. 10. L. 23.—चरितम् in the sense of an abstract noun.

P. 11. L. 4.—अन्तरे विधृ 'to pledge.'

P. 12. L. 7.—क्षाम 'parched.'

P. 13. L. 1.—दोष 'bad luck.'

P. 13. L. 11.—Construe कौतुकं (भाति) यन्न द्रवति त्वत्सं दुकसंगमं प्राप्य. द्रवति 'one does not melt.'

P. 13. L. 16 बलात् 'by force *i. e.* against thy will.'

P. 14. L. 2.—चर् 'to graze.' Some examples of this meaning of the root, which is the common one in Maráthí occur already in the older Sanskrit writers.

P. 14. L. 14.—Metre of s'loka 31: S'árdúlavikrídita.

P. 14. L. 16.—नग्नीकृता मुण्डिताः, these two words describe the Jaina and Banddha ascetics —रक्तपटीकृताः '(have been) dressed in red rags.' Red clothes are the marks also of Smárta ascetics. कापालिकाः 'scull wearers.' This is name of certain disreputable worshippers of Deví. See H. H. Wilson, Works vol. I. p. 21 and 264. The verse sarcastically represents asceticism as a consequence of the anger of Cupid.

P. 14. L. 21.—किं=किंचित्— कथम् '(else) how.'

P. 15. L. 1.—अपि "then.' It is frequently used in this sense in the Panchatantra.

P. 15. L. 2.—प्रतर्पितपितृगणः refers to the performance of the (नित्य) S'ráddha.

P. 16. L. 3.—तेन 'for that reason.

P. 16. L. 4.—राजपुत्राः 'warriors, (Rájputs).

P. 16. L. 15. चन्द्रार्धैः instead of the more common अर्धचन्द्रः occurs also in epic poetry.—अर्धचन्द्रं दा 'to seize by the neck (and turn out).'

P. 18. L. 2.—भग्न 'put to flight.

P. 20. L. 15.—Metre of s'loka 47 : A'ryá.

P. 21. L. 5.—Metre of s'loka 50: S'ikhariní.

P. 21. L. 6.—Regarding the story of the birth of Vyása, the son of Satyavatí and Parás'ara and other stories alluded to in this verse see Mahábhárata I., 2370 sqq.

P. 21. L. 9.—कुलानामिति 'what regards the statement of s'loka 49 that the history) of noble families (ought not to be examined too closely)'.........स्त्रीणामिति must be translated similarly.

P. 21. L. 17.—The connexion of p. 21. l. 1—16 seems to be this. The carpenter at first doubts, whether it will be proper to try his wife. He quotes s'lokas 49 and 50 against the undertaking. But s'loka 51, reminds him of the wickedness of women in general, and the remembrance of the gossip which has come to his ears (l. 14) confirms him in his first resolution.

P. 21. L. 21.—Metre of s'loka 53 : A'ryá.

P. 22. L. 2.—कंचिद्विटगृहम् double accusative of person and place depending upon गत्वा.

P. 22. L. 23.—Construe प्रतीकारः सन्नपि नास्ति यतस्त्वया स आयत्तः [त्वं च तमुपयोक्तुं नाङ्गीकरिष्यसीति शेषः].

P. 23. L. 3.—अपमृत्यु 'untimely death.'

P. 23. L. 6.—निश्चय 'firm belief.'

P. 23. L. 15.—छन्देन lit: 'by the will i. e. according to, to.'

P. 23. L. 23.—पौरुष 'disposition.'

P. 24. L. 4.— सयोनिम् bahuvríhi compound.

P. 24. L. 22.—अन्न 'cooked food' especially rice.

P. 25. L. 1.—प्रदुष्यति *i. e.* दोषं जनयति.

P. 25. L. 8.—प्रशस्यते 'is declared to be best' *i. e.* in the S'ástras.

P. 25. L. 10.—सुहृन्मित्र ‘relations and friends.’

P. 25. L. 11.—विशिष्यते ‘is preferable’ (for saints etc.)

P. 25. L. 16.—After मुञ्च मुञ्च [इत्युक्ते सति प्रथमेन] must be understood, and after सर्वार्थसाधनम् [इति तृतीयश्चिन्तयति स्म.]

P. 25 L. 22.—पोतिका ‘a cloth.’

P. 26. L. 14.—संचर् ‘to infect.’

P. 27. L. 16.—तैर्गुणैः । विवाहात्पूर्वं रजःस्रवणजनितैरधर्माख्यैरिति i. e. ‘through the demerit produced thereby.’

P. 28. L. 19.—उत्तम : ‘very much superior.’ Below, this and other superlatives are frequently to be translated in the same manner.

P. 29. L. 2.—श्रेष्ठतर: see below p. 56. l. 8 note.

P. 30. L. 11.—Metre of s'loka 77 : Vasantatilaká.

P. 30. L. 16.—Metre of s'loka 78 : S'árdúlavikrídita.

P. 30. L. 19.—The accusative पुरुषम् is governed by हा. See Siddhántakaumudí I. p. 262.

P. 31. L. 17.—अतिरिच्यते ‘surpasses viz. in desolateness’ *i. e.* ‘is more desolate.’

P. 32. L. 11.—विषमयी : for विषमय्य : The latter would be the correct form according to Pánini (Siddhántakaumudí I. p. 215) as the affix मय is technically टित्, मयट्. The fem. in आ is however, not uncommon in the later Sanskrit works, see the Petersburg Dict. s. v. मय.,

P. 32. L. 20.—बाल: ‘a fool.’—विकल्प् ‘imagine (to find).’

P. 33. L. 2.—निरीक्षसि against the rules of Pánini. The use of the root ईक्ष in the Parasmaipada is, however, common also in epic poetry.

P. 35. L. 2.—भेद ‘creating discord’ and दान ‘bribery’ belong to the means of success,’ recommended by the Hindu

níti. See below s'loka 109 and also Tantra III., the speeches of the ministers of Arimardana.

P. 35. L. 19.—कदाचित् = कस्मिंश्चित्.

P. 37. L. 11.—शुचिभूय before making a solemn gift, the giver touches water or bathes. See Nilakanthás Dánamayúkha, Sect. III. Dátrikrityáni, where a passage from the Váráha P. on this point, is quoted. त्रिसृभिर्वाग्भिः 'pronouncing three words i. e. repeating, the words 'I give' three times, in order to make the act more solemn.

P. 38 L. 3.—वचनसहायः 'a person to talk to.

P. 38. L. 12.—राजपुरुषपदैरेव 'following closely the king's servants.'

P. 38. L. 14.—दायाद See above note to p. 6. l. 14.

P. 38. L. 19.—निवेदितः 'denounced.'

P. 38. L. 23.—त्रिवाचिकम् see above p. 37. L. 11.

P. 40 L. 3.—द्रम्माः ('a great deal of) money.' The word द्रम्म is changed from the Greek Drakhmé; a Dramma in value is equal to four annas or six pence. 20 varáṭakas (cowries) = 1 kákiṇi; 4 kákiṇis = 1 paṇa; 16 paṇas = 1 dramma; 16 drammas = 1 nishka.

P. 40. L. 8.—निवेद्य 'gave and.'

P. 40. L. 22.—उत्क्लयित्वा 'jumping up'; an ungrammatical form see Benfey gr. § 176 M. Müller gr. § 445. Similar interchanges of the affixes of the absolutive are not uncommon in the Vedas and epic poetry e. g. अभिवादयित्वा, निवेदयित्वा see Benfey vollstaendige grammatik § 915 Bem. 2.

P. 41. L. 4.—साप्तपद '(to be) gained by seven steps.' The expression is explained by the 'seven steps' which the

bride has to make at the marriage ceremony, and through which the marriage become binding.

P. 42. L. 3.—Metre of s'loka 110: A'ryá. शिखिन् = अभि. भुक्तमुक्त karmadháraya comp.

P. 42. L. 12 —S'loka 110 has a double sense. It applies not only to the pearl, but also to the man who seeks salvation (मौक्तिक). If the verse is taken in the latter sense, अत्यच्छ means सात्त्विक, अन्तर्भिन्न refers to the non-recognition of the unity of the individual soul and of Brahma, and निबन्धन means as much as संसारसंबन्ध.

P. 43. L. 17.—दिशोभाजम्. दिशस् fem., a rare form for the usual दिश् or दिशा.

P. 43. L. 20.—संपन्नम् = संपत्तिः

P. 43. 23.—शिथिला: 'careless.'

P. 44. L. 5.—सरमाया अपत्यं सारमेयः Saramá is in Vedic mythology the bitch of the Gods, that assisted in the recovery of the cows of the Angiras from the Paṇis.

P. 45. L. 6.—पाटलिपुत्र, is the old name of Patna, once the capital of Magadha or Bihár. If *here* the same town is meant, the writer must have been a very bad geographer, as Magadha does not belong to the Dekhan. Other reductions of the Panchatantra name instead of Páṭaliputra, Mahiláropya, which was a southern town.

P. 45. L. 11.—Metre of s'lokas 2—10: A'ryá.

P. 45. L. 20.—न विभाव्यन्ते...... पुरोपिनिवसन्तः '(the existence of) small......is not recognised, though they dwell before (the eyes of their richer neighbours.)'

P. 46. L. 3.—पूर्वसुकृतं पूर्वजन्मनि सुकृतमिति. विकलम् lit. 'defective *i. e.* inefficient, useless.'—A new sentence begins with विद्यावन्तः.

P. 46. L. 5.—Construe पतिं पयसां गर्जन्तमपि—लोको नाह लघुरयमिति.

P. 46. L. 9.—पद्मनिधि 'a treasure having the value of a Padma *i. e.* 100,000,000 pieces of money. क्षपणक 'A Buddhist monk.' Etymology [दोषान्] क्षपयतीति क्षपणः The affix क shows that the adjective has become an appellative.

P. 46. L. 11.—पूर्वपुरुषोपार्जित: "collected by thy ancestors (and concealed by them)."

P. 47. L. 3.—नग्नक 'an ascetic' here, of course, a Bauddha.

P. 47. L. 6.—विहार 'a monastery.' जिनेन्द्रस्य "around (the statue of) the lord of the Jinas, *i. e.* of Buddha." The Jinas are the Buddhas, 'who have triumphed over the enemy,' (see Burnouf Introduction à l'hist. du Bouddhism p. 204) and the appellation 'lord of the Jinas' is frequently given to S'ákyamuni in Buddhist works. Statues of the various Buddhas are the usual objects of worship amongst the Buddhists and the chapel of the Vihára, to which the barber went, necessarily possessed one. Regarding the various Buddhas enumerated by Buddhist writers see Hodgson Illustr. of the Rel. of the Buddhists p. 46 sqq.

P. 47. L. 9.—जयन्ति = जयन्तु. Compare the phrase जयति जयति देवः which so frequently occurs in the Sanskrit dramas. The pres. indic. is used for the imper. in wishes made by inferiors for the welfare of superiors, in order to be more complimentary. Compare the Latin exhortations, 'fac, ut fecisti' etc. केवलज्ञान denotes here, as commonly in the phraseology of the Jainas, the highest knowledge which leads to salvation (ग्रन्थिभिद्).

P. 47, L. 10.—येषाम्—ऊषरायितम् "whose souls, from their birth have become like a salt-desert *i. e.* unfit for the pro-

ductions of desires." Regarding ऊषरायितम् compare अनर्जायितम् Petersburg Dict. s. v.

P. 47. L 15.—Metre of s'loka 14: S'árdúlavikrídita.—मार, lit. the slayer, is with the Bauddhas a name of the Evil one, of the devil, (see the Petersburg Dict s. v). His creatures, the मारवर्ग:, address the Jina, who sits lost in meditation, and try in vain to seduce, him. By his resistance to their wiles he proves his greatness.—नो = न.

P. 47. L. 20.—लब्धधर्मवृध्याशीर्वाद: The salutation of a Bauddha priest, is धर्मो वर्धताम्.

P. 48. L. 1.—तत्कालपरिचर्यया 'in search of the instantaneous hospitality (of our pupils)'

P. 50. L. 19.—निर्वाप: 'alms.'

P. 51, L. 9.—Metre of s'loka 23: Vams'astha.

P. 51. L. 16—साधुसुवंशजा Karmadháraya compound. नो = न is to be taken with भजन्ते and यान्ति in the sense of अपगच्छन्ति न्यायारोपितविक्रमाणि 'from whom powerful assistance might be justly be expected.' Metre of s'loka 24 : S'árdúlavikridita.

P. 51. L. 18.—Metre of s'loka 25 : Indravajrá.

P. 51. L. 22.—Metre of s'loka 26 : Vasantatilakà.

P. 52. L. 2.—वाह्य: 'a corpse.'

P. 52 L. 6.—Metre of s'loka 27: Vasantatiluká.

P. 52. L. 11. महाकाल, the name of a famous Linga, one of the twelve Jyotirlingas, enumerated in the Puráṇas, and of its temple near Ujjain. It is frequently mentioned in the Sanskrit story books, such as the Kathásaritságara and the Das'akumáracharita. According to the Arabic writers, it was consecrated about 930 A. D. and destroyed by Allumshah in 1231, see H. H. Wilson works I. p. 223.

P. 52. L. 14.—सिद्धियात्रिकाः 'wandering about in order to learn magic arts.'

P. 52. L. 17.—Metre of s'lokas 28, 29, 30: A'ryá.

P. 52. L. 18.—अलम्, 'sufficiently,' qualifies अवसरतुलिताभिः.

P. 52. L. 23.—अदृष्ट 'the invisible one' is the quality of the soul produced by meritorious or sinful acts (धर्म and अधर्म). This quality, *i. e.* the merit or demerit, acquired during the preceding existence determines man's good or evil fortune in the following life.

P. 53. L. 1.—Metre of s'loka 31 · A'ryá. Construe गुरुलोकात् with भयम् ; गुरुलोकः 'powerful men.' After प्राणान्, तृणमिव तुलयन्ति must be repeated.

P. 53. L. 3.—Metre of s'loka 32: A'ryá. मधुभित् 'The destroyer of the (demon) Madhu *i. e.* Vishṇu. मथनायस्तैः refers to the churning of the ocean, at which occasion Lakshmí was born and chose Vishṇu for her husband.

P. 53. L. 5.—Metre of s'loka 33: A'ryá. The verse gives a joking explanation for the fickleness of Fortune (Lakshmí). जलगत : refers to the sleep of Vishṇu in the ocean, where he is represented as reposing on the serpant S'esha.

P. 53. L. 7.—पर 'an enemy.' तुला has a double sense. It means the sign of Libra,' which the sun enters in autumn at the end of the Monsoon, and the phrase तुलामधिरुह् has also the meaning 'to become equal to (by strenuous exertion.)'

P. 53. L. 9.—शाकिनी 'a female demon.'—महामांस human flesh or that of cows, horses, elephants, bears, buffalows, camels and snakes, as offered by the S'áktas to Deví.—साधकवर्ति 'a magic wick.'

P. 53. L. 14.—बहपाय 'a very powerful.'

P. 54. L 9.—उत्तमम् see above note to p. 28. l. 9.

P. 55. L. 2. वीणावत्स see H. H. Wilson Works IV. 60.

P. 55. L. 7.—धनद 'Kuvera.'

P. 56. L. 8.—ज्येष्ठतर 'the eldest.' The irregular addition of तर to a superlative base finds its parallel in the श्रेष्ठतर see above note to p. 29. l. 2.

P. 56. L. 15.—कैवला 'belonging to one man only.'

P. 57. L. 20.—कन्यकुब्ज 'Kanoj.' Regarding the form compare note to p. 6. l. 9.

P. 57. L. 20.—उत्कलापयित्वा 'having asked (our teacher) for permission to go.' It is an irregular form of the causal of the root कल् with उद्, formed in the manner of the Prakrit causals. Other analagous forms as मुञ्चापयति, मोचापयति, जीवापयति in the Panchatantra and other story books. [Benfey Panchatantra II. 520.] Regarding the irregular use of the affix त्वा compare note to p. 40. l. 22.

P. 58. L. 6.—The verse is said to be from the Mahábhárata and runs thus : तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

P. 58. L. 7.—मेलापक 'company,' a Prakritic form.

P. 58. L. 15.—The whole s'loka runs thus :—क्षणं चित्तं क्षणं वित्तं क्षणं जीवति मानवः । यमस्य करुणा नास्ति धर्मस्य त्वरिता गतिः ॥

P. 59. L. 5.—सूत्रिका 'Maccaroni,' now called in Maráṭhí शेवई. They are made of wheaten flour.

P. 59. L. 7.—मण्डक, now called मांडा in Maráṭhi, is a kind of large, very thin cakes, made of wheaten flour and sugar.

P. 59. L. 9.—वटिका, now called अंबोळी in Maráṭhí, is a kind of cake, made of rice and Uḍíd (Másha). It is pierced with numerous little holes.

P. 59. L. 13.—Remove stop between स्थित: and तत:; the sentence ends only with उपगत:.

P. 59. L. 19.—Mëtre of s'loka 44: Vaṁśástha.

P. 61. L. 1—Vishṇugupta Cháṇakya assisted Chandragupta, the cotemporary of Alexander the Great, to gain the throne by destroying the dynasty of the Nandas. See H. H. Wilson, Hindu Theatre, II. p. 127—150, S. G. Turnour, Mahàvanso, Introduction p. xxxix, s. qq.

P. 62. L. 4.—लक्षण 'a reward.'

P. 62 L. 19.—काशिन् 'one who has the cough.'

P. 63. L. 8—13.—मूर्छना 'scale.'—ग्राम 'octave.'—तान 'a quaver.' स्थानत्रयं यतीनाम् 'three are the positions of the pauses' *i. e.* two in the middle and at the end of each common verse and the third in the alliterative verse before the alliteration. श्रुते: परम् 'depending upon the intervals called s'ruti.' Each note consists of a certain number of s'rutis, *i. e.*, Sha = 4, Ri = 3, Ga = 2, Ma = 4, Pa = 4, Dha = 3, Ni = 2. भरत, is the reputed author of the second work on music. I am unable to make out the total of the 185 Angas or parts required in music from this reading or from any of the various readings to the passage, known to me.

P. 64. L. 21.—व्यन्तर 'a sprite.'

P. 65. L. 22.—भार्गव *i. e.* Us'anas, who is one of the reputed writers on Níti

P. 66. L. 14.—यानेत्यादि six lines of conduct, to be observed in high politics. Full details in the beginning of the third Tantra

P. 66. L. 17.—Metre of s'loka 67 : Upendravajrá.

P. 66. L. 20.—Metre of s'loka 68. S'árdúlavikríḍita. The Vrishṇis, a subdivision of the Yádavas were destroyed by internal dissensions in the times of Krishṇa, see Harivaṁsa, adhyáya 40. अर्जुन, the son of Kritavírya, was slain by Paras'uráma.

P. 67. L. 18.—आशापिशाचिका 'a cruel and delusive hope.'

P. 68. L. 2.—भुक्तोर्वरितैः 'remaining after the dinner.'

P. 68. L. 3.—नागदन्त 'a peg fixed in the wall.'

P. 68. L. 12.—चतुःशालं गृहम् 'a house, which has a court in the middle and rooms on all four sides.' This is the plan, on which the better kind of Hindu houses are usually built.

P. 69. L. 11.—Us'anas, Brihaspati and Cháṇakya are said to have been the three most famous writers on Níti.

P. 70. L. 1.—S'álihotra is the name of an ancient writer on veterinary surgery, see also below p 71. L. 13. Fragments of his writings are preserved in the Sárasamuchchhaya of Kalhaṇa, a modern work on the same subject.

P. 70. L. 21.—Remove the stop after सुखम् and take the whole as one sentence.

P. 71. L. 22.—अनृणताकृत्येन 'in order to pay him out.'

P. 72. L. 1.—वंशजाम् 'committed against one's family.'

P. 74. L. 11.—वटे वानर इति वटवानरः ॥

P. 74. L. 17.—क यास्यसि 'what will become of thee (if etc.) ?' S'loka 87 contains the answer to this question.

P. 75. L. 21.—अश्वतम 'the best horse.' The affixes तर and तम may be added to substantives also.

P. 77. L. 3.—Metre of s'loka 90 : Indravajra.—त्रिकूट, 'a mountain in Ceylon.'—Us'anas or S'ukra was, according to

Hindu mythology, the teacher of the Daityas and compose for them his Nítis'ástra.

P. 77. L. 8.—कर्मन् 'fate,' because the acts of man produc merit or demert *i. e.* the apúrva guṇa, and this determine his good or bad fortune in his next life. संमुख 'favourable.

P. 77. L. 11.—मधुपुर *i. e.* Mathurá.

P. 77. L. 18.—Metre of s'loka 92 : Upagíti.

P. 79. L. d4.—Metre of s'loka 97 : Mandákrantá.

P. 81. L. 2.—बाष्प 'steam.'

P. 81. E. 21.—The fabulous birds, called भारण्ड or भारुण्ड live, according to the Hindu writers, in the country of the Uttarakurus, the Indian Hyperboreans.

P. 83. L. 6.—द्वितीय: 'a companion.'